

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

CSER ANDRÁS

Morfológia

egyetemi jegyzet

ISBN 978-963-308-303-1

Budapest – Piliscsaba, 2017.

MORFOLÓGIA

egyetemi jegyzet

Cser András

**szakmai lektor:
Rebrus Péter**

ISBN: 978-963-308-303-1

**PPKE BTK
2017**

Tartalomjegyzék

Rövidítések	4
1. Bevezetés	5
1.1. A szavak szerkezete	5
1.2. A szó fogalma	7
1.3. A szavak részei	9
1.4. Morfológiai műveletek és funkciók	10
2. A morfológiai műveletek formai típusai	11
2.1. Toldalékolás	11
2.2. Fúzió	11
2.3. Reduplikáció	12
2.4. Csonkolás	13
2.5. Szóösszetétel	14
2.6. Konverzió	15
2.7. Kliticizálás	16
2.8. Szuppletivizmus	16
2.9. Templátumok	17
3. A morfológia alapvető funkciói	20
4. Az inflexió	23
4.1. Egyeztetés	23
4.2. Esetadás	26
4.3. A vonzatviszonyok jelölése az igén	28
4.4. A grammatikalizálódott jelentéskategóriák kifejezése	31
4.5. Önkényes morfológiai osztályok jelölése	35
5. A szóképzés	37
5.1. Lexikalizálódás	37
5.2. A lexikai akadályozás	37
5.3. Elemezhetőség	38
5.4. Produktivitás	39
5.5. A derivációs műveletekre vonatkozó feltételek	40
6. Gyökök és tövek	42
6.1. Alapfogalmak	42
6.2. Gyök-, tő- és szóalapú morfológia mint a nyelv tulajdonsága	43
7. Szerkezetek és kategóriák	48
7.1. A jelöltség	48
7.2. Speciális formai viszonyok az inflexióban	50

7.3. Az elemzés szintjei a morfológiában	53
8. A morfológiai nyelvtipológia és a klasszikus modellek	56
8.1. A nyelvek tipológiai felosztása	56
8.2. A morfológia modelljei	57
9. A morfológia és a fonológia határterülete	64
9.1. Jelenségek a morfológia és a fonológia határterületén	64
9.2. A morfológia és a fonológia elhatárolása	70
9.3. A morfológia és a fonológia kapcsolatának modellezése	73
10. Morfológiai változások	80
10.1. Újraelemzés	80
10.2. Szófajváltás	84
10.3. Fonológiai jelenségek morfológizálódása	85
10.4. Szintaktikai jelenségek morfológizálódása	88
10.5. Analógiás változás	91
10.6. A morfológiai kategóriák rendszerének változása	94
11. Részletes esettanulmány: a latin inflexiós morfológia	96
11.1. Előzetes megjegyzések	96
11.2. Igei allomorfia	98
11.3. Névszói allomorfia	106
11.4. Morfofonológiai elemzés: allomorfiák a ragozásban és a hangzóssági skála	112
11.5. A magánhangzók hangzóssága	113
Bibliográfia	115

Rövidítések

abl	ablativus	hímn	hímnem	praet	múlt idő
abs	abszolútív	htlan	határozatlan	részese	részes eset
acc	tárgyeset	imper	felszólító mód	S _i	intranszítív alany
act	aktív	imperf	imperfektum	sing	egyes szám
akt	aktív	inf	főnévi igenév	S _t	transzítív alany
alanye	alanyeset	jel	jelen idő	szr	személyrag
C	mássalhangzó	kij	kijelentő mód	t	többes szám
conj	kötőmód	kmúlt	közelmúlt	tárgye	tárgyeset
dat	részes eset	köv	következtetés	tbirt	többes szám birtokos eset
e1	egyes szám első személy	közv	közvetett	teszk	többes szám eszközhatározós eset
e2	egyes szám második személy	masc	hímnem	tpfx	többes számú prefixum
e3	egyes szám harmadik személy	med	mediális	ttárgy	többes szám tárgyeset
ebirt	egyes szám birtokos eset	mn	melléknév(i)	t1	többes szám első személy
eeszk	egyes szám eszközhatározós eset	nemviz	nem vizuális	t2	többes szám második személy
egy	egyenes	neutr	semleges nem	t3	többes szám harmadik személy
erg	ergatív	nom	alanyeset	V	magánhangzó
eszk	eszközhatározós eset	nón	nőnem	viz	vizuális
etárgy	egyes szám tárgyeset	O	tárgy	*	rosszul formált vagy nem létező alak
felt	feltételezés	partic	melléknévi igenév	**	rekonstruált alak
fem	nőnem	pass(z)	passzív		
ford	fordított	perf	perfektum		
fók	fókusz	pfx	prefixum		
fut	jövő idő	plur	többes szám		
gen	birtokos eset	praes	jelen idő		

1. Bevezetés

1.1. A szavak szerkezete

A morfológia a nyelvtudománynak az a területe, amely a szónál nem nagyobb egységek nyelvtani szerveződését vizsgálja. Tárgyát tehát a szavak belső szerkezete, nyelvtani tulajdonságaik és viszonyaik alkotják. Így tehát kiegészíti a szűkebb értelemben vett nyelvtan másik területét, a szintaxist, amely a szavak magasabb nyelvtani egységekbe való szerveződését vizsgálja.

Az első kérdés tehát, amit föl kell tennünk, a következő. Honnan tudjuk egyáltalán, hogy a szavaknak van bármifajta belső szerkezete? Miért gondoljuk, hogy léteznek a szónál kisebb nyelvtani elemek? A kérdésre kétféle választ tudunk adni. Egyfelől a szavak viselkedését, eloszlását, magasabb nyelvtani szerkezetekbe helyezhetőségét meghatározzák bizonyos olyan tulajdonságaik, amelyek nem vezethetők vissza a hangalakra. Tekintsük az (1)-ben szereplő mondatokat:

- (1) *Péter meglátogatott mindenkit.*
**Péter meglátogatott mindenki.*
Péter meglátogatott engem.
**Péter meglátogatott pont.*

A *Péter meglátogatott* ___ környezetben előfordulhat a *mindenkit* alak, de nem fordulhat elő a *mindenki*. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ez nem egyszerűen a szóvégi [t] mint hang miatt van így, hiszen az *engem* szó nem végződik [t]-re, mégis előfordulhat ugyanebben a környezetben, míg a *pont* szó épp ellenkezőleg, [t]-re végződik, mégsem ad jól formált mondatot. Van tehát valami, ami közös a *mindenkit* és az *engem* alakokban (természetesen tudjuk, hogy ezt nevezzük tárgyesetnek a nyelvtani hagyományban), és amiben ezek különböznek a *mindenki*, *pont* stb. alakoktól. Ez lehet nyelvi elem vagy tulajdonság, de lehet mindkettő egyszerre – erre a kérdésre még vissza fogunk térni.

Az iménti bekezdésben fölített kérdésre a másik válasz abból a megfigyelésből adódik, hogy a szavak – nyelvenként változó mértékben és módokon – szoktak mutatni többé-kevésbé rendszeres megfeleléseket formai elemek és jelentésbeli vagy funkcionális mozzanatok között. A (2)-ben két nagyon egyszerű magyar példával világítjuk meg ezt.

- (2a) *konok ~ konokul*
latin ~ latinul
rossz ~ rosszul
pazar ~ pazarul...

- (2b) *lát ~ meglát*
néz ~ megnéz
kér ~ megkér
hoz ~ meghoz...

A (2a)-ban a visszatérő elem a jobb oldalsó alakok végén található *-ul*. Ez megfelel annak, hogy a bal oldalsó oszlopban melléknevek állnak, a jobb oldalsó oszlopban viszont határozószók. Anélkül, hogy ezt a viszonyt itt most ennél közelebről megvizsgálnánk, kijelenthetjük, hogy a *konokul* ugyanúgy viszonyul a *konokhoz*, mint a *latinul* a *latinhoz*, a *rosszul* a *rosszhoz*, és így tovább. Hasonlóképpen a (2b)-ben a jobb és a bal oldalsó oszlopban álló szavak körülbelül egyformán viszonyulnak egymáshoz jelentésükben; a jobbra állók alapjelentése ugyanaz, mint a balra állóké, de azokhoz képest egyszeri, mozzanatos, pontszerű bennük az esemény ábrázolása. Ennek pedig formailag megfelel az, hogy a jobbra álló alakok pontosan egy *meg-* elemmel többek, mint a balra állók.

Ezekből a megfigyelésekből tehát két következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy a *mindenkit* végén levő *-t*, a *konokul* stb. végén álló *-ul* és a *meglát* stb. elején álló *meg-* valamifajta nyelvi elemek. A másik ezzel összefüggésben az, hogy a *mindenkit* és a (2)-ben jobboldalt álló alakok (*konokul*, *meglát*..) nyelvileg összetett formák. Mondjuk azt egyelőre, hogy a szóalakok „változatlan” része a tő (pl. *mindenki*, *konok*), amit pedig ehhez hozzáteszünk, az toldalék (pl. *-t*, *-ul*). Ha azonban ezeket a meglátásokat ebben az egyszerű formában akarnánk általánosítani, rögtön problémákba ütköznénk. Tekintsük a következő magyar igealakokat (3):

(3a) *merek*
mersz
mer
merünk
mertek
mernek

(3b) *merjek*
merj ~ merjél
merjen
merjünk
merjetek
merjenek

Amint látható, a kétszer három személynek a (3a)-ban megfeleltethető öt végződés (*-ek*, *-sz*, *-ünk*, *-tek*, *-nek*), valamint egy olyan alak, amely pusztán tő és nem visel végződést (*mer*). A (3b)-ben valami hasonlót látunk, azzal a különbséggel, hogy öt olyan végződés van, amelynek a jelenléte az adott alakban kötelező (*-ek*, *-en*, *-ünk*, *-etek*, *-enek*), a hatodik végződés (*-él*) pedig tetszőlegesen vagy jelen van az alakban, vagy nincs, és az alaksor töve (ebben az esetben *merj-*) az egyes szám második személyű alakban ismét csak állhat magában. De hogyan elemezzük ugyanezt az alakot a *tenni* igénél (3c)?

(3c) *tegyek*
tégy ~ tegyél
tegyen
tegyünk
tegyetek
tegyenek

Az egyes szám második személyű alakban nem egyszerűen tetszőleges a toldalék, hanem szigorúan kiegészítő eloszlásban áll a tőben lévő magánhangzó hosszú változatával: nincsen se **tegy*, se **tegyél* alak; de az *é* nem fordul elő semelyik másik igealakban sem (eltekintve a *téve* alaktól). Akkor tehát az *e* helyén fellépő *é*-nek ugyanaz volna a szerepe, mint az *-él* toldaléknak? De akkor hogyan elemezzük a *tégy* alakot? Tő és toldalék kombinációjaként biztosan nem tudjuk.

Hasonló problémát vet fel az angol igék egy része. A múlt időt az angolban általában toldalékolással képezzük (4a):

(4a) *love ~ loved* 'szeret'
talk ~ talked 'beszél'
pay ~ paid 'fizet'...

Az igék egy részénél azonban nincs toldalékolás (4b), hanem az igében található magánhangzók jelzik, hogy jelen vagy múlt idejű-e az alak:

- (4b) *sing ~ sang* 'énekel'
take ~ took 'vesz'
feed ~ fed 'etet'...

Sőt, az is előfordul, hogy toldalék is van, és a magánhangzó is megváltozik (4c):

- (4c) *tell ~ told* 'mond'
keep ~ kept 'tart'
weep ~ wept 'sír'...

Az ilyen alakok elemzése, mint a *sang* és a *told*-típusú múlt idők, nyilván meghaladja egy olyan modell kereteit, amely a szavak szerkezetét tövek és toldalékok kombinációiként tudja csak megragadni.

1.2. A szó fogalma

A morfológia alapfogalma tehát a **szó**, amely a nyelvészet egyéb területein is központi szerepet játszik. Mindenképpen tisztázni kell tehát, hogy mit is értünk alatta: pontosan miről is beszélünk, amikor szóról beszélünk, mi ez a nyelvi egység?

Vegyük az alábbi mondatot (5):

- (5) *Pista színésznek színész, de elég gyatra színész.*

Hány szóból áll ez a mondat? A kérdésre nem triviális a válasz. Egyfelől megszámlálhatjuk az egymás után álló egységeket, amelyeket valamilyen rutin, intuíció vagy egyszerűen a helyesírás alapján szónyi méretűnek ítélünk – másképpen fogalmazva szónak nevezünk minden egységet, amelyet szóközök (vagy szóköz és mondat eleje vagy vége) fognak közre. Ilyenkor szó alatt **szóalakot** avagy **szövegszót** értünk; ebben az értelemben a fenti (5) mondat hét szóból áll, tehát *színésznek* \neq *színész*₁ \neq *színész*₂. Amikor például azt olvassuk, hogy egy elektronikus korpusz 10 millió szóból áll, az minden esetben szövegszót/szóalakot jelent.

Nyilvánvaló ugyanakkor minden kompetens beszélő számára, hogy ebben a mondatban bizonyos elemek ismétlődnek; a nyelvtudásunkban nem kell hét „szót” számon tartanunk ahhoz, hogy megértsük ezt a mondatot. **Lexémáknak** nevezzük azokat az absztrakt szótári tételeket, amelyek különböző alakokban valósulhatnak meg, de méretükben körülbelül megfelelnek a szóalakoknak. Ebben az értelemben tehát az (5) mondatban csak öt szó (pontosabban öt lexéma) szerepel (PISTA, SZÍNÉSZ, DE, ELÉG, GYATRA),¹ mert egy lexéma többször is előfordulhat (*színésznek* = *színész*₁ = *színész*₂), míg egy szövegszó nem.

De ezzel még mindig nem merítettük ki a szó fogalmának sokrétűségét. A lexémák különböző alakokban tudnak megvalósulni, legalábbis azokban a nyelvekben, amelyeknek egyáltalán van morfológiája. Egy lexéma, de különböző **nyelvtani szavak** az *ember*, *embert*, *embernek*, *emberek*, és így tovább. A nyelvtani szó tehát mindig konkrét forma, a lexémát mint absztrakt egységet jeleníti meg, képviseli a szövegben. A fenti (5) mondatban ilyen értelemben hat nyelvtani szó található (*Pista*, *színésznek*, *színész*, *de*, *elég*, *gyatra*), mert nemcsak a SZÍNÉSZ lexéma ismétlődik, de ennek az egyes szám alanyesetű *színész* alakja is, azaz (*színésznek* \neq *színész*₁ = *színész*₂).

A nyelvtani szó fogalmával kapcsolatban fölmerül időnként a megkülönböztethetőség kérdése. Ha a *Pista látott egy filmet* és a *tegnap látott film* kifejezésekben a *látott* szót tekintjük, vajon egy nyelvtani szó szerepel mindkét helyen, vagy kettő? Alapesetben az igéknek ezek az alakjai teljesen egyformák szoktak lenni. A környezet manipulálásával azonban könnyen

¹ A lexémákat ebben a szakaszban nagybetűvel írjuk; a későbbiekben ettől eltekintünk és a többi nyelvi adathoz hasonlóan folyó szövegben dőlttel szedjük őket, mert ez sehol nem fog félreértést okozni.

kimutatható, hogy nem viselkedik egyformán a *látott*₁ és a *látott*₂. Az első ige lévén egyezik az alannyal (*Pistáék láttak egy filmet*), de határozottságban a tárggyal is (*Pista látta a filmet*). A második egyezést csak akkor mutat, ha kiemeljük a frázisból, és akkor is más többes számot mutat (*a filmek – a tegnap látottak – mindenkit felkavartak*). Ebből az következik, hogy a *látott*₁ és a *látott*₂ két különböző nyelvtani szó.

Hasonló kérdés merül fel az angol *walked* típusú szóalakoknál. Ezek kétféle múlt idejű szerkezetben is előfordulnak (6a,b):

(6a) *John walked home.* 'John hazasétált'

(6b) *John has walked home.* 'John hazasétált' (ti. valamikor nemrég)

Hagyományosan a (6a)-ban előforduló alakot (*walked*₁) múlt idejű igealaknak, míg a (6b)-ben előforduló alakot (*walked*₂) múlt idejű melléknévi igenévnek hívjuk, hasonlóan a fentebbi magyar példában szereplő *látott*₁ és *látott*₂ alakokhoz. Az angolban azonban más kézenfekvő érvünk adódik arra, hogy ezek is két különböző nyelvtani szó; az igéknek egy részénél ugyanis (szemben a magyarral) a két alak nem esik egybe, pl. a *go* 'menni' igével a fentebbi (6) mondatok így alakulnának (7a,b):

(7a) *John went home.* 'John hazament'

(7b) *John has gone home.* 'John hazament' (ti. valamikor nemrég)

Annak ellenére tehát, hogy a kétféle alak az igék többségénél azonos (ez a *walk*-típus, az ún. szabályos igék), kijelenthetjük, hogy ezeknél valóban két különböző nyelvtani szó esik egybe.

Tekintsük továbbá az alábbi kifejezéseket: *feldobta a talpát*, *leteszi a lantot*, *húzza a lóbórt*. Ezeknek az a sajátossága, hogy külön-külön is több lexémából állnak, a jelentésük azonban nem a lexémák jelentéséből áll össze, azaz nem kompozicionális. A *feldobta a talpát* jelentése ('meghalt') nem vezethető le a FELDOB és a TALP jelentéséből; a *leteszi a lantot* jelentése ('végérvényesen befejezi a munkát') nem vezethető le a LETESZ és a LANT jelentéséből; a *húzza a lóbórt* jelentése ('alszik') nem vezethető le a HÚZ és a LÓBÓR jelentéséből. Az ilyen kifejezéseket idiómáknak nevezzük; ezeket a nyelvtanulás vagy a nyelvelsajátítás során külön meg kell tanulni, és a nyelvek szótáraiban külön föl kell tüntetni. Az idiómáktól és a lexémáktól is különböznek az olyan kötött kifejezések, mint *köszönöm szépen*, *jó napot kívánok*, ezeknek ugyanis a szó szigorú értelmében nincs jelentése (se kompozicionális, se nem kompozicionális), csak kommunikációs értéke. A lexémákat, az idiómákat és a kötött kifejezéseket együtt **szótári tételek**nek hívjuk.

A szó fogalmának az ötödik értelmezése a fonológiához kötődik. **Fonológiai szónak** hívjuk azokat a nagyjából szónyi méretű egységeket, amelyeket a fonológiai szabályok egységként kezelnek. A legtöbb nyelvben található fonológiai szabályok, amelyek szóhatáron át nem működnek, továbbá sok nyelvben megfigyelhető az, hogy szavanként csak egy hangsúly fordulhat elő. Azonban az ilyen szabályok nem mindig a fentebbi értelemben vett szóalakokon vagy nyelvtani szavakon működnek, a tartományuk lehet azoknál kisebb, de nagyobb is. Jellemzően ez a helyzet olyankor, amikor egy szóalakhoz klitikum járul (ezekről részletesebben később; itt egyelőre elég annyit tudni, hogy a klitikumok a szónál kevésbé önálló, de a toldalékoknál önállóbb köztes kategóriájú elemek, úgymint pl. a magyar kérdő *-e* partikula).

A latin nyelvben a magyarhoz hasonlóan egy szónak csak egy hangsúlya lehet, azonban a magyartól eltérően ez a hangsúly vagy az utolsó előtti, vagy a szó végétől számított harmadik szótagra esik (pl. *imperatorém* 'hadvezért', *interficiunt* 'meggyilkolják', a pontos szabályok itt most nem fontosak). Ha azonban bármely szóhoz hozzátesszük a *-que* 'és' klitikumot, a hangsúly helye a klitikummal együtt számítható ki, tehát az eredeti szó és a *-que* egy fonológiai szóvá áll össze, és a hangsúlyozás *imperatorémque* 'és (a) hadvezért', illetve *interficiuntque* 'és megölik' lesz, ezt ókori forrásaink egyértelművé teszik (bár a latin helyesírás nem jelöli egyébként a hangsúly helyét). A latinban nem csak klitikus 'és' létezik: az *et* szó például nem alkot egy fonológiai szót semelyik

szomszédos elemmel. Így például a 'Romulus és Remus' (avagy 'Remus és Romulus') a (8)-ban látható módokon mind kifejezhető; figyeljük meg a hangsúly helyét:

- (8) *Rómulus et Rémus*
Rémus et Rómulus
Rómulus Remúsque
Rémus Romulúsque

A fonológiai szó fogalma nem problémátlan, hiszen a fonológiai szabályok nem feltétlenül pontosan ugyanazt a tartományt jelölik ki, még a szószintűek sem. Szerepet játszhatnak nemcsak hangsúlyszabályok, hanem például harmóniajelenségek is, mint a magyarban a magánhangzó-illeszkedés. Olyan adatok, mint a *megmondhatom ~ megdönthetem* mutatják, hogy a magánhangzó-illeszkedés a szóhatáron belül a szó végéig terjed, de a szó elején az igekötőre már nem terjed ki, holott az igekötős alakoknak is csak egy hangsúlya lehet; vagyis a magánhangzó-illeszkedés és a hangsúly eloszlása nem pontosan ugyanazt a tartományt jelöli ki a maga számára.

Nagyon sok nyelvben megfigyelhető, hogy a szavaknak van egy minimálisan kötelező fonológiai hossza, és ha egy lexéma valamely alakja ennél rövidebb, kötelezően kapcsolódik valamelyik szomszédos elemhez és azzal egy fonológiai szót alkot (vagyis kliticizálódik). Így kombinálódhatnak az angolban a létige hangsúlytalan alakjai az alannal, pl. *I am ~ I'm* 'én vagyok', *you are ~ you're* 'te vagy/ti vagytok', *he is ~ he's* 'ő van', és így tovább. Ezekben a példákban a második helyen álló alak mindenütt egy fonológiai szó, míg az első helyen álló kettő, bár páronként ugyanaz a két-két lexéma alkotja őket (pontosabban ugyanannak a lexémának azonos nyelvtani alakjai).

Összesen tehát öt olyan fogalmat ismertünk meg idáig, amelyek mind a szó fogalmának pontosításai; a közöttük fennálló különbségek megértése nagyon fontos a legtöbb morfológiai probléma pontos megértéséhez. Szövegszónak vagy szóalaknak nevezzük a beszédben vagy írásban egymást követő egységeket tekintet nélkül változatokra vagy ismétlődésre. Lexémáknak nevezzük azokat az absztrakt szótári tételeket, amelyek különböző alakokban valósulhatnak meg. A nyelvtani szavak azok az alakváltozatok, amelyek környezettől vagy beszélői szándéktól függően különböző módokon valósítják meg a lexémákat. A szótári tételek a lexémákon felül magukban foglalják a többi jelentésegységet, tehát az idiómákat és a kötött kifejezéseket is. A fonológiai szavak pedig fonológiai szabályok tartományai.²

1.3. A szavak részei

Ahogy fentebb már bemutatuk, a morfológia egyik alapföltevése az, hogy a szavak – legalábbis sok esetben – nem csak fonológiailag, de nyelvtanilag és jelentés alapján is részekre bonthatók. Ha vesszük az alábbi mondatot (9a), az öt alkotó két szó az általános vélekedés szerint legalább kettő + négy kisebb részre osztható (9b):

- (9a) *Péterék hazaértek.*
(9b) *Péter-ék haza-ér-t-ek.*

A szavakat alkotó kisebb elemeket **morfo**knak nevezzük. Ezeket legegyszerűbben visszatérő mintázatok alapján tudjuk elhatárolni, a (9b)-ben láthatók esetében például így (10):

² Fontos tisztában lenni azzal, hogy a terminológia igen változatos, a szakirodalom nem mindenütt használja éppen ezt az öt szó-fogalmat, illetve néha kissé más jelentéssel használja őket, mint ahogy itt mi.

- (10a) *Péter* ~ *Pétert*, *Péternek*, *Péterrel*, *Péterék*...
 (10b) *Péter* ~ *Péterék*, *Karcsi* ~ *Karcsiék*, *Évi* ~ *Éviék*, *Balázs* ~ *Balázsek*...
 (10c) *ér* ~ *hazaér*, *megy* ~ *hazamegy*, *sétál* ~ *hazasétál*...
 (10d) *ér* ~ *érek*, *érne*, *ért*, *érni*, *érsz*...
 (10e) *ér* ~ *ért*, *kér* ~ *kért*, *fél* ~ *félt*, *áll* ~ *állt*...
 (10f) *ért* ~ *érték*, *kért* ~ *kértek*, *lőtt* ~ *lőttek*...

Minden szóalak állhat egy vagy több morfból. A morfolk különböző típusokba sorolhatók. Minimálisan megkülönböztethetjük egymástól azokat a morfokat, amelyek önmagukban is alkothatnak szót, és azokat, amelyek nem. Az előbbieket **szabad morfolk**nak, az utóbbiakat **kötött morfolk**nak nevezzük. A fentebb látott hatból szabad morf a *Péter*, a *haza* és az *ér*, hiszen ezek önállóan is előfordulnak; kötött morf az *-ék*, a *-t* és az *-ek*, hiszen ezeknek kötelezően kapcsolódniuk kell egy szabad morfhhoz.

A morfolk konkrét, a beszédfolyamban (vagy írásban) megtalálható és azonosítható egységek. Absztraktabb egységeket valósítanak meg, amelyeket **morfmémák**nak nevezünk, és amelyek valamilyen jelentéssel vagy nyelvtani funkcióval rendelkeznek. A múlt idő morfmémája például megvalósulhat a *-t* morf alakjában (pl. *hazaért*), de megvalósulhat *-tt*, *-ett*, *-ott* vagy *-ött* formában is (pl. *lőtt*, *nézett*, *tartott*, illetve *töltött*). A többes szám harmadik személy morfmémája a múlt idejű határozatlan ragozásban lehet *-ek*, de *-ak* is (pl. *vártak*). Ha egy morfmémát egymással kiegészítő eloszlásban álló (vagyis azonos környezetben jellemzően elő nem forduló) morfolk valósíthatnak meg, ezeket a morfokat az adott morfméma **allomorfiáinak** nevezzük.

A morfmémák és a morfolk viszonya hasonló a fonémák és a beszédhangok viszonyához. Ahogyan a fonémák absztrakt egységek, és helyzeti variánsokban (allofónokban) valósulnak meg, a morfmémák is absztrakt egységek, és szintén helyzeti variánsok képviselik őket. A konkrét nyelvi elemeket a beszéd lineáris szerkezete felől nézve nevezzük morfolkak a morfológiában és beszédhangoknak a fonológiában, de ugyanezek az elemek a nyelvi rendszer felől nézve a magasabb szintű egységek megvalósítói. Ugyanakkor – ellentétben a fonéma ~ beszédhang viszonytal – előfordul, hogy egy morf több morfmémát képvisel egyszerre. Erre később fogunk példát látni.

A szabad és kötött morfolk megkülönböztetésétől nem egészen függetlenül beszélünk **tő-** és **toldalék-**morfokról is. A tövek jellemzően lexémák képviselői, míg a toldalékok nyelvtani kategóriái (pl. *Péter-ék*, *ér-t-ek*). A toldalékok általában kötött morfolk, míg a tövek lehetnek szabad morfolk, de lehetnek kötött morfolk is. Ez utóbbi nyelvenként változó tulajdonság, amelyről később részletesebben fogunk beszélni; legyen itt elég annyit mondani, hogy a magyar vagy az angol nyelvben például a tövek nagy része szabad morf, de a latinban vagy az ógörögben a szabad tőmorfolk ritkábbak, mint a kötöttek.

1.4. Morfológiai műveletek és funkciók

Általánosságban véve a morfológiai jelenségek két szempontból vizsgálhatók. Egyfelől meg lehet nézni azt, hogy a morfológiailag kifejezett kategóriák, viszonyok, jelentések, funkciók **hogyan jelennek meg** mindazokban az alakokban, amelyekben megjelennek: például toldalékolással képezi-e a többes számot a nyelv vagy máshogyan; ha toldalékolással, akkor a toldalék a tő végére vagy elejére kerül-e, és így tovább. A morfológiai műveletek tehát vizsgálhatók formai szempontból. Másfelől föl lehet tenni azt a kérdést, hogy a morfológiai műveleteket **mire használják** az emberi nyelvek, azaz a morfológiának mi a funkciója. A következő fejezetekben először az első kérdésre fogunk választ adni, azaz áttekintjük a morfológiai műveletek formai típusait. Ezt követően, a 3–5. fejezetekben a második kérdést fogjuk közelebbről körüljárni, és részletesen áttekintjük a morfológia két alapvető funkcióját, a ragozást, illetve a szóképzést.

2. A morfológiai műveletek formai típusai

A morfológiai módosulások, amelyeket a szavak vagy szóalakok elszenvedhetnek, formai szempontból igen nagy változatosságot mutatnak. Az alábbi felsorolás bemutatja lényegében az összes típust, amely a természetes nyelvekben megtalálható. A legtöbb nyelvben egynél több típus fordul elő, de semelyik nyelv nem mutatja mindegyiket; sőt, talán még a típusok többségét sem.

2.1. Toldalékolás

Toldalékolásnak (vagy **affixáció**nak) azt nevezzük, amikor két morf (legtöbbször egy tőmorf és egy nyelvtani morf) úgy kombinálódik és alkot morfológiailag összetett alakot, hogy közöttük szekvenciális viszony áll fenn, és formailag a két morf könnyen elhatárolható. Attól függően, hogy a tőhöz képest a toldalék hol helyezkedik el, megkülönböztethető a **szuffixáció**, a **prefixáció** és az **infixáció**.

Szuffixálás esetén a tövet követi a toldalék-morf; a magyar nyelvben például a morfológia nagy része ilyen, de más nyelvekben is gyakori (11):

(11a) lát-ta-m, ház-unk-ban...

(11b) angol *friend-ly* 'barátságos', *friend-li-ness* 'barátságosság' (← *friend* 'barát')

(11c) latin *imperator-ibus* 'hadvezéreknek' (← *imperator* 'hadvezér')

Prefixálás esetén a tövet megelőzi a toldalék-morf; ez szintén sok nyelvben előfordul, köztük a magyarban is (12):

(12a) *meg-lát*, *leg-jobb*, *ex-elnök*

(12b) cseh *nej-lepší* 'legjobb' (vö. *lepší* 'jobb')

(12c) angol *un-friendly* 'barátságtalan', *dis-regard* 'eltekint' (vö. *regard* 'tekint')

Az infixálás ritkább jelenség, mint az előző kettő; ilyenkor a toldalék bekerül a tő belsejébe, általában valamilyen fonológiai meg határozott pozícióba (13):

(13a) latin *rumpere* 'törni', *tangere* 'érinteni' (vö. *rupi* 'törtem', *ruptus* 'törött', *tactus* 'megérintett')

(13b) tagalog³ *sinulat* 'íratott', *sumulat* 'írt' (vö. *sulat* 'ír')

2.2. Fúzió

Fúzió esetén a morféimák úgy kombinálódnak, hogy nem maradnak szekvenciálisan szétválaszthatók, mintegy egymásba olvadnak, így tulajdonképpen egy morf képviseli őket. Az ilyen morfot szokás **portmanteau** morfnek is nevezni. A magyar nyelvben erre nehéz példát találni, de ilyen a *tégy*³ alak (vö. fentebb 3c), avagy a *gyere*. Az angol nyelv ugyanakkor bővelkedik ilyen alakokban. Fúziósak azok a múlt idejű igealakok, amelyeket a (4b)-ben láttunk, de fúziósak ezek a többes számok is (14):

(14) angol *foot* ~ *feet* 'láb ~ lábak', *mouse* ~ *mice* 'egér ~ egerek'

De fúziót gyakran látunk a szóképzésben is (15):

(15) angol *belief* 'hiedelem' ~ *believe* 'hinni', *insult* 'sértés' ~ *insúlt* 'megsérteni'⁴

3 Ausztronéz nyelv, elsősorban a Fülöp-szigeteken beszélik.

4 A második példában a főnevet az igétől csak a hangsúly helye különbözteti meg, ez is fúziós jelenség.

Fontos tisztázni azt, hogy a míg a fúzió a szuffixálástól és a prefixálástól könnyen megkülönböztethető, az infixálástól való elhatárolása már korántsem magától értetődő. Miért nem mondjuk azt, hogy az angol *took* 'vett' esetében a magánhangzó a múlt idő infixuma? Hiszen csak a múlt időben jelenik meg, és csak ez különbözteti meg a jelen idejű alaktól (*take*). Ha azonban a *took* alakot infixált múlt időnek tekintenénk, az két olyan következménnyel járna, amelyek az angol morfológia minden egyéb tulajdonságának ellentmondanak. Az egyik az, hogy magánhangzót nem tartalmazó tövet kellene feltételeznünk, ti. az ige töve ebben az esetben *t_k* volna. A másik az, hogy a jelen idejű alakban megjelenő [ei] magánhangzót a jelen idő infixumának kellene tartanunk, hiszen a jelen és a múlt idejű alak eltérő elemzését nem tudnánk mivel indokolni. A jelen időnek azonban az angolban nincs morfológiai jelölője az ige nagy többségénél, míg a múlt időnek van (a többség toldalékoló, pl. *love ~ loved* 'szeret ~ szeretett'). Ha tehát a *took*-típusú múlt időt nem fúziós, hanem infixált alakként elemeznénk, mind a magánhangzó nélküli töveket, mind a morfológiailag jelölt jelen időt el kellene fogadnunk – ami kétségkívül gyengítené és következtelenné tenné az egész elemzést.

2.3. Reduplikáció

Reduplikációnak azt nevezzük, amikor a tő egy részének (néha egészének) az ismétlése fejez ki valamilyen nyelvtani vagy szóképzési-szemantikai kategóriát. A régi indoeurópai nyelvekben igen elterjedt volt az igei morfológiában, ennek nyomai láthatók még pl. a latin perfektum-képzésben mintegy huszonöt igenél (16), ahol a tő első mássalhangzója és magánhangzója ismétlődik:

(16) latin *mordeo ~ momordi* 'harapok ~ haraptam'
tundo ~ tutudi 'ütök ~ ütöttem'

A motu⁵ nyelvben többféle reduplikáció is létezik, eltérő formai tulajdonságokkal és eltérő funkciókkal. A (17)-ben látható két példa a többes szám képzésére, ahol a (16)-ban látott latin adatokhoz hasonlóan az első mássalhangzó és magánhangzó ismétlődik:

(17) motu *tau ~ tatau* 'ember ~ emberek'
mero ~ memero 'fiú ~ fiúk'

Ugyanebben a nyelvben a kicsinyítő képzés is reduplikációval történik, ám az egész tő ismétlésével (18):

(18) motu *mero ~ meromero* 'fiú ~ kisfiú'

Sőt, a kétféle reduplikáció még egyszerre is előfordulhat (19); amint látható, a többes szám képzése megelőzi a kicsinyítő képzést.

(19) motu *mero ~ memero ~ meromemero* 'fiú ~ fiúk ~ kisfiúk'

2.3.1. Röviden a reduplikáció és a toldalékolás viszonyáról

Könnyű belátni, hogy a reduplikáció voltaképpen a toldalékolásnak egy speciális esete: a tőhöz olyan toldalékot illesztünk, amely mint üres magánhangzós és mássalhangzós pozíciók kombinációja van definiálva, szemben a hagyományos értelemben vett toldalékokkal, amelyek kitöltött magán- és mássalhangzókból állnak. Az üres pozíciók a „toldalékolás” után a kitöltött pozíciókra kötődve azokból nyerik a szegmentális tartalmukat (20, vö. 16):

5 Pápua Új-Guineában beszélt nyelv. A motu példák forrása Bauer (2003:31).

(20) C V + C V C C → C V C V C C
 | | | | → | | | |
 m o r d m o r d (= *momord-*, pl. *momordi* 'haraptam')

Elvben azt sem zárja ki semmi, hogy egy toldalék csak részben legyen szegmentálisan meghatározva, és valóban látunk erre is példát akár a latinban, akár más nyelvben. A latin reduplikáló igék egy részénél a reduplikáció mindig [e] magánhangzóval jelenik meg, függetlenül a tő magánhangzójától (21):

(21) C V + C V C → C V C V C
 | | | → | | | |
 e t i g e t i g (= *tetig-*, pl. *tetigi* 'érintettem')

A reduplikáció és a toldalékolás tehát fonológiai meghatározottság szempontjából kontinuumot alkot, egyik végén a fonológiailag teljesen kitöltött szegmentumokból álló toldalékokkal (pl. magyar *-ként*, latin *re-* 'vissza, ismét'), a másik végén a teljesen üres pozíciókból álló reduplikációs morfokkal (pl. latin *momordi*), a kettő között a részben kitöltött elemekből álló toldalékokkal, amelyek teljes kitöltöttségéhez a tő szegmentális tartalmából van szükség valamilyen elemekre (latin *tetigi*, vagy akár a magyar *-hoz/-hez/-höz* típusú illeszkedő toldalékok, amelyek pontos fonológiai alakja csak a tőhöz való illeszkedés során alakul ki).

2.4. Csonkolás

A **csonkolás** olyan morfológiai művelet, amelynek során valamilyen fonológiai anyag eltűnik a tőből. Ezt példázzák a francia melléknevek, amelyekben a hímnemű és a nőnemű alak között számos esetben egy mássalhangzónyi a különbség (22):

(22) francia melléknevek

hímnemű	nőnemű	jelentés	helyesírás (hn)	helyesírás (nn)
[move]	[movez]	'rossz'	<i>mauvais</i>	<i>mauvaise</i>
[ver]	[vert]	'zöld'	<i>vert</i>	<i>verte</i>
[blâ]	[blâf]	'fehér'	<i>blanc</i>	<i>blanche</i>
[frwa]	[frwad]	'hideg'	<i>froid</i>	<i>froide</i>
[lô]	[lög]	'hosszú'	<i>long</i>	<i>longue</i>
[grâ]	[gräd]	'nagy'	<i>grand</i>	<i>grande</i>

Elvben két lehetőség merülne fel a melléknevek morfológiai leírására. Az egyik az, hogy a hímnemű a kiinduló alak és a nőnemű alakot képezzük belőle egy mássalhangzó hozzáadásával, azaz a mássalhangzó maga a toldalék. A másik az, hogy a nőnemű a kiinduló alak és a hímneműt képezzük belőle egy mássalhangzó eltávolításával. Az első megoldás (vagyis a toldalékolás) ellen szól az, hogy teljesen kiszámíthatatlan, milyen mássalhangzó lenne a toldalék: minden egyes melléknévénél külön kellene lexikálisan jelölni, hogy milyen mássalhangzóval képezzük belőle a nőnemű alakot; ráadásul egyáltalán nem is minden melléknév képez mássalhangzós nőnemet (pl. [epise] 'fűszeres' mindkét nemben egyforma alakban; a helyesírásban hímnemű *épice*, nőnemű *épicee*). Ez azt jelenti, hogy az egyszerűbb leírás mindenképpen a második, vagyis a csonkolásos:

ha a nőnemű melléknév mássalhangzóra végződik, a hímneműt a mássalhangzó eltávolításával képezzük.⁶

Vannak olyan esetek, amikor nem világos, hogy valódi morfológiai csonkolásról van-e szó, vagy inkább egy fonológiai szegmentum-törlésről. Az ógörögben például a [t]-re vagy [d]-re végződő névszók bizonyos alakjai nem kapnak toldalékot, de még a tővégi zárhang is eltűnik (23):

- (23) ógörög *grammat-* 'betű' → *gramma* egyes szám alanyeset
paid- 'gyerek' → *pai* egyes szám megszólító eset

Ezek az adatok tűnhetnek morfológiai csonkolásnak; mivel azonban az ógörögben szigorú fonotaktikai szabály tiltja, hogy szó végén zárhangok álljanak, itt inkább van szó fonológiai törlésről, miután a toldalékolatlan formában a tő vége egyszersmind szó vége is lett (szemben pl. a többes szám alanyesetű *grammata*, illetve *paides* alakokkal).

A papago⁷ nyelv igei morfológiájában érdekes formában kombinálódnak reduplikációs és csonkolásos eljárások. Ezt mutatják az adatok a (24)-ben:

(24) papago igealakok

	imperfektum	perfektum
egyes	<i>him</i> 'megy'	<i>hī</i>
	<i>hīnk</i> 'ugat'	<i>hīn</i>
	<i>gatwid</i> 'ló'	<i>gatiwi</i>
	<i>huksan</i> 'kapar'	<i>huksa</i>
többes	<i>hihim</i>	<i>hihi</i>
	<i>hihink</i>	<i>hihin</i>
	<i>gagtwid</i>	<i>gagtwi</i>
	<i>huhuksan</i>	<i>huhuksa</i>

Amint látható, a többes szám az egyes számból reduplikációval képződik, a perfektum pedig az imperfektumból csonkolással, ti. az utolsó mássalhangzó eltávolításával. Ugyanúgy, mint a francia melléknévek esetében, azért nem érdemes fordított irányú toldalékolásként leírni a jelenséget, mert a betoldandó mássalhangzó pontos mibenlétére nem tudnánk szabályt adni.

2.5. Szóösszetétel

Összetétel esetén két (esetleg több) lexéma összekapcsolásával áll elő egy újabb lexéma, amely különbözik mindkét tagjától. Az összetételeknek több fajtája különböztethető meg; a legalapvetőbb felosztás endocentrikus és exocentrikus típusokra osztja őket. Az endocentrikus összetételeknek van feje, vagyis alapvető szemantikai és szintaktikai tulajdonságait az egyik tagjától öröklő; az exocentrikus összetételeknek nincs feje (l. 25):

6 Ezzel persze még mindig nem adunk teljesen kimerítő leírást a francia melléknévek morfológiájáról. Van egy csoportja a melléknéveknek, amelyek sem toldalékolással, sem csonkolással nem írhatók le, pl. [aktív] ~ [aktív] 'aktív' (*actif, active*), vagy [sek] ~ [sej] 'száraz' (*sec, sèche*), ezek fúziósnak tekinthetők.

A szóalakok csonkolással eltávolított részét egy bizonyos terminológiai hagyományban szokás szubtraktív morfnak nevezni; mi itt ezt a gyakorlatot nem követjük.

7 Arizonában beszélt uto-azték nyelv; bizonyos fonológiai részletektől itt eltekintünk. A példa forrása Anderson (1992: 65).

- (25) endocentrikus összetételek: *vígopera*, *autógyár*, *gyorsírás*, angol *horseriding* 'lovaglás', német *Staatsbeamte* 'köztisztviselő', *Geburtstag* 'születésnap'
exocentrikus összetételek: *miatyánk*, *nyakigláb*, angol *egghead* 'okostojás', *turncoat* 'köpönyegforgató'...

A *vígopera* feje nyilván az *opera*, hiszen az egész összetétel főnév, jelentése is bizonyos fajta opera, az *autógyár* valamilyen gyár, a *gyorsírás* valamilyen írás, és így tovább. Ezzel szemben a *miatyánk* jelentése nem áll elő ugyanígy, a *nyakigláb* nem valamilyen láb, az angol *egghead* nem valamilyen fej, ahogyan a *turncoat* sem valamilyen kabát. A német endocentrikus összetételek mindig a fej (vagyis a jobbra álló elem) nyelvtani nemét öröklik: mind a *Staatsbeamte*, mind a *Geburtstag* hímnemű, mert a *Beamte* 'tisztviselő' és a *Tag* 'nap' is az.

Azt, hogy milyen összetételek lehetségesek egy adott nyelvben, jól körülírható szabályok határozzák meg. A magyar nyelvben, hasonlóan a némethez és az angolhoz, elég gyakoriak a két főnévből álló összetételek; ezzel szemben a latin leánynyelvekben ezek ritkák, előfordulnak viszont ige+tárgy összetételek (olasz *portalettere* 'postás', francia *porte-parole* 'szóvivő'). Bizonyos nyelvekben pedig, mint például a klasszikus arabban, szóösszetételek nem léteznek.

Sok esetben az összetételeknek nem csak a szintaktikai, hanem a szemantikai szerkezetére is pontos szabályok vonatkoznak. Ha a következő magyar példákat nézzük, úgy tűnik, hogy alanyi vonzat nem alkothat összetételt -ás/-és képzős, igéből alkotott főnévvel, hiszen létezik például *levélírás*, *kézírás*, *gyorsírás*, de nem létezik: **főnökírás*, **apairás*, **titkárírás*, és hasonlók. Ugyanakkor mégsem egészen igaz az, hogy alany nem szerepelhet ilyen összetételekben, hiszen van *libagágogás*, *gyermeksírás*, *hóesés*. Ami megkülönbözteti az utóbbi három példát a **főnökírás*-típusúaktól, az az alany szemantikai szerepe: a jólformált összetételeknél az alany nem ágensszerepű, vagyis nem szándékos végrehajtója a cselekvésnek. Az általánosítás tehát úgy fogalmazható meg, hogy -ás/-és képzős deverbális főnévvel csak akkor kombinálódhat összetételben az eredeti ige alanya, ha a tematikus szerepe nem ágens.⁸

2.6. Konverzió

A **konverzió** olyan művelet, amelynek során mindennemű alaki változás nélkül megváltozik egy szó szófaja. A magyarból erre példa lehet az, amikor melléknévi igenevek főnévként viselkednek (pl. néző: *a filmet néző kamaszok*, illetve *a nézők csöndben ültek a páholyban*). Az angolban sokkal változatosabb és gyakoribb ez a jelenség: *cut* 'vágni' (ige) és 'vágás' (főnév), *fast* 'gyors' (melléknév) és 'gyorsan' (határozószó); vagy nézzük a következő, egészen szélsőséges példát, ahol a mondatokban aláhúzott szó (*round*) öt különböző szófajt is viselhet (26):⁹

- (26) *He walked round the car* 'körbejárta az autót' (előljárószó)
She was looking round 'körbenézett' (határozószó)
They sat at the round table 'a kerek asztalnál ültek' (melléknév)
As soon as I round the corner, I want you to start running 'ahogy befordulok a sarkon, kezdj futni' (ige)
I always enjoy theatre in the round 'szeretem az arénaszínházat' (főnév)

A morfológiai műveletek többi formai típusától eltérően konverzióról kizárólag a szóképzésben beszélünk, az inflexióban (ragozásban) nem. A kettő közötti különbséget részletesen a későbbi fejezetekben tárgyaljuk, itt egyelőre elég annyit megemlítenünk, hogy az inflexióhoz tartozik olyan nyelvtani tulajdonságok kifejezése, mint a névszóknál a szám és az eset, igéknél az idő, a mód, a szám és a személy. Ezek között a kategóriák között más eszközzel írjuk le két alak formai

8 Ehhez a példához és az összetételek kérdéséhez általában l. Kiefer (2000), amelyre mi magunk is erősen támaszkodtunk.

9 A példa forrása Bauer (2003:38).

egybeesését (erről szintén később). Konverzióról szinte kizárólag szófajt változtató szóképzés esetében beszélünk, a fenti példák is mind ebből a körből kerülnek ki.

2.7. Kliticizálás

Bizonyos morfémák megvalósulásai lehetnek olyan elemek, amelyek a todalékoknál önállóbbak, a szavaknál azonban kevésbé önállóak; ezeket a köztes kategóriájú morfokat nevezzük **klitikum**oknak. Ilyen például a magyar *-e* kérdő elem. Szónak nem tarthatjuk, mert a szintaktikai környezetei, amelyekben előfordulhat, nagyon körülhatároltak; ugyanakkor todaléknak sem tarthatjuk, mert szinte bármilyen szófajú szó után előfordulhat (*ember-e, látja-e, utána-e, arra-e...*), sőt, a szavak bármilyen alakja után is előfordulhat (*embert-e, embertől-e, embereinknek-e...*), ami a todalékokra egyáltalán nem jellemző.

Hasonló ehhez a korábban már említett latin *-que* 'és' klitikum. Láttuk, hogy a szóhangsúly szempontjából az őt megelőző szó részeként viselkedik, a hangsúly helyét a szó végétől a *-que*-vel kezdődően kell számítani (*Rémus, de Remúsque*, l. 8), mintha todalék volna. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem todalék, hiszen a magyar *-e*-hez hasonlóan bármilyen szófajú szó bármilyen alakjához járulhat. A rá vonatkozó szintaktikai megkötés az, hogy a mellérendelt szerkezet második helyét kell, hogy elfoglalja. Ezt példázzák az alábbi mondatváltozatok (27):

- (27) latin *hae feminae canunt* 'ezek az asszonyok énekelnek'
→ *haeque feminae canunt*
feminaeque canunt hae
canuntque hae feminae 'és ezek az asszonyok énekelnek'

Egy meghatározás szerint a klitikumok voltaképpen ugyanúgy todalékok, mint a szűk értelemben vett affixumok (2.1), de nem tövekhez vagy szavakhoz, hanem frázisokhoz (szintagmákhoz) járulnak, ezért nem érzékenyek arra, hogy őket közvetlenül milyen kategóriájú szó előzi meg.¹⁰

Így szokás elemezni például az angol *-s* birtokos todalékot. Az óangol nyelvben ez egyértelműen rag volt, a hím- és semleges nem névszók jó részén előfordult, ahogyan a determinánsokon is, pl. *þæs cyninges fulum* 'a király segítsége'. A mai angol nyelvben a birtokos *-s* már messze eltávolodhat a főnévtől, amelyhez eredetileg tartozna, és a teljes főnévi szintagma végére vándorol, pl. *the king of England's crown* 'Anglia királyának a koronája', *the man I met yesterday's daughter* 'annak a férfinak a lánya, akivel tegnap találkoztam'. Ugyanakkor nem teljesen igaz, hogy vak volna az előtte álló szó alakjára, hiszen a többes szám *-s* todalékával ellátott alakokhoz nem kapcsolódik: *the dogs' barking* 'a kutyák ugatása', nem pedig ***the dogs's barking*, azonban *Tess's dreams* 'Tess álmái', tehát az [s] mint hang nem akadály.

2.8. Szuppletivizmus

Szuppletív morfoknak egy tőmorféma olyan változatait nevezzük, amelyeknek a hangalakja teljesen független egymástól. Szuppletív viszonyban áll például a *sok* és a *tö(bb)*, a *jön* és a *gyere* (ez utóbbiban még todalék sem ismerhető fel, szemben a *több* szabályos közép fok-képzőjével). Az angolban szuppletív a *go ~ went* 'megy ~ ment', a *good ~ better* 'jó ~ jobb', továbbá a létige több alakja (*be* főnévi igenév, *am* 'vagyok', *is* 'van', *was* 'volt(am)' stb.). Ugyanez mondható el a francia 'menni' ige alakjairól, amelyek három teljesen különböző tőből vannak képezve: *(je) vais, (tu) vas* 'megyek, mész' ~ *(nous) allons* 'megyünk' ~ *(j')irai, (j')irais* 'menni fogok, mennék'.

Szuppletivizmusról rendszerint csak tövek esetében beszélünk; todalékok fonológiailag nem rokonítható változatait (mint a magyar egyes szám második személyű *-sz ~ -ol/-el/-öl*, pl. *vár-sz, de mos-ol*) általában nem nevezzük szuppletív morfoknak.

¹⁰ Ehhez lásd különösen Anderson 1992.

2.9. Templátumok

Templatikus morfológiáról akkor beszélünk, amikor valamilyen morfémát a szegmentumok főbb típusainak (főleg a magán- és a mássalhangzóknak) sematikus elrendezései valósítanak meg. Bizonyos mértékig ilyen a magyarban az alábbi igék képzése (28):

- (28) *rezeg ~ rezzen*
zizeg ~ zizzen
csobog ~ csobban
mozog ~ moccan
dörög ~ dörren
lebeg ~ lebben
lobog ~ lobban
locsog ~ loccsan...
- durrog ~ durran*
kattog ~ kattan
pattog ~ pattan
csillog ~ csillan...

Ezeknél az igéknél nem egyszerűen két toldalék figyelhető meg (ti. harmonizáló *-og/-eg/-ög*, illetve harmonizáló *-an/-en*), hanem az is, hogy valamilyen értelemben az igék általános hangképe is két mintát követ a jelentésbeli különbségnek megfelelően: az általános (folyamatos) jelentésű ige CVC(C)+V[g] szerkezetű, a mozzanatos pedig CVCC+V[n]. Ezek a CV-minták maguk a templátumok, amelyek a morfémákat (folyamatos, illetve mozzanatos) kifejezik. A magyarban ugyanakkor ez a jelenség periferiálisnak mondható; a nyelvre általában nem jellemző a templatikus morfológia.

Vannak azonban nyelvek, amelyek morfológiájának egy jelentős része templatikus alapon szerveződik. A sémi nyelvek kiváló példát nyújtanak erre; itt a klasszikus arabból hozunk adatokat. Ennek a nyelvnek a morfológiája részben toldalékoló (29):

- (29) klasszikus arab toldalékok az igeragozásban

katabtu 'írtam'
katabtā 'írtál' (hímnemű)
katabtī 'írtál' (nőnemű)
kataba 'írt' (hímnemű)
kabat 'írt' (nőnemű)
ʔaktubu 'írok'
taktubu 'írsz' (hímnemű)
taktubīna 'írsz' (nőnemű)
yaktubu 'ír' (hímnemű)
taktubu 'ír' (nőnemű)...

A szóképzés és az inflexió jelentős része ugyanakkor templatikus alapú (30): meghatározott CV-sémák adják a vázát elsősorban a különböző képzett és ragozott igealakoknak (de a képzetlen, ún. 1. osztályú igealakok is egy sémát követnek). A képzett igeosztályok jelentésbeli módosulásai távolról sem következetesek és egyformák, bár néhány nagyon általános vonás megfigyelhető a jelentésükben (pl. kölcsönösség a 3. osztályban) vagy a szintaktikai viselkedésükben (pl. a tranzitivitás elvesztése az 5. és a 6. osztályban).

(30) az arab igeragozás és igeképzés néhány részlete

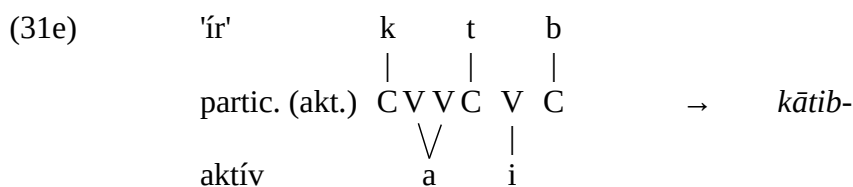
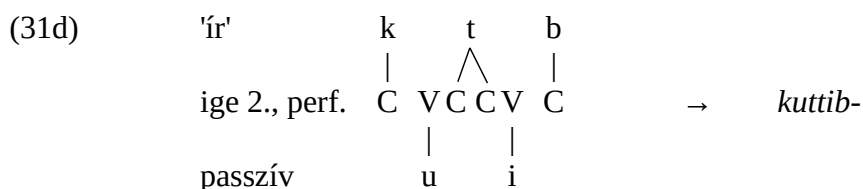
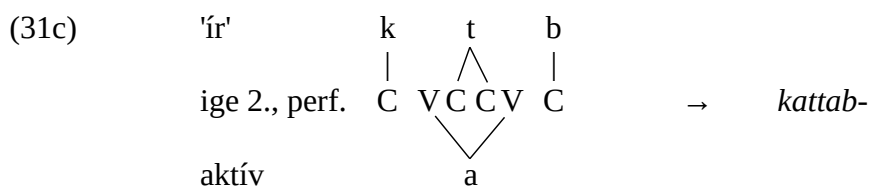
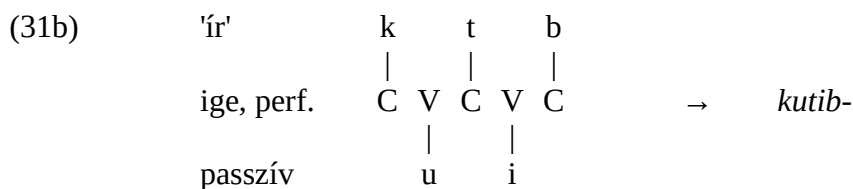
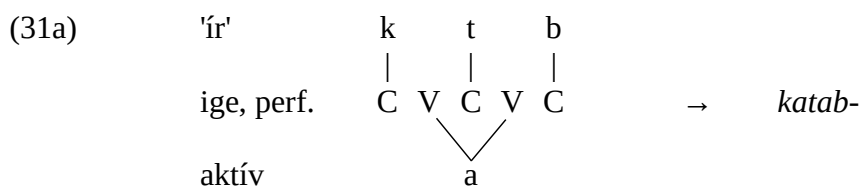
nyelvtani kategória	'ír'	'öl'	'üt'	'parancsol'	templátum (+toldalék)
befejezett aktív	kataba	qatala	d ^ʕ araba	ʔamara	CaCaC(-a)
passzív	kutiba	qutila	d ^ʕ uriba	ʔumira	CuCiC(-a)
folyamatos aktív	yaktubu	yaqtulu	yad ^ʕ ribu	yaʔmuru	(ya-)CCVC(-u)
passzív	yuktabu	yuqtalu	yud ^ʕ rabu	yuʔmaru	(yu-)CCaC(-u)
melléknévi igenév	kātib	qātil	d ^ʕ arib	ʔāmir	CāCiC
passzív	maktūb	maqtūl	mad ^ʕ rūb	maʔmūr	ma-CCūC
II	kattaba 'írat'	qattala 'lemészáról'	d ^ʕ arraba 'kever'	ʔammara 'hatalmat ad'	CaCCaC(-a)
III	kātaba 'levelezik'	qātala 'harcol'	d ^ʕ āraba 'ellenkezik'	ʔāmara 'tanácsot kér'	CāCaC(-a)
IV	ʔaktaba 'diktál'		ʔad ^ʕ raba 'elhagy'		ʔaCCaC(-a)
V				taʔammara 'hatalomra jut'	ta-CaCCaC(-a)
VI	takātaba 'levelezik'	taqātala 'harcol'	tad ^ʕ āraba 'harcol'	taʔāmara 'tanácskozik'	ta-CāCaC(-a)
VII	inkataba 'előfizet'				(i)nCaCaC(-a)
VIII	iktataba 'másol'	iqtatala 'harcol'	id ^ʕ t ^ʕ araba 'megzavarodik'	iʔtamara 'határoz'	(i)CtaCaC(-a)
X	istaktaba 'írat'	istaqtala 'életét kockáztatja'			(i)sta-CCaC(-a)
egyéb	maktab 'iroda' miktāb 'írógép'	maqtal 'gyilkolás'	mad ^ʕ rib 'táborhely' mid ^ʕ rāb 'ütő'		ma-CCVC mi-CCVC...

Amint látható, a képzetlen (avagy első osztálybeli) igeik templátuma a perfektumban CVCVC, az azt kitöltő magánhangzók pedig aktívumban [a], passzívumban [u] és [i]. Az imperfektum templátuma az első osztályban CCVC a személyjelölő prefixumok után, az azt kitöltő magánhangzó

pedig aktívumban lexikálisan adott módon [u], [i] vagy [a], passzívumban mindig [a]. A második osztály templátuma a perfektumban CVCCVC, a magánhangzók eloszlása az igenem függvényében ugyanaz, mint az első osztályban, és így tovább.

A tematikus nyelvek esetében különösen érdekes kérdés, hogy voltaképpen mik is a morféma. Tulajdonképpen külön morféma-e maga a CV-templátum, az azt kitöltő mássalhangzók és a magánhangzók, ahogyan az alábbi ábrák (31) sematikususan mutatják. A kategóriák és formai megfelelőik viszonyával később fogunk részletesen foglalkozni.

(31) klasszikus arab

3. A morfológia alapvető funkciói

A természetes nyelvek a morfológiai eszközöket, műveleteket, amelyek formai típusait az előző fejezetben áttekintettük, alapvetően két nagy funkcióban használják. Egyfelől a morfológia szavak (lexémák) között hoz létre formai és jelentésbeli viszonyokat; másképpen megfogalmazva lexémákat alakít más lexémákká. Ezt nevezzük **derivációnak** vagy **szóképzésnek** (32).

(32) szóképzés:

olvas → *olvastat, olvasgat...*
barát → *barátság* → *barátságos* → *barátságosan...*

Másfelől a morfológia a lexémákból előállítja azok nyelvtani alakjait (a nyelvtani szavakat); ezt nevezzük **inflexiónak** (vagy **ragozásnak**; 33).

(33) ragozás:

barát → *barátot, barátnak...*
énekel → *énekelte, énekelek...*

Föl kell persze tennünk a kérdést: egészen pontosan milyen alapon különböztetjük meg a kétféle funkciót egymástól? Hogyan döntjük el, hogy egy adott morfológiai művelet a derivációhoz vagy az inflexióhoz tartozik-e? Másképpen fogalmazva: hogyan döntjük el azt, hogy a *barát* és a *barátság* két külön lexéma, de a *barát* és a *barátot* nem?

Az inflexió és a deriváció elhatárolásához többféle ismérvre szoktunk támaszkodni. Ezek többsége önmagában nem volna perdöntő; egyértelmű eredményhez arra van szükség, hogy a kritériumok egy irányba mutassanak; illetve nagy súllyal esik latba az itt elsőként felsorolandó ismérv, amely egyszersmind a legfontosabb is.

1. Az inflexiót megköveteli a mondat szerkezete, míg a derivációt nem. Ez azért a legfontosabb kritérium, mert az inflexió lényegét fejezi ki: szemben a derivációval, az inflexió a szintaxishoz köti a lexémát, vagyis a mondat szerkezetbe ágyazza azt. Ezt illusztrálja a következő három mondat (34).

- (34a) *Petike kiengedte a kanárit.*
(34b) *Peti kiengedte a kanárit.*
(34c) **Petike kiengedte a kanári.*

A mondatban szereplő két főnév egyaránt tartalmaz toldalékot. A *Petike* toldaléka, a *-ke* szemmel láthatóan nem kötelező, hiszen elhagyásával a mondat jólformált marad (34b). A *kanárit* toldaléka, a *-t* ezzel szemben nem hagyható el, nélküle a mondat rosszul formálttá válna (34c). Ez azt mutatja, hogy a *Petike* *-ke*-je derivációs, míg a *kanárit* *-t*-je inflexiós toldalék. Ez meg is fele eme toldalékok hagyományos besorolásának (kicsinyítőképző, illetve a tárgyeset ragja).

Lehet ugyanakkor olyan példákat konstruálni, amelyek ennek ellentmondani látszanak. Tekintsük az alábbi mondatokat (35).

- (35a) *Ez a találat nem érvényes.*
(35b) **Ez a talál nem érvényes.*

A *találat* végén látható *-at* toldalék nem tűnik elhagyhatónak, hiszen a (35b) rosszul formált mondat lett. Ez azt jelenti, hogy inflexió (rag) volna? Nem, a két alak (*talál* ~ *találat*) között egy másik lényeges különbség van, tudniillik a szófajuk. A (35b) mondat azért rosszul formált, mert az *ez a ___ nem érvényes* szövegkörnyezetben csak főnév állhat, más szófajú szó nem. Az ugyanakkor

teljesen mindegy, hogy az a főnév tartalmazza-e az *-at* képzőt; a mondat képző nélküli főnévvel is könnyűszerrel tehető jólformálttá (35c).

(35c) *Ez a pont nem érvényes.*

Tehát a (35a–b) mondatok nem bizonyítják, hogy az *-at* inflexiós toldalék volna, ami természetesen megfelel az *-at* hagyományos besorolásának (főnévképző).

2. Sokszor megfigyelhető, hogy amennyiben egy alakon egyidejűleg van derivációs és inflexiós toldalék, a kettő közül a derivációs áll közelebb a tőhöz és az inflexiós távolabb tőle (36):

(36) *barát-ság-ok*; **barát-ok-ság*; ugyanez angolul *friend-ship-s*; **friend-s-ship*

Ez alól nagyon ritkán lehet kivételeket találni a magyar nyelvben; a sokat emlegetett példák olyanok, mint a *nagybani*, ahol a *-ban* esetrag, az *-i* pedig melléknévképző. A németben viszont rendszeresen az igekötő és az igető közé kerül a melléknévi igenév *ge-* prefixuma (például *auf-ge-klärt* 'felvilágosult'), bár a *ge-* inkább tartozik az inflexiós morfológiához, mint a képzők közé. Igaz ugyanakkor, hogy mivel az *auf-* típusú prefixumok elválhatnak a tőtől megfelelő mondatszerkezeti feltételek fennállta esetén, az ő viszonyuk a tőhöz csak részben morfológiai viszony, részben inkább szintaktikai viszony.

3. A derivációs toldalékok fonológiaiilag sok nyelvben változatosabbak, testesebbek, mint az inflexiós toldalékok. Egy olyan nyelvben, mint a magyar, ahol nagyon sok rag van, ez nem annyira szembeszökő, ezért nem jól használható kritérium. De ha például a német morfológiában található toldalékokat vesszük szemügyre, ott jól látható a különbség (37):

(37a) német inflexiós toldalékok: *-s, -st, -t, -n, -r, -m, -e* (= [ə]), *ge-* (= [gə]) (kimerítő lista)

(37b) német derivációs toldalékok: *-heit, -tum, -lein, -chen, -los, -schaft, -ig, -lich...*

Az inflexiós toldalékok gyakran egyetlen mássalhangzóból állnak, túlnyomórészt egyetlen képzési helyről (koronális) merítve azokat; teljes értékű magánhangzó soha nem állhat bennük, kizárólag a svá (= [ə]), és mindig hangsúlytalanok. A képzők (amelyeknek nem is adjuk itt kimerítő listáját) ezzel szemben gyakran tartalmaznak teljes értékű magánhangzót és egynél több mássalhangzót.

4. A derivációs toldalékok képesek arra, hogy a bemenetük szófaját megváltoztassák, míg az inflexiós toldalékok nem. A *szép* → *szépség* esetében a melléknévből főnév lesz, a *barátság* → *barátságos* esetében éppen fordítva. A szófajváltás nem általában szükséges tulajdonsága a képzőknek, közülük számos nem változtatja meg a bemenet kategóriáját (pl. *barát* → *barátság*, *Peti* → *Petike*). Ez a kritérium tehát egy irányban működik, azaz ha valami szófajt változtat, az képző, de ami nem változtat szófajt, arról pusztán ezen az alapon nem lehet eldönteni, hogy képző-e vagy rag.

5. Az inflexiós toldalékok jelentése szabályos, vagyis minden esetben ugyanaz szokott lenni, míg a derivációs toldalékok jelentése sokszor megjósolhatatlan. A *kutyák, egerek, házak, sérelmek...* esetében a jelentés állandó: a *kutya, egér, ház, sérelem...* többes számáról van szó (bár ezzel nem akarjuk azt a benyomást kelteni, mintha a többes számúság mint jelentéskategória problémátlan volna). De tekintsük az alábbi *-ság/-ség* képzős magyar és *-ment* képzős angol főneveket (38):

(38a) *jóság* (tulajdonság)

szépség (tulajdonság vagy személy)

hülyeség (konkrét cselekvés vagy mondás, vagy tulajdonság)...

- (38b) *employment* 'alkalmazás, foglalkoztatás' (állapot)
payment 'kifizetés' (pénzösszeg, konkrét ellentételezés)
encouragement 'bátorítás' (cselekvés)...

Látható tehát, hogy még ugyanazzal a képzővel is eltérő jelentésviszonyokat tudunk létrehozni a kiinduló alak és a képzett alak között.

6. Az inflexiós morfológiai alakok előfordulása rendszeres, a képzett alakoké sokszor megjósolhatatlan. Szélsőséges példákból kiindulva, egy olyan nyelvben (mint a magyar vagy a latin), ahol egyáltalán létezik tárgyeset, nagyon kevés kivételtől eltekintve minden névszónak van tárgyesete; ahol vannak morfológiailag jelölt igeidők, nagyon kevés kivételtől eltekintve minden igeinek van múlt ideje, és így tovább. Ezzel szemben az igéből főnevet képző morfológiai elemek előfordulásai sokszor kiszámíthatatlanok, lásd a példákat a (39)-ben:

- (39a) *süt-emény, főz-elék, főz-et, küld-emény...*
**sütelék, *sütet, *főzemény, *küldet...*
- (39b) angol *employ* 'alkalmaz' → *employ-ment* 'alkalmazás'
betray 'elárul' → *betray-al* 'árulás'
possess 'birtokol' → *possess-ion* 'birtok(lás)'
refer 'utal' → *reference* 'utalás'
**employal, *referion, *possessal...*

Az inflexiónak és a szóképzésnek és az ezt a tulajdonságát produktivitásnak (illetve a produktivitás hiányának) nevezzük, és később fogunk vele részletesen foglalkozni. Az alábbi táblázatban összefoglaljuk az imént említett hat ismérvet (40):

- (40) Az inflexió és a deriváció tulajdonságai

inflexió	deriváció
szintaxis megköveteli	szintaxis nem követeli meg
szófajt nem tud változtatni	szófajt tud változtatni
tőtől távolabb	tőhöz közelebb
rendszeres jelentés	megjósolhatatlan jelentés
rendszeres előfordulás (produktivitás)	megjósolhatatlan előfordulás
kisebb fonológiai változatosság	nagyobb fonológiai változatosság

4. Az inflexió

Ahogy az előző fejezetben láttuk, az inflexió legfontosabb tulajdonsága az, hogy a mondat szerkezet megköveteli, és hiánya a mondatot rosszul formálttá teszi. Ez azért van, mert az inflexió legalapvetőbb feladata az, hogy a mondatba ágyazza, a mondat szerkezetéhez kösse a lexémákat aktuális szóalakok formájában. Ebben a fejezetben részletesen megvizsgáljuk az inflexió eme feladatát konkrét funkciókra lebontva. Ezek a funkciók képezik nagyrészt a morfológia és a szintaxis közötti érintkezési felületet.

4.1. Egyeztetés

Az inflexió egyik fontos funkciója a morfológiai egyeztetés megvalósítása. Egyeztetésnek a szó legtágabb értelmében azt nevezzük, amikor szintaktikai környezettől függően két szó valamely morfológiai kategória tekintetében azonos értéket kell, hogy fölvegyen. Az egyeztetésnek két fő típusa van. Az egyik szintagmán belül valósul meg, jellemzően fej és módosító között (pl. főnév és jelzője egyeztetése nemben, számban, esetben). A másik ige és vonzata között valósul meg (pl. alany és ige egyeztetése számban és személyben).

A fej–módosító egyeztetésnek is több fajtája létezik. Az egyikre példa az alábbi latin paradigma (41):

(41) latin 'az a szegény férfi'

	egyes szám	többes szám
alanyeset	<i>vir pauper ille</i>	<i>virī pauperes illi</i>
tárgyeset	<i>virum pauperem illum</i>	<i>viros pauperes illos</i>
birtokos eset	<i>virī pauperis illius</i>	<i>virorum pauperum illorum</i>
részes eset	<i>viro pauperi illi</i>	<i>virīs pauperibus illis</i>
ablativus ¹¹	<i>viro paupere illo</i>	<i>virīs pauperibus illis</i>

A szintagmát alkotó három szó, a főnév *vir* 'férfi', a melléknév *pauper* 'szegény' és a determináns *ille* 'az' mindig egyezik egymással számban, esetben és nemben. A nyelvtani nem a főnévnél invariáns, a melléknév és a determináns átveszik a főnév nemét (bár ez a *pauper* melléknéven csak nagyon korlátozottan látszik meg). Az esetet a szintaktikai környezet határozza meg, a számot pedig a beszélő szándéka, de mindez az egyeztetés szempontjából mindegy, a lényeg az, hogy az egész szintagmában azonos értéke kell, hogy legyen ezeknek a nyelvtani kategóriáknak, és ennek a szintagma összes elemén meg kell jelennie.

Különbözik ettől a német főnévi csoportokban látható egyeztetési rendszer. A (42)-ben látható egy determináns nélküli főnévi szintagma:

11 Az ablativus egy határozói eset, aminek sokféle funkciója van a latinban, alapjelentése 'valamitől/valamiből'.

(42) német 'erős ember'

	egyes szám	többes szám
alanyeset	<i>starker Mann</i>	<i>starke Männer</i>
tárgyeset	<i>starken Mann</i>	<i>starke Männer</i>
birtokos eset	<i>starken Mannes</i>	<i>starker Männer</i>
részes eset	<i>starkem Mann</i>	<i>starken Männern</i>

A (43)-ban pedig egy olyan szintagma, amely ugyanebből a két szóból áll azzal a különbséggel, hogy az egész élén egy determináns áll:

(43) német 'az erős ember'

	egyes szám	többes szám
alanyeset	<i>der starke Mann</i>	<i>die starken Männer</i>
tárgyeset	<i>den starken Mann</i>	<i>die starken Männer</i>
birtokos eset	<i>des starken Mannes</i>	<i>der starken Männer</i>
részes eset	<i>dem starken Mann</i>	<i>den starken Männern</i>

Itt a következők láthatók. A főnév alapvetően csak a számot különbözteti meg, illetve mindkét számon belül egy-egy esetet a többitől (az egyes számban a birtokos esetet, a többes számban a részes esetet), és ez független attól, hogy van-e determináns a szintagma élén. A melléknevek jóval több megkülönböztetést hordoznak, ha nincs előttük determináns (42); ekkor a négy esetre három különböző alakot használnak mind az egyes, mind a többes számban. Ha azonban van determináns, a melléknevek gyakorlatilag teljesen egyöntetű alakot öltenek; a két számban együttvéve nyolc alakjukból hét nem különbözik egymástól (43). Bár a német névszói morfológia ennél persze komplikáltabb mind a főnevek, mind a determinánsok, mind a melléknevek ragozása tekintetében, a példa mégis jól mutatja a nyelvtan egy lényeges vonását. A főnévi szintagmákban az eset jelölése lényegében egyetlen helyen történik, mégpedig a szintagma bal szélé felé: ha van determináns, akkor azon, ha nincs, akkor a melléknéven (ha viszont nincs melléknév sem, a főnév nem válik variábilisabbá). Abban különbözik mégis a magyar főnévi csoportoktól, amelyekben egyáltalán nincs egyeztetés, és az esetet és a számot csak a csoport jobb szélén jelöli a nyelv, hogy a németben a főnevek korlátozott esetjelölése független a szintagma korábbi részétől, számban pedig láthatóan egyezik a determináns a főnévvel.

A fej–módosító egyeztetésnek különösen érdekes példáját mutatják a számnevet tartalmazó szintagmák a klasszikus arabban. Ebben a nyelvben két nem van (hím- és nőnem), az egyszerű számnevek pedig kötelezően az ellenkező nemet veszik fel, mint az általuk módosított főnév (44):

(44) klasszikus arab

<i>ḥamsatu riǧālin</i>	'öt férfi'
'öt.NŐNEM' 'férfi.TBIRT'	
<i>ḥamsu banātin</i>	'öt lány'
'öt.HÍMNEM' 'lány.TBIRT'	

Az 'öt' számnév mellett kötelezően többes szám birtokos esetben állnak a főnevek – ez nem egyeztetés, hanem esetadás (l. később) – de ami ennél érdekesebb, az az úgynevezett keresztirányú egyeztetés: hímnemű főnév mellett nőnemű a számnév, nőnemű mellett pedig hímnemű. Az

egyeztetés ismét máshogy alakul összetett számneveknél (pl. tizenöt); itt a tízest jelentő számnév egyenesen egyezik, az egyest jelentő számnév viszont továbbra is keresztben (45):¹²

(45) klasszikus arab

ḥamsata ʿašara raǧulan 'tizenöt férfi'
'öt.NŐN' 'tíz.HÍMN' 'férfi.ETÁRGY'

ḥamsa ʿašrata bintan 'tizenöt lány'
'öt.HÍMN' 'tíz.NŐN' 'lány.ETÁRGY'

Az ige és vonzata között megvalósuló egyeztetésnek ismét több fajtája van. A legelterjedtebb az igének az alanyával való egyeztetése számban és személyben; ha az ige megkülönbözteti a nyelvtani nemeket is, akkor nemben is. Az egyeztetés akkor is fellép, ha az alanyak nem kötelező megjelennie (46):

(46a) *(én) látok*
(te) látsz
(ő) lát
(mi) látunk
(ti) láttok
(ők) látnak

(46b) olasz *(io) parlo* 'beszélek'
(tu) parli 'beszélsz'
(lui) parla 'beszél'
(noi) parliamo 'beszélünk'
(voi) parlate 'beszéltek'
(loro) parlano 'beszélnek'

(46c) arab *(ʔana) ʔaktubu* 'írok'
(ʔanta) taktubu 'írsz' (hímnemű)
(ʔanti) taktubīna 'írsz' (nőnemű)
(huwa) yaktubu 'ír' (hímnemű)
(hiya) taktubu 'ír' (nőnemű)
(nahnu) naktubu 'írunk'
(antum) taktubūna 'írtok' (hímnemű)
(antunna) taktubna 'írtok' (nőnemű)
(hum) yaktubūna 'írnak' (hímnemű)
(hunna) yaktubna 'írnak' (nőnemű)

Az ige esetenként más vonzattal és más tulajdonság szerint is egyezhet, bár ez ritkább. A magyar nyelvben az ige a tárggyal határozottság szerint is egyezik; a határozatlan ragozás lép fel, ha nincs tárgy, vagy ha határozatlan tárggyal áll az ige (beleértve ebbe az első és a második személyű tárgyat is), és a határozott ragozás lép fel, ha az igének határozott tárgya van (47):

(47) *látok egy kutyát, látom a kutyát, lát egy kutyát, lát engem, lát téged, látja a kutyát...*

12 Sok további részlettől itt is eltekintünk. Vegyük észre például, hogy érdekes módon a tizenöt egyes számú tárgyesettel jár, szemben a tíz alatti számokkal járó egyes számú birtokos esettel.

4.2. Esetadás

Az inflexió második funkciója az, hogy a kormányzó kategóriák által kiosztott eseteket morfológiailag megjelenítse. A magyarban az *adni* ige például három esetet oszt ki a három vonzatának, amelyek éppen ezért egymástól alakilag különböznek (48):

(48) Péter_(alanyeset) adott a barátjának_(részes eset) egy könyvet_(tárgyeset)

Ha az alábbi latin példákat tekintjük, egy érdekes különbséget figyelhetünk meg a ragozott (véges, finit) és nem ragozott igealakok esetadási képessége között (49a, b); érdekes ezeket összevetni az igéből képzett főnévvel is (49c):

(49a) *Romani semper vincunt* 'a rómaiak mindig győznek'

(49b) *Constat Romanos semper vincere* 'az a helyzet, hogy a rómaiak mindig győznek'

(49c) *Romanorum victoria* 'a rómaiak győzelme'

A (49a) példa azt mutatja, hogy a ragozott igealak (*vincunt* 'győznek') a magyarhoz hasonlóan alanyesetet ad az alanyának (*Romani*). A (49b)-ben ugyanez a mondat már alá van rendelve egy igének (*constat* 'az a helyzet'), annak alanyaként. Két dolog változott: az állítmány ragozott ige helyett főnévi igenév (*vincere* 'győzni'), az alany pedig nem alanyesetben, hanem tárgyesetben van (*Romanos*). A (49c) szerkezet két főnévből álló birtokos szerkezet, de a birtok (*victoria* 'győzelem') jelentése és a *vincere* igével fennálló alaki kapcsolata miatt lehetséges alany–állítmányi kapcsolatként elemezni. Ha valóban így elemezzük (bár itt most nem emellett a szintaktikai elemzés mellett érvelünk), akkor azt mondhatjuk, hogy egy igéből képzett főnévnek az alanya birtokos esetet kell, hogy kapjon (*Romanorum*). Vagyis a latinban az ige különböző alakjai (tág értelemben véve) más és más esetet adnak az alanyuknak.¹³

Az esetadás mechanizmusai különösen érdekes mintázatokat mutatnak a világ nyelviben az alany és a tárgy esetjelölésénél. Az egyik – európai nyelvekben jól ismert – rendszer az, ahol az alany mindig ugyanazt az esetet kapja (legalábbis ragozott ige mellett), és ez különbözik a tárgy által hordozott esettől. Az ilyen nyelveket nominatív–akkuzatív nyelveknek nevezzük (mivel az alanyeset másik neve nominatívusz, a tárgyeset akkuzatívusz), ide tartozik a magyar, a latin, a német, és így tovább. Vannak azonban nyelvek, amelyekben az egyvonzatú (vagyis tárgyatlan, intranszitiv) igék alanya ugyanazt az esetet kapja, mint a kétvonzatú (tárgyas, tranzitív) igék tárgya, és ez különbözik annak a vonzatnak az esetétől, amelyet a tranzitív ige alanya kap. Az ilyen nyelvek leírásában a tranzitív ige alanyának esetét ergatív esetnek, az intranszitiv ige alanyának és a tranzitív ige tárgyának esetét pedig abszolútív esetnek nevezzük, a nyelvtípust pedig ezek alapján ergatív–abszolútív típusnak. Az (50)-ben látunk erre példát a dyirbal¹⁴ nyelvből:

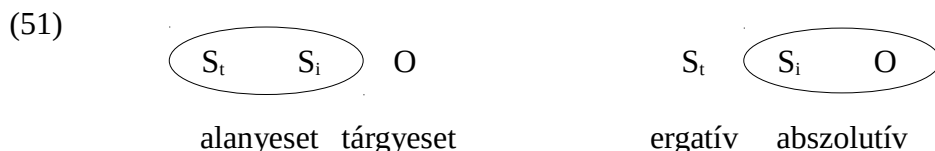
(50) dyirbal *ɲuma banaganyu* 'apa visszatért'
 yabu banaganyu 'anya visszatért'
 ɲuma yabuŋgu buran 'anya látta apát'
 yabu ɲumaŋgu buran 'apa látta anyát'

Ahogy látható, ebben a nyelvben – szemben a magyarral – az 'apa' ugyanabban az alakban (toldalék nélküli *ɲuma*) áll az első és a harmadik mondatban, viszont egy másik alakban (toldalékolt

13 Hangsúlyozzuk, hogy a szintaxis különböző modelljeiben sokféle elgondolás létezik az esetadás folyamatának részleteiről. Az elmúlt évtizedekben nem volt mindig teljes egyetértés abban, hogy az alanyesetet valóban az ige adja-e, vagy pedig egy funkcionális csomópont a mondat szerkezetben, avagy hogy a *győzelem*-típusú főneveknek valóban van-e alanya, és így tovább. Itt nem érvelünk ezek mellett vagy ellen; csak arra akarunk rámutatni, hogy amennyiben a fentebbi föltevésekből indulunk ki, akkor a morfológiára nézve ezeknek mi a következménye.

14 Pama-nyunga nyelv, Ausztrália. Az (50)-es példa és a hozzá fűzött magyarázat forrása Dixon (1994).

ημα-ηγου) áll a negyedikben. A magyar fordítás mutatja, hogy az első mondatban intranszítív ige alanya, a harmadikban tranzitív ige tárgya, a negyedikben pedig tranzitív ige alanya. Ugyanezt mondhatjuk el az 'anya' jelentésű szóról: a második mondatban intranszítív ige alanya, a harmadikban tranzitív ige alanya, a negyedikben pedig tranzitív ige tárgya, és a második és a negyedik mondatban mutatja ugyanazt az alakot, a harmadikban pedig mást. Látható, hogy itt az ergatív eset ragja a *-ηγου*, az abszolútív eset pedig nem kap ragot (hasonlóan a magyar alanyesethez). A morfológiai különbséget a nominatív–akkuzatív nyelvek és az ergatív–abszolútív nyelvek között sematikusán így ábrázolhatjuk (51):¹⁵

Ez azonban még nem meríti ki az alanyt és a tárgyat érintő esetadás lehetőségeit. Vannak nyelvek, amelyek sem nem tisztán nominatív–akkuzatív, sem nem tisztán ergatív–abszolútív típusúak, hanem annak függvényében jelölik az intranszítív alanyt vagy a tranzitív alanyhoz, vagy a tárgyhoz hasonlóan, hogy milyenek a szemantikai tulajdonságai, vagy milyen szemantikai viszonyban áll az igével. Egy ilyen nyelvben például előfordulhat, hogy másképp jelölik az intranszítív alanyt egy olyan mondatban, mint pl. *Pista megbetegszik*, mint abban, hogy *Pista elindul* (tulajdonképpen *Pistát megbetegszik*, de *Pista elindul*). Az is előfordul, hogy egy nyelvben másképp jelölik az alanyt annak függvényében, hogy az aktuálisan leírt helyzetben szándékosan cselekedett-e, vagy nem (pl. *a gyerek sírt*, de *a gyereket sírt* – az előbbi akkor, ha akaratlagosan sírt, az utóbbi akkor, ha önkéntelenül).¹⁶

Érdekes megfigyelés az, hogy a régi indoeurópai nyelvekben a semleges nem és a hímnem közötti különbség jóformán arra szorítkozik, hogy semleges nem soha nem különbözteti meg az alany- és a tárgyesetet; ha pedig van explicit toldalék a semleges nem alany-tárgyesetű alakján, az a tárgyeset toldaléka (*-m*), nem pedig az alanyeseté (*-s*), l. (52):¹⁷

- (52) latin *dominus hordeum emit* 'az úr árpát vesz' (*dominus* 'úr' alany, *hordeum* 'árpa' tárgy)
 hordeum deest 'nincs árpa' (*hordeum* 'árpa' alany)
 canis dominum momordit 'a kutya megharapta az urat' (*dominum* 'úr' tárgy)

Erre a jelenségre már régen született egy olyan magyarázat,¹⁸ miszerint ezek a toldalékok eredetileg nem a szintaktikai alanyt és a tárgyat, hanem a cselekvőt és az elszenvet (az ágenst, illetve a pácienszt) jelölték; mivel pedig a semleges nemű főnevek prototipikusan élettelen létezőket jelöltek,¹⁹ ágens szerepében nemigen fordultak elő. A magyarázat tehát azt feltételezi, hogy az ágensek és a páciensek jelölése eltért akkor is, ha tárgyatlan ige egyetlen vonzataként – alanyként – szerepeltek, a morfológiai különbségek ennek megfelelően úgy alakultak mintha magyarul azt mondanánk, hogy *a madár repül*, de *a botot repül* (mivel a madár ágensként, aktívan, míg a bot páciensként, passzívan repül). Ez a különbségtétel azután grammatikalizálódott a szemantikai szerepektől függetlenül a szintaktikai alany és a tárgy jelölésében.

15 Az S_i az intranszítív ige alanya, az S_t a tranzitív ige alanya, az O a tranzitív ige tárgya.

16 Számos ilyen eset leírása megtalálható Dixon (1994:25–35, 70–110).

17 A latin inflexiós morfológiát részletesen bemutatjuk később, a 11. fejezetben.

18 Uhlenbeck (1901).

19 Az élő–élettelen megkülönböztetést természetesen nem szigorúan biológiai értelemben kell venni, részletesen lásd a 4.4. részben.

Az esetadás és az egyeztetés tekintetében egyaránt érdekes jelenséget példáz az orosz nyelv, pontosabban egy változás az óorosz és a mai orosz között. Az (53) példában egy kifejezés óorosz és mai orosz megfelelőjét látjuk:²⁰

(53)	óorosz	<i>toju</i>	<i>pjatju</i>	<i>butylok</i>	'azzal az öt palackkal'
		'az.NŐN.EESZK'	'öt.ESZK'	'palack.TBIRT'	
	mai orosz	<i>temi</i>	<i>pjatju</i>	<i>butylkami</i>	
		'az.TESZK'	'öt.ESZK'	'palack.TESZK'	

Az óorosz és a mai orosz frázis ugyanazokból a lexikális elemekből épül fel és ugyanazt is jelenti, de a morfológiai jelölések eltérőek. A frázis élén látható determináns az óoroszban egyes szám eszközhatározós esetben áll, nőnemben; a mai oroszban többes szám eszközhatározós esetben (a többes számban nincs megkülönböztetés a nemek között). A számnév alakja változatlan, eszközhatározós esetben áll. A főnév az óoroszban többes szám birtokos esetben, a mai oroszban többes szám eszközhatározós esetben áll. Mi tehát pontosan a különbség a két nyelvallapot között? A különbség abban van, hogy mi ad esetet a frázison belül, illetve mi mivel egyezik (azaz tulajdonképpen abban, hogy mi a fej). Az óoroszban a frázis feje a számnév volt, ez adott kötelezően többes szám birtokos esetű alakot a hozzá tartozó főnévnek. Az előtte álló determináns is a számnévvvel egyezett, nem a főnévvel (egyeztetés szempontjából a *pjatj* 'öt' nőneműként viselkedik). A mai oroszban ezzel szemben a frázis feje a főnév, amely saját maga hordozza az eszközhatározós esetet, és vele egyezik mind a számnév, mind a determináns; az utóbbin jól látható, hogy többes számban áll az óoroszban látott egyes szám helyett.

4.3. A vonzatviszonyok jelölése az igén

Az igei inflexiós morfológia egyik fontos funkciója sok nyelvben az, hogy jelölje az ige által a vonzataira kiosztott szerepeket, illetve ezek egymás közötti viszonyait; ezt a tulajdonságot igenemnek hívjuk. Bizonyára legismertebb és egyik leggyakoribb változata az aktív és a passzív szerkezetek közötti különbség, az ezeknek megfelelő aktív, illetve passzív morfológiával együtt. Tipikus példái tárgyias aktív igéket állítanak szembe tárgyatlan passzív igékkel, l. (54):

(54)	latin	<i>Romani urbem capiunt</i>	'a rómaiak elfoglalják a várost' (aktív)
		<i>Urbs capitur (a Romanis)</i>	'a város elfoglaltatik (a rómaiak által)' (passzív)

Az első mondatban a *Romani* alanyesetben van, az *urbem* 'város' tárgyesetben, a *capiunt* ige pedig aktív morfológiát mutat. A második mondatban az alany az *urbs* 'város', természetesen alanyesetben, az ige passzív morfológiát mutat és egyes számban áll, hiszen az *urbs*-szal egyezik. A cselekvő megjelölése nem kötelező, de lehetséges egy prepozíciós (vagy prepozíció nélküli) ablativus esetben álló főnévi szintagmával (itt *a Romanis*). A szintaktikai és morfológiai eltérés ellenére az ige szemantikai (tematikus) viszonya a két vonzathoz ('város', illetve 'rómaiak') változatlan a két mondatban; az igenembeli különbség azt mutatja, hogy a tematikus szerepek nem ugyanúgy képeződnek le a szintaktikai funkciókra.

Hasonló elvek szerint működő passzív szerkezetek és a hozzájuk tartozó passzív morfológia nagyon sok nyelvben megtalálható, de kisebb-nagyobb különbségekkel. A klasszikus arabban például passzív mondatokban egyáltalán nincs mód a cselekvő megjelölésére (tehát nincs a latin *a Romanis*-nak vagy a magyar *a rómaiak által*-nak megfelelő nyelvtani elem), l. (55):

²⁰ A példa forrása Babby (1987).

- (55) arab *qatala* 'r-*raǧulu* 'l-*malika* 'a férfi megölte a királyt'
 'megölt.AKT' 'a férfi.ALANYE' 'a király.TÁRGYE'
- qutila* 'l-*maliku* 'a király megöletett/meg lett ölte'
 'megölt.PASSZ' 'a király.ALANYE'

A passzív átalakítást leggyakrabban ilyen mondatpárokkal példázzuk: a tárgyias ige tárgyából tárgyatlan ige alanya lesz, az alanyából pedig nyelvtől függően szabad határozó. A passzív szerkezet lényege ugyanakkor nem abban áll, hogy az ige tárgyával történik valami, hiszen számos nyelvben megfigyelhető, hogy passzív szerkezet tárgyatlan igéből is képezhető, így például a németben, a latinban vagy akár a magyarban (56):

- (56) *ki vagyok fáradva*
 német *es wird getanzt* 'táncolás történik'
 latin *ventum est ad templum* ' ~ meg lett érkező a templomhoz'

A magyar *ki vagyok fáradva* tárgyatlan igéből képzett passzívum szemben például a *ki vagyok zárva* szerkezettel – az utóbbi párhuzama a tárgyias igéből képzett **ki vagyok fárasztva* volna, de ezt nem használjuk. A német *es wird getanzt* szintén tárgyatlan igéből van képezve (vö. *wir tanzen* 'táncolunk'), alanya (*es*) teljesen nélkülöz mindenfajta referenciát vagy argumentum-értéket, de szintaktikai okokból kötelező megjelennie. A cselekvő nem kötelező módon megjelenhet a mondatban (*es wird von den Kindern getanzt* ' ~ táncolás történik a gyerekek által'). A latinban a *ventum est* 'meg lett érkező' mellett semmilyen szintaktikailag jelölt vagy szemantikailag odaértendő alany nem áll; az aktív igeformának természetesen kötelező vonzata az alany még akkor is, ha hangzó formában nem jelenik meg (*venio* 'jövök', *venis* 'jösz' stb.). Az aktív–passzív viszonynak tehát úgy tűnik, nem az a lényege, hogy a tárggyal mi történik; sokkal inkább az a funkciója, hogy áthelyezze a mondat fókuszát egy másik összetevőre, akár olyan módon is, hogy egy argumentumot eltüntet a szerkezetből.

Megjegyzendő, hogy az ergatív–abszolútív nyelvekben is létezik egy olyan szintaktikai művelet, amely a nominatív–akkuzatív nyelvek passzív átalakításához hasonlít. Ott a tranzitív igéknek nem a tárgyából, hanem az alanyából lesz intranszitiv alany, és a tárgyából szabad határozó (57):

- (57) dyirbal aktív *yabu numangu buran* 'apa látta anyát'
 antipasszív *numa buralnyu yabugu*

Ebben a példában (vö. 50) a *numa* 'apa' abszolútív esetbe kerül az aktív mondatban látható ergatív alak helyett (*numangu*), az 'anya' abszolútív alak helyett részes esetbe (*yabugu*), az ige pedig antipasszív morfológiájú lesz (*buralnyu* az aktív *buran* helyett).

Az aktív és a passzív igenem mellett bizonyos nyelvekben megtalálható még a mediális igenem is. Ilyen például az ógörög vagy a szanszkrit nyelv. Ezekben a nyelvben a mediális nem egyszerűen visszaható jelentésű, bár az is lehet. Általánosabban jelöli azt, hogy az ige által megjelölt eseményben az alany nemcsak cselekvőként (ágensként), hanem máshogy is érintve van, de az aktív–mediális különbség például az ige tárgyias vagy tárgyatlan mivoltát nem szükségképpen érinti. Alább adunk szanszkrit és ógörög példákat (58, 59):²¹

21 A szanszkrit példa forrása Klaiman (1991:24).

- (58a) szanszkrit *Devadattah* *katam* *karoti* 'Devadatta szőnyeget csinál'
Devadatta.ALANYE szőnyeg.TÁRGYE csinál.E3.AKT
- (58b) *Devadattah* *katam* *kurute* 'D. szőnyeget csinál magának'
Devadatta.ALANYE szőnyeg.TÁRGYE csinál.E3.MED
- (59a) ógörög *louō* *tēn* *staphylēn* 'mosom a szőlőt'
mos.E1.AKT a.NŐN.ETÁRGY szőlőfürt.ETÁRGY
- (59b) *louomai* 'mosdok'
mos.E1.MED
- (59c) *louomai* *tās* *kheiras* 'mosom a kezemet'
mos.E1.MED a.NŐN.TTÁRGY kéz.TTÁRGY

Látható, hogy az (58a) és az (58b) mondatokban egyaránt van alany és tárgy; a kettő között a különbség az, hogy az (58b)-ben az alany nem csak ágens, hanem más módon is résztvevője az eseménynek (beneficiens), ezt jelzi a mediális igealak. Az (59b)-ben a mediális ige értelmezhető visszahatóként (vagyis az ágens és a páciens egybeesik az alanyban), az (59c)-ben viszont van külön tárgya/páciense az igének. Mivel azonban az (59c)-ben az alany a saját kezét mossa, valamilyen értelemben mégiscsak máshogy érintett, mint az (59a)-ban.

Az igenem egyik típusa tehát ez, amely elsősorban az ige által kiosztott tematikus szerepek és a szintaktikai vonzatok viszonyát jelöli. A másik típusa ettől kissé eltér; itt a vonzatok pragmatikai funkcióját jelöli az igei morfológia. Az ixil nyelvben²² az ige saját toldalékkal jelöli, ha fókuszált vonzata van; a (60b) példában egy fókuszált eszközhatározói vonzatra utal a *-b'e* morféma:

- (60a) ixil *a-k'oni* *in* *ta'n* *uula* 'meglőttél engem parittyával'
E2.ERG-lő E1.ABS -val parittyá
- (60b) *uula* *a-k'oni-b'e* *in* 'parittyával lőttél meg engem'
parittyá E2.ERG-lő-FÓK E1.ABS

A (60a)-ban nincs fókuszált elem; a (60b)-ben az eszköz (*uula* 'parittyá') fókuszálva van, és ez három következménnyel jár: a mondat elejére kerül, elveszíti az előljárószót (*ta'n* '-val'), az ige pedig más morfológiai alakba kerül, mint a (60a)-ban. A két fő vonzat ('én' és 'te') mindkét mondatban ugyanúgy van kódolva, abszolútív, illetve ergatív alakban.

Az igenemnek egy harmadik típusú funkcióját illusztrálja a síksági kri nyelv²³ (61). Ebben a nyelvben (sok más amerind nyelvhez hasonlóan) a névszói vonzatok hierarchiába rendeződnek annak függvényében, hogy mennyire élő vagy aktív létezőre utalnak. Az élőlényeket jelentő főnevek magasabban állnak a hierarchiában, mint az életteleneket jelentők, de az élőkön belül is magasabban állnak az emberre utalók, mint az állatra utalók, sőt, az emberre utalókon belül is magasabban áll az első személy a többi személynél. Transitív igéknél két különböző igenem utal arra, hogy a cselekvő (ágens) a hierarchiában magasabban álló (tehát aktívabb) résztvevő, vagy pedig az alacsonyabban álló résztvevő-e. Az előbbi esetben használt igeformákat egyenes, az utóbbi esetben használtakat fordított igealakoknak nevezzük.

- (61a) síksági kri *ni-sekih-a-nan* *atim* 'megijesztjük a kutyát'
1.ijeszt.EGY.T1 kutya
- (61b) *ni-sekih-iko-nan* *atim* 'a kutya megijeszt minket'
1.ijeszt.FORD.T1 kutya

22 Guatemalában beszélt maja nyelv. A példa forrása Klaiman (1991:34).

23 Észak-Amerikában beszélt algonkin nyelv. A példa forrása Klaiman (1991:32).

A két példában az ige a *ni-* és a *-nan* jelöl egy többes szám első személyű vonzatot; a másik vonzat a 'kutya', de semmi nem jelöli magán a névszón, illetve a személyjelölő toldalékokon, hogy pontosan milyen funkciójú vonzatot képviselnek. Ezt az ige *-a-*, illetve *-iko-* ragja árulja el: ha a rag *-a-*, akkor az aktívabb a cselekvő és a kevésbé aktív az elszenvedő (61a), ha pedig a rag *-iko-*, akkor a kevésbé aktív a cselekvő és az aktívabb az elszenvedő (61b; ezért hívják fordított igealaknak).

Ahogy más inflexiós kategóriáknál, úgy az igenemnél is előfordulhat az, hogy nem inflexiósan jelenik meg, hanem szintaktikai eszközökkel (mint az angol passzívum), vagy szóképzéssel (mint a magyarban a visszaható igék, amelyeket éppen ezért nem is sorolunk az igenem alá).

4.4. A grammatikalizálódott jelentéskategóriák kifejezése

A jelentéskategória fogalmát itt a szó legtágabb értelmében vesszük; grammatikalizáltak azokat nevezzük, amelyeket a nyelv kötelezően – vagy legalábbis nagyon általánosan – kifejez. Ezek jellemzően az idő, az aspektus, a mód, az evidencialitás az igék esetében;²⁴ a szám, az eset, a nem a főnevek és melléknevek esetében, de minden ragozható szófaj esetében találunk még a világ nyelveiben számos kategóriát, még ha némelyik ezek közül igen ritka is. Az alábbiakban a leggyakoribbakat tekintjük át röviden.

Az **igeidő** alapvetően a beszédidő és az eseményidő viszonyát jelöli ki. Ha a leírt esemény korábban történt, mint a közlés, akkor múlt időt használunk; ha később történik, jövő időt, ha egyidejűleg, akkor jelen időt. Az igeidőket azonban általában ennél jóval árnyaltabban használják a természetes nyelvek. A magyar nyelvben például morfológiailag jelölt jövő idő nincs is; a körülírással képzett, jövő idejű referenciájú alakulatokat (*meg fogom csinálni, majd megcsinálom*) pedig sokszor nem használjuk, helyettük a jelen idő áll (*megcsinálom*). De múlt idejű referenciával is használható a jelen idő (*tegnap, ahogy megyek be a munkahelyemre, azt mondja a főnököm...*); sokszor pedig nem a beszédidő és az eseményidő különbsége magyarázza a jelen vagy a múlt idő választását, hanem valami más pragmatikai vagy beszédhelyzetbeli adottság (pl. *ismered Pistát?* szemben azzal, hogy *ismerted Pistát?*, ahol a különbséget magyarázhatja az, hogy Pista él-e még, vagy már nem).

Az **aspektus** a leírt esemény belső időszerkezetét jeleníti meg. A legelterjedtebb aspektuális kategóriák a folyamatos (imperpektív) és a befejezett (perfektív), ahol is az utóbbi az eseményt egyszeri, lezárt, pontszerű formában ábrázolja, míg az előbbi végpont nélküli folyamatként. A magyarban az *ír* (folyamatos) és a *megír* (befejezett) jól illusztrálja a jelentéskülönbséget, bár ebben a nyelvben az aspektus nem inflexiós, hanem szóképzési, lexikális vagy mondatszintű kategória. Összetettebb – és valóban inflexiós jellegű – példát nyújt az ógörög nyelv. Itt három aspektuális kategória létezett: egy folyamatos, egy befejezett (ezt az indogermanisztikában és a görög filológiai hagyományban aorisztosznak hívják) és egy rezultatív, vagyis valamilyen esemény következtében előállt állapotot, állapotváltozást leíró aspektus (ezt hívják hagyományosan perfektumnak). Példákat itt adunk (62):

(62) ógörög aspektusok

folyamatos	<i>thnēiskei</i> 'haldoklik' (imperpektum)
befejezett	<i>ethane</i> 'meghalt' (aorisztosz)
rezultatív	<i>tethnēke</i> 'halott' (perfektum)

24 A szám, a személy, a nem és a határozottság az igéken egyeztetés következtében jelenik meg (l. 4.1.), ezek nem grammatikalizált jelentéskategóriák – legalábbis az ige vonatkozásában –, bár morfológiailag ki lehetnek fejezve hasonlóképpen az itt tárgyalt kategóriákhoz.

Különösen érdekes a *tiktō* 'nemz, szül' ige viselkedése ebből a szempontból. Ez az ige mind természetesen hímnemű, mind természetesen nőnemű alannal használható, a jelentése ennek megfelelően lehet 'nemz', illetve 'szül'. Mindkét típusú alannal előfordul folyamatos (*tikte* 'nemz, szül') és befejezett alakokban (*eteke* 'nemzett, szült'), rezultatív alakban azonban kizárólag női/nőnemű alannal találjuk (*tetoke* 'szült'). Ennek a magyarázata az lehet, hogy egy férfiben a nemzés nem idéz elő állapotváltozást, egy nőben viszont a szülés igen.²⁵

Az **igemód** a szokásos meghatározás szerint a beszélőnek és a mondat tartalmának a viszonyát jelzi morfológiai eszközökkel: lehet tény, utasítás, óhaj, feltevés, lehetőség és sok más egyéb. A mód használata ugyanakkor ennél funkcionálisan is összetettebb; formailag pedig van szabad használata, amikor a beszélő választja meg a közlési szándékának megfelelően, és van kötött használata, amikor a szintaktikai környezet kényszeríti ki egy adott mód használatát. A latinban például függő kérdésekben kötelező a kötőmód használata (63):

(63a) latin *quid agis?* 'mit csinálsz?' (*agis* 'csinálsz' kijelentő módban)

(63b) *rogat quid agas* 'azt kérdezi, mit csinálsz' (*agas* 'csinálsz' kötőmódban)

A magyarban is a szintaktikai környezet követeli meg a kötőmód használatát például az *elég... ahhoz, hogy...* szerkezetben az alárendelt mondatban:

(64a) *lemászik a fáról* (kijelentő mód)

(64a) *elég ügyes, és lemászik a fáról* (kijelentő mód)

(64a) *elég ügyes ahhoz, hogy lemásszon a fáról* (kötőmód)

Az igemódok közül a leggyakoribbak a kijelentő, a feltételes, a felszólító, az óhajtó és a kötőmód – ez utóbbinak a neve egyszerűen annyit árul el, hogy elsődleges használata a szintaktikailag kötött környezetekhez tartozik.

Az **evidencialitás** mint inflexiós kategória a mondatba foglalt információ forrását jelöli meg: közvetlen érzékelés, hallomás, következtetés, esetleg egyebek. A tariana nyelv²⁶ például öt különböző evidenciális kategóriát jelöl (ez egyébként még az evidencialitást mutató nyelvek között is ritka), fúziós morfológiában, amelyek egyszersmind az igeidőt is jelölik. Az alábbi mondatok (65) mind azt jelentik, hogy 'José focizott', de az ige mindegyikben más alakot mutat. Ha a beszélő maga látta Josét focizni, akkor használhatja a vizuális forrást jelölő todaléket (amely egyszersmind a közelmúlt időt is jelöli, ahogy az összes itt következő példában):

(65a) tariana *Juse irida di-manika-ka*

José foci E3.játszik.VIZ.KMÚLT

'José focizott' (láttam)

Ha a beszélő nem látta, de egyértelműen hallotta magát a focizást, és hogy José is részt vett, akkor a nem vizuális evidenciális alakot kell használnia:

(65b) tariana *Juse irida di-manika-mahka*

José foci E3.játszik.NEMVIZ.KMÚLT

'José focizott' (hallottam)

Ha a beszélő sem nem látta, sem nem hallotta a focizást, de látható jelekből egyértelműen arra tud következtetni, hogy José focizott (José nincs otthon, nincs ott a futballcipője és a labda sem stb.), akkor olyan igealakot kell használnia, amely az állításban foglaltak kikövetkeztetett jellegére utal:

25 A példához l. Clackson (2007:121).

26 Brazíliában (Északnyugat-Amazóniában) beszélt arawak nyelv; a (65) példa forrása Aikhenvald (2005:2–3).

(65c) *tariana Juse irida di-manika-nihka*
José foci E3.játszik.KÖV.KMÚLT
'José focizott' (látható jelekből kikövetkeztettem)

Ha a beszélő nem lát erre utaló jeleket, de általános ismereteiből arra következtet, hogy José valószínűleg focizott (például mert az adott időpontban mindig focizni szokott), akkor a feltételezésen alapuló vélekedést jelölő igealakot kell használnia:

(65d) *tariana Juse irida di-manika-sika*
José foci E3.játszik.FELT.KMÚLT
'José focizott' (általános vagy korábbi ismereteimből erre következtetek)

Ha pedig a beszélő mástól tudja, hogy José focizott, akkor ismét egy másik igealakot kell használnia, amely az ismeret közvetett forrására utal:

(65e) *tariana Juse irida di-manika-pidaka*
José foci E3.játszik.KÖZV.KMÚLT
'José focizott' (azt hallottam valakitől)

Ebben és a hasonló nyelvekben az evidencialitás inflexiós státusza azért egyértelmű, mert jelölése kötelező; az evidenciális morf nélküli igealakokat a beszélők rosszul formálnak ítélik.

A névszói inflexiós kategóriák közül a **szám** a mennyiség valamilyen módon értelmezett kifejezése. A leggyakoribb kontraszt az egyes és a többes szám között van, ez szinte minden nyelvben megtalálható. A jelentéskülönbség nem feltétlenül valóban 'egy' szemben az 'egynél több'-bel; az egyes szám jelentése például sok nyelvben lehet generikus, a fogalom alá tartozó összes egyedre általában vonatkozó (pl. *az embernél nincs csodálatosabb; a denevér nem madár*). Számos nyelvben az egyes és a többes számon felül külön kettes számot találunk; ilyen például az ógörög (66) és a klasszikus arab (67):

(66) ógörög *ho pais* 'a gyermek'
tō paide 'a két gyermek'
hoi paides 'a gyermekek'

(67) arab *malik* 'király'
malikāni 'két király'
mulūk 'királyok'

Ezekben a nyelvekben a grammatikalizálódott kettes számtól függetlenül ugyanúgy létezik 'kettő' jelentésű számnév, ahogyan például a magyarban (görög *dyo*, arab *iθnāni*), de az, hogy valamiből kettő van, a fentebb látható módon nélkül is kifejezhető.

A mennyiség kifejezésére azonban nem csak a szám kategóriája szolgálhat. A klasszikus arabban például megfigyelhető egy – a számtól bizonyos mértékig független – kategória, amely az egyedi–kollektív (vagy egyedi–generikus) kontrasztjaként írható le. A főneveknek csak egy része mutatja mindkét kategóriát, de példákat elég könnyen lehet találni; l. (68):

(68) arab

	egyes szám	kettes szám	többes szám
kollektív	<i>šajar</i> 'fa (általában)'	—	<i>ašjār</i> 'néhány fa'
egyedi	<i>šajara</i> 'egy fa'	<i>šajaratāni</i> 'két fa'	<i>šajarāt</i> 'fák'

Az **eset** kategóriája lefed egyfelől olyan megkülönböztetéseket, amelyek szorosan a szintaktikai funkciókhoz kötődnek, mint például az alany és a tárgy jelölése (erről részletesen szóltunk a 4.2 és 4.3 részekben), vagy a birtokos megjelölése birtokos szerkezetben. Másfelől lefed olyan megkülönböztetéseket, amelyek vonzatokat is érinthetnek, de inkább szemantikai jellegűek (különböző helyhatározói, időhatározói és egyéb határozói esetek: *házban*, *házon*, *háznál*, *nyáron*, *ötör*, *emberként*...). A névszói esetragozásnak ez a kettős funkciója nagyon sok nyelvben világosan kimutatható, és sokszor egyazon esetnek is lehet szintaktikai és szemantikai funkciója különböző mondatszerkezeti típusokban. A latin tárgyeset például jelölheti az ige tárgyát (l. fentebb 52 és 54), de jelölheti a mozgás irányát is (pl. *Romam ire* 'Rómába menni'), sőt, tekintethatározót is (69):

(69) latin *os* *umerosque* *deo* *similis*
arc.ETÁRGYE váll.TTÁRGYE.és isten.RÉSZESE hasonló (Vergilius: Aeneis I/599)
'arcára és vállaira nézve egy istenhez hasonló'

A nyelvtani **nem** kategóriája formailag nézve voltaképpen egyszerűen főnévi osztályokat jelöl. Egy adott főnév neme általában nem variábilis, ezért inkább lexikális, mintsem grammatikalizált kategóriának tekinthető. Az egyeztetés mechanizmusai ugyanakkor figyelembe veszik és a főnév neméhez igazítják a melléknevek (és az igék) variábilis nemét; ez utóbbi két szófajra való tekintettel soroljuk mégis az inflexiós kategóriák közé. Egészen pontosan azt mondhatjuk, hogy a főnevek neme lexikálisan adott, inherens tulajdonság (szemben az esettel vagy a számmal); lehet deriváció eredménye is (pl. német *Kanzler* 'kancellár' hímnemben, de *Kanzlerin* nőnemben), de ezen túlmenően nem variábilis. Ezzel szemben a melléknevek és az igék neme nem lexikálisan adott, hanem a főnévi fejjel, illetve az alannyal való egyeztetés eredményeképpen kapják ezek a szófajok konkrét szintagmatikus viszonyokban, tehát ezeknél nem inherens, hanem szorosabb értelemben véve inflexiós kategóriáról van szó. Hozzátehetjük ehhez, hogy különbségek mutatkoznak még abban is a nyelvek között, hogy a nemnek van-e egyáltalán bármifajta jelölője magán a főnéven. A csehben például sokszor van (de nem mindig): az *o*-ra végződők például csak semleges neműek lehetnek, az *a*-ra végződők túlnyomórészt nőneműek (pl. *pivo* 'sör', de *dívka* 'lány'). Ezzel szemben a franciában nincs ilyen: egy főnévről önmagában lehetetlen volna eldönteni, hogy hím- vagy nőnemű-e (pl. a *garçon* 'fiú' hímnemű, míg a *maison* 'ház' nőnemű). A cseh típusú nyelvekben tehát a nyelvtani nem közelebb áll a morfológiához, a francia típusú nyelvekben – legalábbis ami a főnévi nemet illeti – nem annyira (a melléknévi nemhez l. fentebb a 2.4 részt).

Mindezeket figyelembe véve azért soroljuk mégis a főnévi nemet a grammatikalizálódott jelentéskategóriák közé, mert kialakulását tekintve azt feltételezhetjük, hogy valamilyen szemantikai tulajdonságok képeződtek le benne. Az indoeurópai nyelvekben látható nyelvtani nem mint háromosztatú kategória eléggé egyértelműen egy eredeti élő–élettelen megkülönböztetésre vezethető vissza, ahol is az élettelenek osztályából alakult ki a későbbi semleges nem, és az élők osztálya vált szét később a természetes nemnek megfelelően hím- és nőnemre. Az élő–élettelen megkülönböztetést természetesen nem biológiai értelemben, hanem az archaikus ember világgképének megfelelően kell érteni, azaz élettelennek számíthat egy állat is, ha az ember számára kevésbé fontos (pl. a giliszta), viszont élőnek minősülhet egy természeti erő is (pl. mennydörgés). Még érdekesebb a testrészek és szervek elnevezése, amelyek egyértelműen olyan megoszlást

mutatnak, miszerint a külsők (szem, orr, kéz, láb...) élők, vagyis az egyes régi indoeurópai nyelvekben hím- vagy nőneműek, míg a belsők (szív, máj, vese...) élettelenek, vagyis az egyes nyelvekben semleges neműek, mivel az előbbieknél működése megfigyelhető, az utóbbiaké nem. A nyelvtani nemek rendszerének kialakulása óta persze rengeteg változás érte ezeket a nyelveket is, így mai állapotukban a főnevek nemhez sorolása nagyon sokszor önkényesnek tűnik.

Az indoeurópai vagy a sémi nyelvekből ismerős nyelvtani nemhez hasonló, de azoknál számosabb főnévi osztályokat sok más nyelvben lehet találni. A bantu nyelvekben például jellemző módon 5–10 főnévi osztály is található, amelyek jellemző morfológiával (sajátos prefixumok mind egyes-, mind többes számban) rendelkeznek, és amelyekkel az igék, determinánsok, számnevek, melléknevek alakilag egyeznek. Az osztályok nagy vonalakban szemantikai jellemzők szerint alakulnak (pl. ember, élőlény, élettelen tárgy, mesterségesen létrehozott tárgy, elvont fogalom), de mivel már erősen grammatikalizálódtak, a főnevek hovatartozása sokszor ugyanúgy önkényesnek tűnik, mint az indoeurópai nyelvek esetében. Néhány szuahéli példát itt adunk (70); az osztályokra jellemző egyes- és többes számú prefixumokat aláhúzással jelöljük:²⁷

(70) szuahéli *kí*chwa *kí*nauma 'fáj a fej'
PFX.fej PFX.fáj

*ví*chwa *ví*nauma 'fájnak a fejek'
TPFX.fej TPFX.fáj

*m*kono *u*nauma 'fáj a kéz'
PFX.kéz PFX.fáj

*mí*kono *i*nauma 'fájnak a kezek'
TPFX.kéz TPFX.fáj

*jí*cho *lí*nauma 'fáj a szem'
PFX.szem PFX.fáj

*m*acho *y*anauma 'fájnak a szemek'
TPFX.szem TPFX.fáj

4.5. Önkényes morfológiai osztályok jelölése

A gazdag inflexiók morfológiájú nyelvekre jellemző az is, hogy funkció nélküli, sem fonológiailag, sem szemantikailag nem indokolható – vagyis önkényes – osztályokba rendeződnek bennük a ragozható lexémák. Ezeket az osztályokat ragozási típusoknak (deklinációk, konjugációk) nevezzük. Álljon itt példának két ógörög semleges nemű névszó, amelyek eltérő ragozási típushoz tartoznak (71):

27 A példák Peter Ojiambo (Kansas University) online hozzáférhető anyagából származnak (<https://www2.ku.edu/~kiswahili>).

(71) ógörög *dōron* 'ajándék', *genos* 'nem'

	egyes	többes	egyes	többes
alanyeset	<i>dōron</i>	<i>dōra</i>	<i>genos</i>	<i>genē</i>
tárgyeset	<i>dōron</i>	<i>dōra</i>	<i>genos</i>	<i>genē</i>
birtokos eset	<i>dōrou</i>	<i>dōrōn</i>	<i>genous</i>	<i>genōn</i>
részes eset	<i>dōrōi</i>	<i>dōrois</i>	<i>genei</i>	<i>genesi</i>

Az ilyen inflexiós rendszerek elemzése sosem triviális, és némely esetekben lehet adni olyan elemzést, amely fonológiaiilag meghatározott allomorfiákra tudja bontani a ragozási osztályokat – ez akkor már más típusú kérdés, mint az önkényes osztályoké. A 11. fejezetben fogunk adni részletes elemzést a latin nyelv igen összetett ragozási rendszeréről, ahol ezt illusztráljuk.

5. A szóképzés

A morfológia másik nagy funkciója az inflexió mellett a szóképzés (deriváció), amely formai és jelentésbeli viszonyokat létesít önálló lexémák között. A derivációs jelenségekkel kapcsolatban felmerülő kérdések egészen más jellegűek, mint az inflexióval kapcsolatosak; ezeket fogjuk itt most röviden áttekinteni, nagy vonalakban Kiefer és Ladányi (2000) összefoglalását követve.

5.1. Lexikalizálódás

A képzéssel létrejött lexémák sok esetben elvesztik kompozicionális jellegüket, vagyis jelentésük már nem vezethető le az őket alkotó morfofokhoz tartozó jelentésekből. A magyarban például a *-ság/-ség* képző nagyon sok szóban előfordul, majdnem bármelyik melléknévből lehet vele főnevet képezni (*jó ~ jóság, kék ~ kékség, szomorú ~ szomorúság, nagy ~ nagyság...*), az így létrejövő alak jelentése pedig körülbelül úgy írható le, hogy 'az a tulajdonság, hogy valaki/valami [melléknév]'. Vannak ugyanakkor olyan alakok, amelyek formailag egyértelműen ebbe a csoportba tartoznak, de a jelentésük nem az, amit várnánk. Az *újság* szó például nem valami új mivoltát jelenti (erre az *újdonság* szót használjuk), hanem sajtóterméket. A *fenség* szintén nem azt jelenti, hogy valami fenn van, hanem uralkodók hagyományos megszólítása – egyébként olyan szempontból is érdekes, hogy nem melléknév a töve. Ezek lexikalizálódott alakok, a jelentésük a képzésből nem vezethető le.

5.2. A lexikai akadályozás

Sok esetben előfordul az, hogy egy szabályos képzésű szó nem létezik (vagy egyáltalán, vagy csak a levezethető jelentéssel), és ez visszavezethető valamilyen lexikális okra. Ezt nevezzük lexikai akadályozásnak (blokkolásnak), és két fő típusát különböztetjük meg.

Az egyik esetben a szabályos képzésű forma jelentése foglalt, az egy másik lexémához van rendelve. Például annak ellenére, hogy a magyarban az *-ás/-és* rendkívül gyakran használt képző, bizonyos igékkel nem kombinálódik. Nemigen fordul elő olyan szó, mint például **szeretés, *félés, *hívés, *tisztelés*,²⁸ mert ezek jelentését lefedik más főnevek (*szeretet* vagy *szerelem, félelem, hit*, illetve *tisztelet*). Ugyanakkor nem szükségszerű, hogy az egyik alak kizárja a másikat, némely esetekben ezek párhuzamosan is létezhetnek, azonos jelentéssel (pl. *síel* és *sízik*, vagy az angol *falseness* és *falsehood* 'hamisság'). Az is előfordul, hogy az egyik alak történetileg kiszorítja a másikat (pl. a magyar köznyelvben a *vacsorál* és a *vacsorázik* közül az utóbbi, míg a párhuzamos *ebédel* és az *ebédezik* alakok közül az előbbi szorította ki a másikat). De arra is látunk példát, hogy a két párhuzamos alak jelentése szétfejlődik, és úgy marad fenn mindkettő, hogy kialakul közöttük egyfajta „munkamegosztás” (pl. *sorol* és *soroz*, vagy *okol* és *okoz*).

A másik esetben a lexikai akadályozás azért lép fel, mert a szabályos képzésű lexémának az alakja foglalt, ahhoz egy másik jelentés van rendelve. Ez a jelenség szorosan összefügg a lexikalizálódással. Az *adni* ige melléknévi igeneve *adó* volna, de ezt nemigen használjuk valakire, aki éppen ad (??*Az adó ember boldogabb, mint a kapó*), mert a szó alakja le van foglalva a 'jog szerint köztelherviselési céllal fizetett pénz', valamint a 'rádiós vagy televíziós csatorna' jelentések számára. Ugyanígy a *mártás* szó nem azt az eseményt szokta jelölni, amikor valaki márt valamit valamibe, mert ez a szóalak le van foglalva a 'szósz' jelentés számára.²⁹

28 Ez némiképpen leegyszerűsített ábrázolása a tényeknek; korpuszalapú (pl. internetes) kereséssel könnyűszerrel kideríthető, hogy ezek az alakok előfordulnak, de speciális nyelvi környezetben vagy speciális funkciókban. A *tisztelés* szó például a leggyakrabban a *nem tisztelés* kifejezésben fordul elő (*a másik ember véleményének nem tisztelése* stb.), mintha a *nem tisztelés* tulajdonképpen a *tisztelet* tagadó alakja volna.

29 Ugyanakkor itt is figyelembe kell venni azt, hogy a tágabb szintaktikai környezet néha lehetővé teszi az alapértelmezésben blokkolt alak megjelenését. Igei vonzatok jelenléte például teljesen természetessé teszi az olyan

5.3. Elemezhetőség

Szintén összefügg a lexikalizálódás jelenségével az a kérdés, hogy a beszélők milyen mértékig tulajdonítanak szerkezetet egy morfológiailag összetett (képzett) alaknak, vagyis szinkrón értelemben mennyiben tekinthető egyáltalán képzettnek az adott lexéma. Vannak egyértelmű alakok, illetve formai és jelentésbeli viszonyok alakok között, például *darab* ~ *darabol*, *sí* ~ *síel*, ahol egy -VI képző járul egy főnévhez, és így áll elő egy ige. Ezekkel szemben viszont milyen morfológiai szerkezet volna tulajdonítható a *visel*, *szürcsöl*, *horzsol*, *vonszol* igéknek? A képző a végükön látszólag ugyanaz, mint a *darabol* vagy a *síel* igéken, de mi volna a tő? Hasonló a kérdés az *ugat*, *nyaggat*, *faggat*, *cirógat*, *zargat* igék esetében, ahol elvileg felismerhető ugyanaz a képző, mint a *beszélget*, *látogat*, *fosztogat* igéknél, de mivel van ez a toldalék kombinálva? Ugyanez a probléma merül fel az alább (72) felsorolt angol melléknevekkel kapcsolatban:

(72a) angol *love* ~ *loveable* 'szeret ~ szerethető'
 eat ~ *eatable* 'eszik ~ ehető'
 reverse ~ *reversible* 'visszafordul/-ít ~ visszafordítható'
 believe ~ *believable* 'hisz ~ hihető'
 learn ~ *learnable* 'tanul ~ tanulható'
 reduce ~ *reducible* 'csökkent ~ csökkenthető'
 win ~ *winnable* 'nyer ~ megnyerhető'

(72b) *terrible* 'borzasztó'
 affable 'barátságos'
 tangible 'kézzelfogható'
 veritable 'valódi'
 edible 'ehető'
 credible 'hihető'
 audible 'hallható'
 possible 'lehetséges'

A (72a)-ban látható igékből melléknevek képezhetők az *-able/-ible* képzővel, ezek jelentése következetesen '[ige]-ható/hető', 'valami, amit lehet [ige]-ni'. A morfológiai szerkezet tehát egyértelmű. A (72b)-ben olyan mellékneveket látunk, amelyek fonológiai ugyanerre a szekvenciára végződnek, a jelentésük némely esetekben körülírható úgy, mint a (72a)-ban látható mellékneveké, viszont nincs valódi tövük, legalábbis olyan értelemben, mint a másik csoportba tartozóknak. Az egész angol nyelvben sehol nem fordul elő az *affable*, az *edible* és a *possible* releváns részlete (vagyis a képző előtti, tehát *aff-*, *ed-*, *poss-*) tőként értelmezhető formában; ezek a szakaszok tehát nevezhetők áltónak. Más a helyzet a *terrible*, *tangible*, *veritable*, *credible*, *audible* szavakkal, ezek képző előtti szakasza ugyanis előfordul más, rokonítható jelentésű szavakban is (73); itt a különbség a (72a)-hoz képest annyi, hogy önálló szóként nem találjuk őket.

(73) angol *terrible* 'borzasztó' ~ *terror* 'rémület', *terrify* 'megrémít'
 tangible 'kézzelfogható' ~ *tangent* 'érintő', *tangential* 'érintőleges'
 veritable 'valódi' ~ *veracious* 'igazmondó', *veracity* 'igazmondás', *verity* 'igazság'
 credible 'hiteles' ~ *credit* 'hitel', *credulous* 'hiszékeny'
 audible 'hallható' ~ *audition* 'meghallgatás', *auditive/auditory* 'hallási', *audio* 'hang-'

Ezek a tövek (*terr-*, *tang-*, *ver(it)-*, *cred-*, *aud(i)-*) tehát a nyelvben létező tövek, de szabadon sosem fordulnak elő; úgynevezett kötött tövek. A státuszuk tulajdonképpen hasonlít az olyan magyar

kifejezéseket, mint pl. a *Hófehérekének mérgezett almát adó gonosz banya*, vagy a *falat fúró mesterember* (szemben azzal, hogy *a *fúró mesterember*, ami lényegesen kevésbé hangzik természetesen).

nyelvi elemekére, mint a *fesz-* vagy a *szor-* ezekben a szavakban: *feszít, feszül, feszes, feszens,* illetve *szorít, szorul, szoros, szorong.*

Tekintsük most az alábbi angol példákat (74):

- (74) angol *perceive* 'észlel' ~ *perceptive* 'érzékeny' ~ *perception* 'észlelés'
 receive 'fogad' ~ *receptive* 'fogadóképz' ~ *reception* 'fogadás'
 deceive 'megtéveszt' ~ *deceptive* 'megtévesztő' ~ *deception* 'megtévesztés'
 conceive 'fogan, elgondol' ~ *concept* 'fogalom' ~ *conception* 'foganás, elgondolás'

A függőlegesen egymás alatt elhelyezkedő négy–négy szó jelentésében nemigen tudunk semmilyen közös elemet felfedezni, sem az igék (*perceive, receive, deceive, conceive*), sem a melléknevek/főnevek között (*perceptive, receptive, deceptive, concept*, illetve *perception, reception, deception, conception*). Mégsem mondhatjuk azt, hogy egyszerű részleges homofónia áll fenn közöttük, ugyanis a szavak második fele ugyanolyan alaki váltakozást mutat (75):

- (75) angol *perceive* ~ *perceptive* ~ *perception*
 receive ~ *receptive* ~ *reception*
 deceive ~ *deceptive* ~ *deception*
 conceive ~ *concept* ~ *conception*

[-si:v] ~ [-sept-(iv)] ~ [-sepʃ-(ən)]

Ezekben a szavakban tehát nem egyszerűen áltöveket látunk, mint az *affable, possible, edible* szavakban; ezek az áltövek még következetes váltakozásokat is mutatnak; morfémaíknak ugyanakkor önmagukban nyilván nem nevezhetők.

Összességében véve azt látjuk, hogy az elemezhetőség kérdésére a triviális eseteken túlmenően sokszor nincs egyértelmű válasz. Azt mondhatjuk, hogy elemezhetőség tekintetében a szóalakok kontinuumot képeznek, amelynek egyik végén az egyértelműen monomorfémikus alakok, a másik végén az egyértelműen polimorfémikus alakok találhatók, de a két véglet között nincs éles határ. Néhány egyszerű példával illusztrálja ezt a (76):

- (76) elemezhetőségi kontinuum: *fék* – *fazék* – *marék* – *szakadék* – *maradék*

Ezek a szavak mind ugyanarra a fonológiai szekvenciára végződnek (-ék). A *fék* szó esetében nyilván nem beszélhetünk morfológiai szerkezetről. A *fazék* az anyanyelvi beszélők számára nem rendelkezik felismerhető tő+toldalék szerkezettel, és mivel *faz-* tő a mai magyar nyelvben nem létezik, az elemzést végző nyelvésznek sincs oka ehhez a szóhoz tő+toldalék szerkezetet rendelni, bár történetileg ez egy összetett forma, az -ék toldalék egy eredeti finnugor ***pata* tő folytatásához kapcsolódik benne. A *marék* szerkezete talán nem triviális, de felismerhető benne vagy a *mar* ige, vagy valamilyen kapcsolat a *marok* főnévvel (anélkül, hogy itt most a szó etimológiájáról állást kívánnánk foglalni). A *szakadék*, de különösen a *maradék* szavaknál minden bizonnyal a naiv beszélő is felismeri a kapcsolatot a (*le*)*szakad*, illetve a *marad* igékkel.

5.4. Produktivitás

Mind az elemezhetőséggel, mind a lexikalizálódással összefügg a produktivitás mint tulajdonság. Az inflexióval szemben a deriváció egyik jellemzője az, hogy produktivitása nagyon változó (l. a 3. részt, ahol ezt említettük). Vannak szóképzési folyamatok, amelyek csak nagyon kevés lexémán működnek (ezek produktivitása csekély), és vannak olyanok, amelyek számszerűen sok lexémában fedezhetők fel, esetleg új lexémák létrehozására használja őket a nyelv jelenleg is (ezek

produktivitása magas). Voltaképpen azonban a produktivitás önmagában is egy összetett tulajdonság. Azon felül, hogy némely szerzők még a fentebb tárgyalt elemezhetőséget is a produktivitás alá sorolják, meg lehet benne különböztetni a számszerű elterjedtséget (a lexikonban hány lexéma mutatja az adott képzést – ezt szokás általánosságnak is nevezni) a szűk értelemben vett termékenységtől (új alakok képzésére használja-e még a nyelv). A magyar *-mány/-mény* képző például nagyon sok főnévben megtalálható, vagyis általános, de új alakok képzésére már nem használjuk, vagyis nem termékeny.

Vannak, akik a termékenységnek is megkülönböztetik két vetületét (pl. Bauer 2004). Az, hogy egy morfológiai művelet egyáltalán használható-e új képzésekre, diszkrét tulajdonság: vagy igen, vagy nem, nincs közbülső helyzet (ezt nevezik hozzáférhetőségnek). Az, hogy egy művelet mennyire használnak ténylegesen új képzésekre, ezzel szemben mennyiségi tulajdonság (ezt nevezik hasznosságnak); létezhetnek hozzáférhető képzési módok, amelyek nagyon kevésé hasznosak, mert kevés új alakot képeznek vele.

Mindehhez végezetül hozzá kell tennünk azt is, hogy a produktivitás kérdése alá egyáltalán nem tartoznak olyan alakok, amelyek kifejezetten kreatív, humoros vagy költői céllal lettek megalkotva (mint pl. a *rontóc* szó, amely semmilyen tekintetben nem illusztrálja az *-óc* képző produktív voltát).

5.5. A derivációs műveletekre vonatkozó feltételek

A szóképzési folyamatokra jellemzőek azok a megszorítások, amelyek a bemenetükre vonatkoznak, vagy azok a tulajdonságok, amelyek a kimenetüket írják le. Ezek minden nyelvi szinten érvényesülhetnek, néhányat itt most illusztrálunk.

Fonológiai megszorításra nyújtanak példát a melléknevekből képzett '[melléknév]-vé válik' jelentésű magyar igék. Ezek képzője *-ul/-ül*, ha a tő egy szótagú, de *-Vdik*, ha több szótagú: *kékül*, *zöldül*, *szépül*, de *pirosodik*, *magasodik*, *vörösödik*, *fehéredik*. Az angolban a hasonló funkciójú *-en* képző csak egy szótagú, zörejhangra végződő tövekhez járulhat (77):

(77) angol *black* 'fekete' ~ *blacken* 'feketít/-edik'
 straight 'egyenes' ~ *straighten* 'egyenesít/-edik'
 hard 'kemény' ~ *harden* 'keményít/-edik'
 loose 'laza' ~ *loosen* 'kilazít/-ul'
 moist 'nedves' ~ *moisten* 'nedvesít/-edik'
 red 'piros' ~ *redden* 'pirosodik'...

A szintaktikai feltételek közül a legtriviálisabb a szófajra vonatkozó: a legtöbb képzésmód csak adott szófajú bemenetre működik, és adott szófajú kimenetet ad. De ennél szűkebb feltételek is jócskán akadnak. A magyar *-ható/-hető* például nagyon kevés kivétellel csak tárgyias igékhez járulhat (*látható*, *nézhető*, *ehető*, *egyenesíthető*, de nincs **alható*, **fekhető*, **egyenesedhető*, és így tovább).³⁰ Az *-ú/-ű* melléknévképző csak szintagmához járulhat: a *barna hajú* bemenete a *barna haj*, nem egyszerűen a *haj*, hiszen a *hajú*-hoz hasonló alakok csak ilyen szerkezetekben fordulnak elő, ennél önállóbban nem. A szemantikai feltételekre példa a főnevekhez járuló *-ék* képző, amelynek bemenetét kizárólag személyt jelentő szavak adhatják: *Péterék*, *szomszédék*, *férjemék*, *Kovácsék*, de nincs **házék*, **faluék*... (természetesen ez a képző nem azonos az igékhez járuló *maradék*, *hasadék*-típusú *-ék* képzővel, amelyet fentebb említettünk).

30 Nagyon érdekesek a kivételek: a *lehető* az amúgy is erősen rendhagyó létige származéka, a (*szóba*) *jöhető* csak ebben a kötött kifejezésben fordul elő, az *érkezhető* 'várható' értelemben fordul elő az irodalomban (vendégek, felmentő seregek, akiknek az érkezésére számítanak), vagy az egészen újnak tűnő *sétálható* (pl. *sétálható Duna-part*, *város*...).

Érdekes pragmatikai tulajdonságokat mutatnak a fosztóképzők a magyarban, de más nyelvekben is. A kétféle képzés (-mentes, illetve -talan/-telen/-atlan/-etlen) nagyon kevés kivétellel kiegészítő eloszlást mutat (78):

(78)	<i>ólommentes</i>	<i>fogatlan</i>
	<i>karcmentes</i>	<i>anyátlan</i>
	<i>kockázatmentes</i>	<i>képzetlen</i>
	<i>feltmentes</i>	<i>bizonytalan</i>
	<i>szülőmentes...</i>	<i>vigasztalan...</i>

A kétféle szócsoport között egyértelműen az a különbség, hogy a -mentes-sel képzett szavak esetében a megjelölt hiány jó, egyfajta kívánatos tulajdonság, míg a -talan stb. képzővel képzetteknel nem, itt a hiányhoz negatív képzetek társulnak.³¹

Ugyanez figyelhető meg az angol nyelvben is a -free, illetve a -less képzővel alkotott szavak között (79):

(79) angol	<i>carefree</i> 'gondtalan'	<i>careless</i> 'gondatlan'
	<i>duty-free</i> 'vámmentes'	<i>toothless</i> 'fogatlan'
	<i>nuclear-free</i> 'atom(energia)-mentes'	<i>aimless</i> 'céltalan'
	<i>tax-free</i> 'adómentes'	<i>artless</i> 'művészietlen'
	<i>risk-free</i> 'kockázatmentes'...	<i>clueless</i> 'fogalmatlan'...

Az itt felsorolt példák hasonló pozitív–negatív megoszlást mutatnak, mint a (78)-ban látott magyar szavak, de az angolban sok -less-szel képzett nem negatív konnotációjú szó is található: *endless* 'végtelen', *fearless* 'rettenthetetlen', *bloodless* 'vértelen', *faultless* 'hibátlan stb.

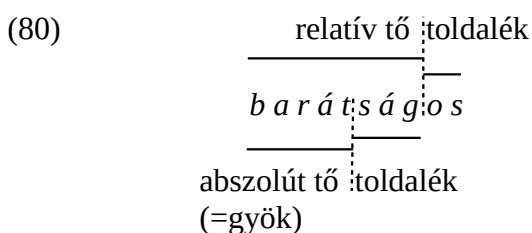
31 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ez ez történetileg egy viszonylag új keletű jelenség, a kétféle képzés közül a második sokkal régebbi, és a fenti általánosításnak ellentmondó *hibátlan*, *gondtalan*, *végtelen* és hasonló szavak mutatják, hogy ennek a szemantikája/pragmatikája tulajdonképpen inkább semleges, mint negatív, legalábbis eredetileg.

6. Gyökök és tövek

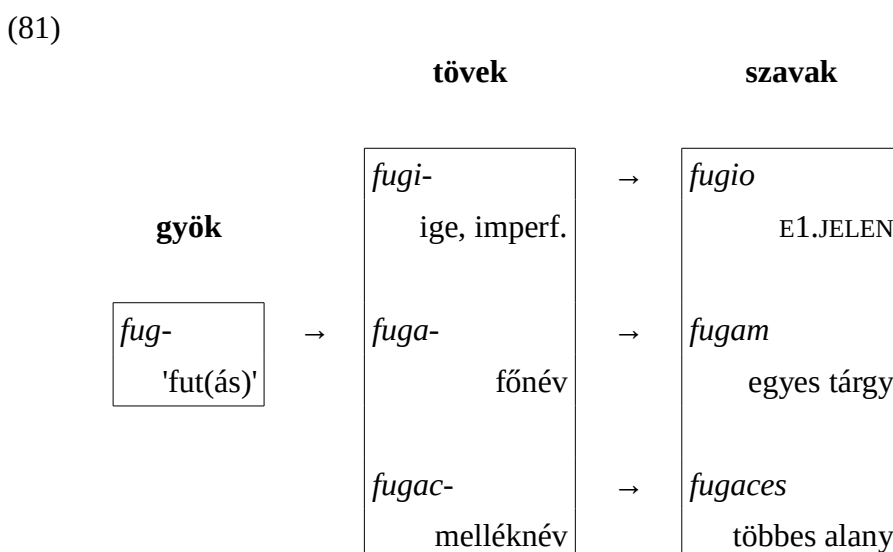
6.1. Alapfogalmak

Az előző fejezetekben többféle formában szóba kerültek a morfológiai szerkezetek és a morfológiai kategóriák, számos részletkérdést megvizsgáltunk ezekkel kapcsolatban. Ebben a fejezetben és a következőben összefoglaló módon térünk vissza a szerkezetek és kategóriák kérdésére, és mintegy megalapozzuk ezeket a nagyon fontos fogalmakat. Először a gyök és a tő fogalmát járjuk körbe, amelyek központi helyet foglalnak el a különféle morfológiaelméletek elemző eszközkészletében.

Az elemibb értelmezés szerint tőnek nevezzük azt, ami egy elkülöníthető toldalék eltávolítása után marad egy szóalakból – egészen pontosan ez a szóalak relatív töve. Ha pedig az összes toldalékot eltávolítottuk a szóalakból, és eljutottunk egy elemezhetetlen (monomorfémikus) tőhöz, azt gyöknek nevezzük. Ebben a terminológiában tehát a gyök azonos az abszolút tővel. Példával illusztrálva (80):

A morfológiában általában igen elterjedt ez a fogalomhasználat. Az indoeurópai nyelvészet igen kiterjedt hagyományában azonban másképp értelmezik a gyököt és a tövet mint morfológiai összetevőt. Itt a gyök nem egyszerűen abszolút tő, hanem egy olyan nyelvi elem, amely fontos tulajdonságaiban különbözik mind a tőtől, mind a szótól. A gyöknek – szemben a tővel – nincs szófaja, nem hordoz nyelvtani kategóriákat, és ez utóbbival összefüggésben nem mutatja a nyelvtani kategóriákra jellemző aszimmetriákat sem (ezek a jelöltség fogalma alá esnek, és a következő fejezetben fogunk részletesen szólni róluk). A gyök tehát az a primitív, monomorfémikus lexikális mag, amely közös egy etimológiailag és derivációsan összetartozó szócsaládban. Képzőkkel különböző tövek állíthatók elő belőle, ezeknek pedig már lehet szófaja, sőt, hordozhatnak konkrét nyelvtani kategóriákat is. A képzőkből akkor lesznek szavak, ha olyan inflexiós toldalékokat kapnak, amelyeket további toldalékok már nem követhetnek. Latin példával illusztráljuk ezt a (81)-ben:

A kiinduló forma a *fug-* gyök, amely önmagában sem nem igei, sem nem névszói gyök (ezért akár a 'fut', akár a 'futás' szóval való glosszázás kissé félrevezető volna). Ebből különböző képzőkkel különböző tövek képezhetők; itt három példát adunk. A *fugi-* imperfektumi igető (aspektuálisan nem meghatározott igető nincs, csak imperfektum-tő és perfektum-tő), amelyből az imperfektumi igealakok képezhetők; az itt példának adott alak a *fugio* 'futok', jelen idő, kijelentő mód egyes szám első személyben, az *-o* személyragot tartalmazza. A *fuga-* főnévi tő 'futás, menekülés', ehhez járulnak a számot és esetet kifejező fúziós végződések; itt a példa az egyes szám tárgysetű *fugam*. Végül képezhető ugyanebből a gyökből egy *fugac-* melléknévi tő 'futó, menekülő', amelyhez szintén névszói szám-eset-végződések járulhatnak (pl. *fugaces* többes szám alanyesetben).

6.2. Gyök-, tő- és szóalapú morfológia mint a nyelv tulajdonsága

A gyök és a tő illetően értelmezésének tipológiai következményei is lehetnek, amennyiben a nyelvek között, sőt, sok esetben nyelven belül is megkülönböztethető a gyök alapú, a tő alapú és a szó alapú jelleg (ahogyan azt a természetes morfológia nevű irányzat hangsúlyozza). Ha egy nyelv morfológiája gyök alapú, akkor az inflexió és a deriváció gyökjellegű lexikális alapegységekre vezethető vissza. Az ilyen nyelveket kiterjedt morfofonológiai váltakozások jellemzik, és a nyelvtani kategóriák olyan jellegű szerveződése, amely sokszor nem mutat aszimmetriát, világos származtatási irányokat. Az alább ismertetendő latin példa ezt megvilágíthatja. A latin igék inflexiók kategóriái között megtalálható mind az aspektus (imperfektum, perfektum), mint az idő (jelen, múlt, jövő). Ezek szemantikájával itt most nem foglalkozunk, csak a formai oldalával. A (82) táblázat mutatja, hogy a két kategória egymástól független abban az értelemben, hogy értékeik bármely kombinációja létezik:

(82) latin *crepare* 'zörög' egyes szám harmadik személyű igealakok, kijelentő módban

	jelen	múlt	jövő
imperfektum	<i>crepat</i>	<i>crepabat</i>	<i>crepabit</i>
perfektum	<i>crepuit</i>	<i>crepuerat</i>	<i>crepuerit</i>

Az aspektus és az igeidő morfológiája között van egy nagyon lényeges különbség. Az idő kategóriáján belül a jövő és a múlt minden ige típusnál egyszerű toldalékolással származtatható a jelen idejű tőből; rendhagyó allomorfiát csak elvétve találunk,³² szuppletivizmust pedig soha. Ilyen értelemben tehát a jelen idő alakilag kitüntetett, elsődleges a másik két időhöz képest. A fenti alakok morfológiai felépítését a (83)-ban mutatjuk:

32 A latin igeidő-allomorfiát és a többi inflexiók allomorfiát részletesen bemutatjuk a 11. fejezetben.

(85)

imperf. tő	perf. tő	különbség
<i>venī-</i> 'jön'	<i>vēn-</i>	eltérő magánhangzó-hosszúság, imperf. toldalék (-ī)
<i>mordē-</i> 'harap'	<i>momord-</i>	imperf. toldalék (-ē-), perf. reduplikáció
<i>tang-</i> 'érint'	<i>tetig-</i>	eltérő magánhangzó-minőség, imperf. infixum (-n-), perf. reduplikáció
<i>reg-</i> 'irányít'	<i>rēx-</i> ([re:ks-])	eltérő magánhangzó-hosszúság, perf. toldalék (-s-)
<i>ag-</i> 'csinál'	<i>ēg-</i>	eltérő magánhangzó-hosszúság és minőség
<i>fer-</i> 'viz'	<i>tul-</i>	szuppletivizmus

Mindezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy a latin nyelvben az aspektus képzése gyökalapú, míg az igeidő képzése tőalapú (történetileg ez egyszermind azzal is összefügg, hogy az aspektus képzése jóval régebbi, az indoeurópai alapnyelvre megy vissza, míg az időképzés későbbi, az itálikus időkre megy vissza). A gyökalapú képzés velejárói tipikusan a sokrétű morfofonológiai váltakozások is, ezek nem csak a latinban, de a többi régi indoeurópai nyelvben is megfigyelhetők, és korábbi szabályos hangváltozásokra mennek vissza.

A tőalapú morfológia és a szóalapú morfológia közös jellemzője az, hogy a morfofonológiai váltakozások sokkal ritkábbak és kiszámíthatóbbak vagy egyszerűbbek (a latin időképzésnél ugyanúgy nincsenek vagy alig vannak tőváltakozások, ahogyan például a magyar névszóragozásban). A kettő között a különbség abban áll, hogy a tövek szabad morfémák-e, vagy nem: ha a tövek kötött morfémák, akkor tőalapú a morfológia szerveződése, ha szabad morfémák, akkor a tövek voltaképpen szavak, tehát a morfológia szóalapú. A magyar morfológia dominánsan szóalapú, hiszen mind az ige-, mind a névszóragozásban nagyobbára szabad morfémák a tövek (*ház, lát*); kötött tövek csak az igéknél fordulnak elő, és ott is ritkán (*játsz-*).

Ha megnézzük a következő két óangol ige ragozását, szembeszökő különbséget látunk egyrészt köztük, másrészt köztük és mai megfelelőik között. A két ige a *ceosan* 'választ' (86)³³ és a *lufian* 'szeret' (87):

33 Az óangol adatokban a ⟨č⟩ palatális affrikátát jelöl ([tʃ]). A középkori írásmód nem jelölte a különbséget a [k] és a [tʃ] között.

(86) óangol *céosan* 'választ'

jelen idő			
	kijelentő mód	kötőmód	felszólító mód
E1	<i>céose</i>	<i>céose</i>	
E2	<i>cíest</i>	<i>céose</i>	<i>céos</i>
E3	<i>cíest</i>	<i>céose</i>	
T1–3	<i>céosaþ</i>	<i>céosen</i>	<i>céosaþ</i>

múlt idő			
	kijelentő mód	kötőmód	
E1	<i>céas</i>	<i>cure</i>	egyéb képzések
E2	<i>cure</i>	<i>cure</i>	<i>coren</i> 'választott'
E3	<i>céas</i>	<i>cure</i>	<i>cyre</i> 'választás'
T1–3	<i>curon</i>	<i>curen</i>	<i>ćis</i> 'válogató'

(87) óangol *lufian* 'szeret'

jelen idő			
	kijelentő mód	kötőmód	felszólító mód
E1	<i>lufie</i>	<i>lufie</i>	
E2	<i>lufast</i>	<i>lufie</i>	<i>lufa</i>
E3	<i>lufaþ</i>	<i>lufie</i>	
T1–3	<i>lufiaþ</i>	<i>lufien</i>	<i>lufiaþ</i>

múlt idő			
	kijelentő mód	kötőmód	
E1	<i>lufode</i>	<i>lufode</i>	egyéb képzések
E2	<i>lufodest</i>	<i>lufode</i>	<i>lufod</i> 'szeretett'
E3	<i>lufode</i>	<i>lufode</i>	<i>lufu</i> 'szeretet'
T1–3	<i>lufodon</i>	<i>lufoden</i>	<i>leof</i> 'kedves'

A két ige és származékaik között szembeszökő a különbség a tőváltakozásokban. A *céosan* ige tövének minden szegmentuma váltakozik (az első szegmentum $c \sim \acute{c}$; a második $eo \sim ea \sim ie \sim u \sim o \sim i$; a harmadik $s \sim r^{34}$), az igeidő jelölése fúziós. A *lufian* esetében tőváltakozás a paradigmán belül egyáltalán nincs, azon kívül a *leof* 'kedves' mutat más magánhangzót, mint az ige töve; az igeidő jelölése toldalékolással történik. A *lufian* töve egyértelműen kötött tő; a *céosan* töve a funkcionálisan erősen jelölt (l. 7.1) felszólító módú *céos* alakban szabad formaként jelenik meg, de kizárólag itt. Ez a két ige azt illusztrálja, hogy az óangolban létezett gyök alapú morfológia (a

34 A felszínen ez nem is két-, hanem háromirányú váltakozás, mert két magánhangzó között csak [z] állhat (pl. *céose*), [s] nem; az utóbbi viszont szó végén lehetséges (pl. *céas*). Ez azonban egy teljesen automatikus allofónikus váltakozás, a morfológiához nincs köze.

ćeosan-típusú, úgynevezett erős igéknél), és létezett tőalapú morfológia (a *lufian*-típusú, úgynevezett gyenge igéknél). A kettő közül történetileg a gyökalapú volt a régebbi, hasonlóan a latin aspektus-jelöléshez, szemben a későbbi keletkezésű időjelöléssel.

Ha pedig összehasonlítjuk ezeket az igéket mai megfelelőikkel, teljesen más képet kapunk. A mai angol igei morfológia kimerül három alakban, és ezekhez járul még két, összetett igealakokban előforduló forma. A fenti két igenél ezek az alábbiak (88):

(88) mai angol *choose* 'választ', *love* 'szeret'

<i>choose</i>	<i>love</i>	jelen idejű forma E3 kivételével minden számban és személyben, összetett alakokban segédige után is
<i>chooses</i>	<i>loves</i>	jelen idejű E3 alak
<i>chose</i>	<i>loved</i>	múlt idejű forma minden számban és személyben
<i>chosen</i>	<i>loved</i>	múlt idejű vagy passzív melléknévi igenév, összetett igealakokban, vö. fentebb (86) és (87)-ben <i>coren</i> , illetve <i>lufod</i> ; melléknévként is állhat
<i>choosing</i>	<i>loving</i>	jelen idejű aktív melléknévi igenév, összetett igealakokban; melléknévként is állhat

A mai angol igeragozásban az igék töve egyértelműen szabad morféma, a teljes jelen idejű paradigma ezt használja az egyes szám harmadik személy kivételével. Az igék nagy többségénél tőváltakozás ugyanúgy nincs, ahogyan már az óangolban sem volt, de még ahol van (a *choose*-típusnál), ott is jelentősen lecsökkent a változatosság (például a *choose* esetében már csak a magánhangzó váltakozik, egyik mássalhangzó sem). Ezek a tulajdonságok, de elsősorban a szabad tövek általánossága arra mutat, hogy a mai angol nyelv morfológiája már szóalapú, tehát hosszú távon itt az indoeurópai alapnyelvtől az ősgermánon és az óangolon keresztül egy gyökalapú → tőalapú → szóalapú átmenetet figyelhetünk meg, az egyes nyelvi stádiumokban (itt konkrétan az óangolt néztük meg) átfedésekkel a típusok között.

A tőalapú és a szóalapú morfológia közötti különbséget még egy példával megvilágítjuk. Ha összevetjük a magyar *részeknek* szót latin megfelelőjével, a *partibus* alakkal, a következőket látjuk. A *partibus* két részre bontható, egy *part*- tőre és egy *-ibus* toldalékra. Ez utóbbi morf a többes szám részes eset ragja, további elemekre már nem bontható, szemben a magyar alakkal, amely kétszer van toldalékolva, egyszer a többes szám toldalékával (*-ek*), egyszer a részes esetével (*-nek*). Ez önmagában még csak azt mutatja, hogy a fúziós jelenségek a latinban elterjedtebbek, mint a magyarban, bár ez is jellemzőbb a tőalapú, mint a szóalapú morfológiára. A másik lényeges különbség a tőnek a státuszában áll. A magyar *rész* nyilvánvalóan szabad morféma, hiszen önálló szóként is előfordul. A latin *part*- ezzel szemben kötött morféma; a szó minden alakja toldalékolva, a puszta tő sohasem fordul elő szóként, hasonlóan a latin névszói tövek nagy többségéhez. Az egyes szám alanyesetű *pars* is toldalékolva alakul (*part+s*, a [t] törlődése szabályos fonológiai folyamat eredménye).³⁵

35 Tisztában kell lenni azzal, hogy egy tő lehet szabad tő függetlenül attól, hogy esetleg allomorfikus váltakozásokat mutat. A *kutyához* alak töve *kutyá-*, ami önállóan nem fordul elő, de ez egyszerűen a *kutya* allomorfja, amely a toldalékok egy csoportja előtt jelenik meg; a két allomorf kiegészítő eloszlásban áll. A latin *part*- nem a *pars* allomorfja; az előbbi egyetlen morféma, az utóbbi két morféma kombinációja.

7. Szerkezetek és kategóriák

A lexikális egységek és azok morfológiailag módosult alakjai a szó legtágabb értelmében különféle jelentéskategóriákat fejeznek ki. Ezek a jelentéskategóriák rendkívül változatosak; magukban foglalják a mennyiséget, a nemet, az élő vagy élettelen jelleget, az időt, az irányt, az alakot, a méretet és tömörkedés más tulajdonságot. Adott nyelvben ezeknek a kategóriáknak egy része lexikalizálódhat, egy része grammatikalizálódhat. Grammatikalizálódott kategóriáknak azokat nevezzük, amelyeket a nyelv kötelezően kódol a szóalakokban; ezeket áttekintettük az inflexió tárgyalásakor (4.4). A lexikalizált kategóriák azok, amelyeket a nyelvben valamely lexémák monomorfémikusan kifejeznek.

Számos nyelvben lexikalizálódott például a mozgás iránya a beszélő perspektívájából nézve, legalábbis a *jön–megy* típusú kontrasztokban. Bizonyos nyelvekben lexikalizálódott a mozgás irányának valamely más paramétere, például az újlatin nyelvekben, ahogy a francia *entrer* 'bemegy, bejön' és a *sortir* 'kimegy, kijön' mutatja. A magyarban a 'ki/be' paramétere természetesen kifejezhető, de nem lexikalizált formában, hiszen a *kimegy* és a *bemegy* nem monomorfémikus, hanem összetett alakok, szemben a francia *entr-* és *sort-* tövekkel.

Lexikalizálva van a mennyiség a *folyik–ömlik* kontrasztban, hiszen az utóbbi csak nagy mennyiségű anyagra használható; hasonlóan az angolban a *run* 'fut' és a *stampede* 'fut (sok...)' között az a különbség, hogy a *stampede* alanyai szükségképpen sokan vannak, ez az ige csak nagy tömegben futó emberekre/állatokra használható. Rokonságneveknél gyakran lexikalizálva van a nem (*férj–feleség*, *öcs–húg*, *apa–anya*), néha a relatív kor is (*öcs–báty*, *húg–nővér*), néha nemcsak magának a megjelölt személynek a neve, de az is, hogy mely ágon rokon (arab *‘amm* 'apai nagybáty' – *hāl* 'anyai nagybáty'). A latinban két 'vér' jelentésű szó van; a *sanguis* általánosabb jelentésű, de leginkább a testben lévő, vagyis élő vérré használták; a *cruor* ezzel szemben csak a kiontott vért jelentette. Az angol nyelvben két szó van a bőrre: az általánosabb *skin* mellett a *leather* csak a feldolgozott, az ember által alapanyagként használt bőrt jelenti. Az ilyen példákat nagyon hossza lehetne még sorolni, de ezek voltaképpen nem tartoznak a morfológia alá, sokkal inkább lexikológiai és szemantikai érdekességeket jelentenek.

7.1. A jelöltség

A morfológia szempontjából a grammatikalizálódott kategóriák az érdekesek. Ezek a kategóriák különféle értékeket vehetnek fel, például az igeidő kategóriájának konkrét értékei a jelen és a múlt, a szám értékei az egyes és a többes, az eset értékei az alanyeset, a tárgyeset, a birtokos eset, és így tovább. Gyakran megfigyelhető, hogy az egyes kategóriák értékei nem viselkednek egyenértékűen vagy szimmetrikusan; ezt a fajta aszimmetriát nevezzük jelöltségnek.

A jelöltségnek két típusa van. Egy kategória egyes értékei lehetnek funkcionálisan jelöltek vagy jelöletlenek, de lehetnek formailag is jelöltek vagy jelöletlenek. A funkcionálisan jelöletlen értéknek ezek az ismertetőjegyei:

(i) Használható a jelölt érték helyett. Ilyen például a jelen idő használata múltidő helyett (példákat adtunk fentebb, a 4.4 alatt), vagy az egyes szám használata többes szám helyett.

(ii) A jelöletlen értéknek sok esetben nagyobb a szöveggyakorisága, ami részben összefügg az előző ponttal. Megjegyzendő persze, hogy a szöveggyakoriság nagy mértékben függ a szöveg típusától is.

(iii) A jelöletlen értéknek sokszor elemibb, egyszerűbb a jelentése, ilyen például az igemódok között a kijelentő mód (tény) szemben a többi móddal (kívánság, parancs, feltételezés...).

Megjegyzendő, hogy hasonló aszimmetriák a lexikonban is léteznek, a morfológiától függetlenül. Ismeretese, hogy a skaláris ellentétet kifejező melléknevek (*nagy–kicsi* és hasonló) nyelvi szempontból nem egyenértékű ellentétpárokat fejeznek ki, ugyanis a két pólus közül az egyik az egész skálát lefedheti, míg a másik nem (89):

- (89) *Milyen nagy egy elefánt?*
Milyen nagy egy egér?
Milyen kicsi egy egér?
 **Milyen kicsi egy elefánt?*
Az elefánt nagysága... (= 'mérete')
Az egér nagysága... (= 'mérete')
 ?**Az egér kicsisége...*

Látható tehát, hogy szemantikai szempontból a *nagy* a jelöletlen, a *kicsi* a jelölt fele az ellentétnek.

A jelöltség azonban nemcsak funkcionálisan, hanem formailag is tekinthető. Formailag jelölt egy kategóriának az az értéke, amelynek van explicit, fonológiai testes jelölője (morfja); jelöletlen az az érték, amelynek nincs. A magyar névszóragozásban ilyen az egyes szám alanyeset, az igeragozásban a jelen idő a múltéhoz képest; a szláv nyelvekben bizonyos főnévi típusoknál a többes szám birtokos eset (l. 90), vagy a latin igék nagy részének az egyes számú felszólító módú alakja (l. 91):

- (90) cseh főnévragozás részlete (*žena* 'asszony')

	egyes	többes
alanyeset	<i>žena</i>	<i>ženy</i>
tárgyeset	<i>ženu</i>	<i>ženy</i>
birtokos eset	<i>ženy</i>	<i>žen</i>

- (91) latin felszólító módú alakok

amare 'szeretni' → *ama*
videre 'látni' → *vide*
venire 'jönni' → *veni*

De lehet jelöltségi különbség két olyan alak között is, amelyek egyaránt tartalmazznak testes jelölőt, amennyiben az egyik jelölője fonológiai kisebb. A latinban a névszók egy nagy csoportjának -s a ragja egyes szám alanyesetben, -es a többes szám alanyesetben, tehát az utóbbi formailag jelöltebb, mint az előbbi (*trabs* ~ *trabes* 'gerenda'). Ugyanezeknél a névszóknál a többes szám részes és ablatívusz esetű ragja -ibus (*trabibus*), tehát ez az alak formailag jelöltebb a többes számon belül az alanyesetnél.

A funkcionális és a formai jelöltség egymástól logikailag független, és valóban keresztbe osztályozzák egymást a nyelvi jelenségek körében, amint ezt a (92) táblázat illusztrálja.

- (92) formális és funkcionális jelöltség

	funkcionálisan jelöletlen	funkcionálisan jelölt
formailag jelöletlen	magyar jelen idő, alanyeset, egyes szám...	cseh <i>žen</i> 'asszony' többes birtokos eset, latin <i>ama</i> 'szeress' felszólító mód...
formailag jelölt	cseh <i>žena</i> 'asszony' egyes szám alanyeset...	magyar múlt idő, tárgyeset, többes szám...

Ugyanakkor az is igaz, hogy a nyelvekben felfedezhető egy tendencia afelé, hogy a kétféle jelöltség egybeessen, vagyis a kategóriák egyes értékei egyszerre legyenek formailag és funkcionálisan

jelöletlenek, illetve formailag és funkcionálisan jelöltek. Azokat a szerkezeteket, amelyek ennek a feltételnek eleget tesznek, ikonikusnak nevezzük, vagyis a fentebbi (92) táblázat bal felső és jobb alsó részét. Vannak irányzatai a morfológiaelméletnek (elsősorban a természetes morfológia), amelyek szerint a történeti változások sokszor éppen abban az irányban mozognak, hogy a kontraikonikus szerkezeteket ikonikusakkal váltsák fel. Hogy ez valóban működő tendencia-e, az egyértelműen nem derült még ki, de az ikonikusság mint magyarázó elv valószínűleg nem haszontalan a morfológia számára.

7.2. Speciális formai viszonyok az inflexióban

Ebben a részben néhány olyan fogalmat vezetünk be, amelyek nagyon hasznosak az inflexiók morfológiai jelenségek leírásában. A nem kifejezetten szegény morfológiájú nyelvekben ezek kifejezetten gyakoriak, és sok esetben érdekes elemzési problémákat jelentenek.

Két érték rendszeres formális egybeesését **szinkretizmusnak** nevezzük. A magyar igék múlt idejében például az egyes szám első személyű alakokban egybeesik a határozatlan és a határozott alak (93):

- (93) *láttam egy házat ~ láttam a házat, ezzel szemben*
láttál egy házat ~ láttad a házat
látok egy házat ~ látom a házat

Azokban az indoeurópai nyelvekben, ahol a semleges nem még önálló kategória – még akkor is, ha csak zárványokban –, a semleges nemű főnevek, melléknévek, névmások és determinánsok alany- és tárgyesete egybeesik (vö. fentebb a 4.2 részt, ahol erről már volt szó). Ez rendszeres szinkretizmus, amely az indoeurópai alapnyelv legrégebbi rekonstruálható állapota óta fennáll mindazokban a nyelvekben, amelyek egyáltalán őrzik még nyomait a nemek rendszerének és az esetragozásnak, vö. az angol személyes névmásokat a (94)-ben:

(94)	alanyeset	tárgyeset	
	<i>I</i>	<i>me</i>	E1
	<i>we</i>	<i>us</i>	T1
	<i>they</i>	<i>them</i>	T3
	<i>he</i>	<i>him</i>	E3 hímnem
	<i>she</i>	<i>her</i>	E3 nőnem
	<i>it</i>	<i>it</i>	E3 semleges nem

Tágabb értelemben szinkretizmusnak lehet nevezni azt a jelenséget is, ami az angol igék többségénél látható. Itt a múlt idejű alak és a múlt idejű melléknévi igenév egybeesik (vö. 1.2 fentebb). Megismételve a (6) példákat:

- (95=6) *John walked home.* 'John hazasétált'
John has walked home. 'John hazasétált'

A kétféle *walked* szigorúan véve nem egy kategória értékei, hiszen az egyik ragozott (finit) ige, a másik igenév. Mivel azonban az angol igeidőrendszer mindkét alakot rendszeresen használja idő-aspektus-különbségek jelölésére, ezt is szinkretizmusnak tekintjük.

A nyelvtani morfolókban fellépő **fúzió**ról már volt szó korábban többször is. Itt csak föllevenítjük a fentebb mondottakat néhány példa segítségével. A latinban az esetragok egyszerre

kódolják az esetet és a számot, a két kategória nem különíthető el bennük. Elég, ha a (41)-ben adott három névszó ragozási paradigmájára tekintünk, amelyeket itt megismétlünk (96).

(96=41) latin 'az a szegény férfi'

	egyes szám	többes szám
alanyeset	<i>vir pauper ille</i>	<i>virī pauperes illi</i>
tárgyeset	<i>virum pauperem illum</i>	<i>viros pauperes illos</i>
birtokos eset	<i>virī pauperis illius</i>	<i>virorum pauperum illorum</i>
részes eset	<i>viro pauperi illi</i>	<i>virīs pauperibus illis</i>
ablativus	<i>viro paupere illo</i>	<i>virīs pauperibus illis</i>

Külön érdekesek a többes szám részes esetű és ablativus esetű alakok (*virīs, pauperibus, illis*), ezekben ugyanis a ragok egyszerre fúziósak (szám és eset tekintetében) és szinkretikusak, ugyanis a latinban a többes számban ez a két eset soha nem különbözik – rendszerszinten csak az egyes szám alapján különböztetjük meg őket.

Fúziós morfokról elvileg a szóképzésben is beszélhetnénk, de a bevett gyakorlat ennek az ellenkezője. Példának okáért a német nyelvben sok főnév tartalmazza a *-chen* kicsinyítő képzőt, és ezek mind semleges neműek az alapszó nemétől függetlenül (*Häuschen* 'házikó', *Mädchen* 'lány', *Brötchen* 'zsemle'...). Ennek ellenére a *-chen* képzőt nem nevezzük fúziós képzőnek (ti. kicsinyítő és a semleges nem képzője), hiszen a szóképzésben a funkciók és jelentéskategóriák nem alkotnak zárt rendszert, mint az inflexióban, és könnyen előfordulhatna, hogy a képzők nagy többségét valamilyen alapon fúziósak kellene tartanunk, így maga a fogalom kiüresedne és haszontalanná válna.

A nyelvtani morfookban fellépő **homofónia** abban tér el a szinkretizmustól, hogy itt teljesen véletlenszerű, sokszor kategóriák közötti hangalaki egybeesésről van szó. A magyarban két *-nak/-nek* rag létezik, a névszóknál a részes eset ragja, az igéknél pedig a többes szám harmadik személyé (*háznak, kéznek, illetve fáznak, néznek*). Az angolban a *-s* rag lehet a főnevek birtokos alakjának vagy többes számának a ragja (ez szinkretizmus, bár a helyesírás megkülönbözteti az alakokat), de az igék jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakját is ugyanilyen hangalakú raggal jelölik, ez pedig már tisztán homofónia. Mind a magyar, mind az angol esetre igaz az is, hogy toldalékok még egyformán is alternálnak (a magyarban magánhangzó-illeszkedés, az angolban előreható zöngésségi hasonulás formájában; részletesebben l. később a 9.3.1 alatt).³⁶

Heteroklízisnek hagyományosan a tőváltakozások azon típusát nevezik, amikor a két (esetleg több) tő-allomorfi az utolsó szegmentumában tér el egymástól fonológiai vagy morfológiai módon, és így eltérő toldalék-allomorfiát válthatnak ki. A heteroklízisben jellemzően két egyébként is létező ragozási típus elegyedik egymással. Nevezetes példáját nyújtják azok az indoeurópai alapnyelvi semleges nemű főnevek, amelyek töve hol *n*-re, hol *r*-re végződik; ennek nyomai számos indoeurópai nyelvben kimutathatók.³⁷ A latinban sok főnévnek van két különböző töve, amelyek eltérő toldalék-allomorfokat vesznek föl, pl. *domo-/domu-* 'ház' vagy *urb-/urbi-* 'város' (ezekről részletesebben később, a 11.3 alatt szólunk).

36 Szigorúan véve a magyar *-nak/-nek* toldalék nem viselkedik egyformán az főneveknél és az igéknél, az utóbbinál ugyanis felléphet előtte kötőhangzó (*mondanak, ezzel szemben gondnak*).

37 Az angol *water* 'víz', német *Wasser* az *r*-re végződő tövet folytatja, szemben a svéd *vatten* vagy a lett *ūdens* alakokkal, amelyek az *n*-re végződő tőből származnak. A görögben ugyanezen szavak etimológiai megfelelője egy paradigmán belül mutatja mindkét tőváltatot (egyes szám alanyeset *hydōr*, birtokos eset *hydatos* < **hudptos*).

7.2.1. A zéró morféma kérdése

Morfológiai leírásokban és elemzésekben nagyon sokszor lehet találkozni úgynevezett zéró morfémaival vagy morffal, amikor egy nyelvtani kategóriának vagy valamely értékének nincs fonológiailag kifejezett, testes megjelenítője. A zéró morféma ellentmondásos eszköz, hiszen sok mindenre használható, de könnyen parttalanná is teheti az elemzést.

Ezzel kapcsolatban talán a legegyszerűbb, ha két szélsőséges álláspontot vázolunk először. Az egyik álláspont teljes mértékben elutasítja a zéró morfémat; ha a morféma definíciójához tartozik, hogy a jelentése vagy funkciója mellett hangalakja is van, ez koherens és következetes. A másik álláspont mindenütt zéró morfémat feltételez, ahol csak lehetséges, vagyis ahol valamilyen nyelvtani kategória egy adott értékéhez nem tartozik fonológiai formával rendelkező toldalék. Ebben az esetben például a magyar *kér* igealak elemzésében négy zéró morféma is tételezhető, egy a kijelölt mód, egy a jelen idő, egy a határozatlanság, egy az egyes szám harmadik személy kifejezésére (97):

(97) $kér + \emptyset_{kij} + \emptyset_{jel} + \emptyset_{htlan} + \emptyset_{E3}$

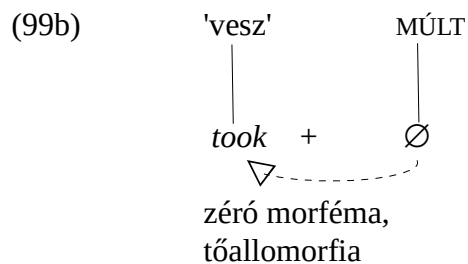
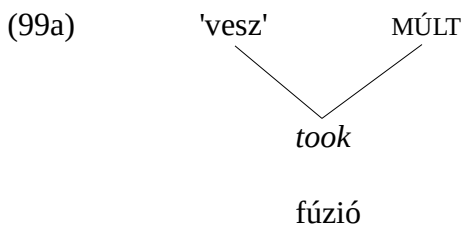
A zéró morféma mellett felhozható érvként az, hogy kontrasztban állnak más morfémaikkal, tehát az egész inflexiós morfológiai rendszernek részét képezik (98):

(98)

\emptyset_{kij}	↔	feltételes <i>-ne</i> , kötő/felszólító <i>-j</i>
\emptyset_{jel}	↔	múlt <i>-t</i>
\emptyset_{htlan}	↔	határozott <i>-i</i>
\emptyset_{E3}	↔	E1 <i>-ek</i> , E2 <i>-sz</i> , T1 <i>-ünk</i> , T2 <i>-tek</i> , T3 <i>-nek</i>

A két szélsőséges álláspont egyike sem nevezhető elterjedtnek a morfológiaelméletben. A kettő között szoktak elhelyezkedni a konkrét elemzések; mit itt most csak két általános szempontot mutatunk be, amelyeket figyelembe lehet venni (és sokszor figyelembe is szoktak venni). Az egyik az, hogy nem tételezünk zéró morfémat ott, ahol egy inflexiós kategória funkcionálisan jelöletlen értékéről van szó (l. 7. 1. fentebb). Nincs tehát zéró morféma az egyes számnak, a jelen időnek, az alanyesetnek, és így tovább (kivéve, ha valamilyen konkrét nyelv esetében föltételezhető, hogy ezek funkcionálisan nem jelöletlen értékek). A másik szempont az, hogy nem tételezünk zéró morfémat (allomorfit) ott, ahol nem látunk környezettől függő váltakozást testes allomorffal. A fentebbi magyar példából kiindulva tehát mondhatjuk, hogy nincs zéró morféma a jelen időnek, a kijelölt módnak és a határozatlanságnak, az egyes szám harmadik személynek azonban lehet, mert van testes allomorfja is (*mász-ik*), és mert nem biztos, hogy a szám-személy kategóriában jelöletlennek tekinthető funkcionálisan. A cseh főnévragozásban tételezhetünk zéró morfot a többes szám birtokos esetben (fentebbi példánk a *žena* → *žen* 'asszony' szó volt), mert ez az alak funkcionálisan nem jelöletlen, és mert más ragozási típusba tartozó szavaknál van toldalék ugyanebben az esetben (*kost* → *kostí* 'csont', *most* → *mostů* 'híd').

Attól függően, hogy megengedjük-e a zéró morfémat (morfot) vagy nem, konkrét jelenségekről teljesen eltérő elemzéseket tudunk adni. Tekintsük az angol erős igék múlt idejét, amelyet korábban a fúzióra hoztunk példának (4b). Ha a zéró morféma nem része a modellünknek, ezt valóban csak fúziós jelenségként tudjuk leírni (99a), de ha igen, akkor ez lehet egyszerű toldalékolás, ahol a zéró morféma még ki is vált egy allomorfikus váltakozást a tőben (99b):

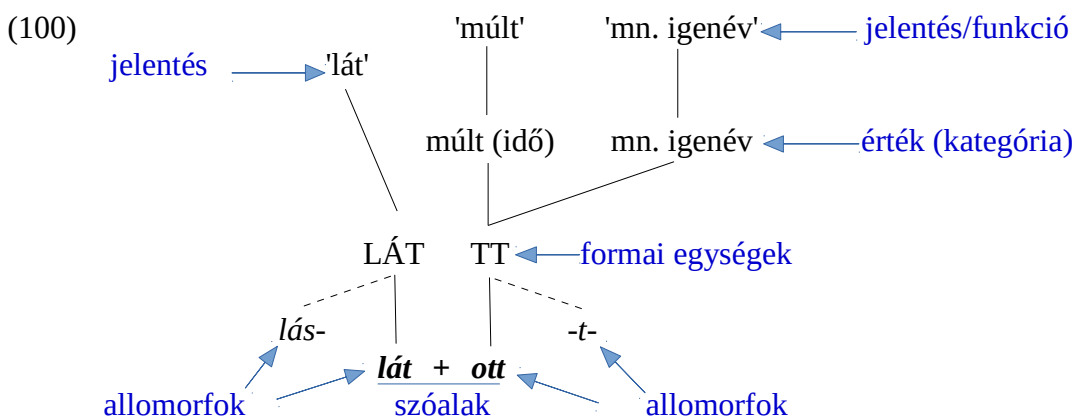

A derivációban a zéró morféma kérdése nem szokott fölmerülni. Ennek oka az, hogy értelemszerűen kizárólag a konverzió mint morfológiai művelet (vö. 2.6) volna kiváltható vele, ott viszont koherens elemzést nem lehetne rá alapozni. Egyfelől sok esetben nehéz volna eldönteni, hogy mi a kiinduló alak (az angol *cut* 'vág' és 'vágás' esetében lehetne $cut_{ige} \rightarrow cut + \emptyset_{főnév}$ vagy $cut_{főnév} \rightarrow cut + \emptyset_{ige}$), másfelől eleve nagy lenne a zérók száma, hiszen minden egyes szófajhoz lehetne egy külön zéró morfémát rendelni (vö. az angol *round* szó öt különböző szófaját a fentebbi (26) példában).

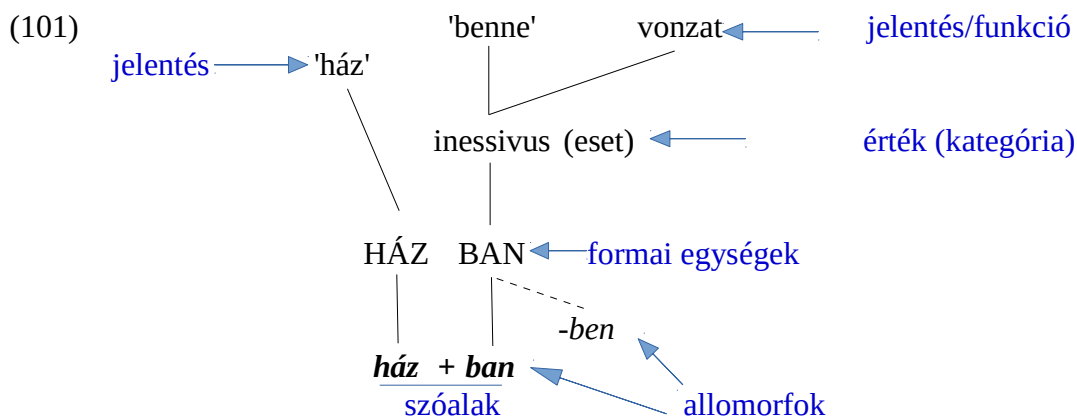
7.3. Az elemzés szintjei a morfológiában

Ebben a részben áttekintjük azt, hogy az eddig megismert fogalmak hogyan rendezhetők egységes elemzési keretbe (elsősorban visszautalva itt az 1.3. részben mondottakra). A felszín felől indulva, és onnan haladva az absztraktabb és a kevésbé formai egységek felé a szóalakokat kell alapul vennünk. Ezek morfokból állnak, azaz nyelvtani vagy jelentéses egységekből, amelyekbe a szóalakok szegmentálhatók (pl. *látott* → *lát+ott*). A morfo absztraktabb formai egységeket képviselnek; a *látott* szó esetében ezek a LÁT lexéma és egy olyan egység, amelyet itt most egyszerűen TT-nek nevezünk. Ezek a formai egységek különböző alakváltozatokban jelenhetnek meg a felszínen; a TT például a *látott* esetében *-ott*, de a *várt* esetében *-t*; a LÁT a legtöbb alakban *lát-*, de a felszólító mód alakjaiban *lás-* tőváltozatban. Ezek az alakváltozatok a formai egységhez tartozó helyzeti variánsok, vagyis allomorfok.

A formai egységekhez jelentések és/vagy funkciók tartoznak. A lexémák esetében ezt a szemantika körébe utalhatjuk, és a továbbiakban nem részletezzük, pusztán annyit mondunk, hogy a LÁT-hoz mint formai egységhez tartozó jelentés 'lát'. A TT esete már összetettebb, ez ugyanis két külön nyelvi egységnek a megjelenítője. Az egyik a múlt idő, amely az igeidő kategóriájának egyik értéke, a másik pedig a múlt idejű melléknévi igenév, amely nem tartozik az igeidők rendszerébe, nem is véges (finit) igealak. Ezek funkcióját megint csak nem fogjuk részletesen elemezni, hiszen az szemantikai és szintaktikai kérdésekhez vezetne. Sematikusan ábrázolva az itt elmondottakat a következőket kapjuk (100):

Ebben a példában tehát egy egybeesést (szinkretizmust) látunk a formai egységek és a nyelvtani kategóriák (értékek) elemzési szintje között. Más esetekben alakulhatnak máshogyan az ilyen egybeesések. Tekintsük például a *házban* szó elemzését (101). Itt a nyelvtani kategória csak egyféle lehet (inessivus eset), ennek a funkciója azonban legalább kétféle: vagy a szűk értelemben vett inessivusi jelentés (vagyis 'benne', pl. *a házban játszottak*), vagy pedig kötelező vonzat, tekintet nélkül a toldalék jelentésére (pl. *bízik a házban*). Itt tehát az egybeesés a nyelvtani kategóriák (értékek) és a funkciók szintje között lép fel.

Fontos azzal tisztában lenni, hogy a szakirodalom nem egységes abban, hogy melyik elemzési szinten helyezi el a morféákat. Általában vagy a formai egységeket nevezik morféáknak (ez lexikális töveknél egyértelmű, tulajdonképpen nincs is több szóba jöhető lehetőség), vagy az aktuális nyelvtani kategóriák hozzájuk rendelt értékét.

Ha a formai egységek szintjén definiáljuk a morféákat, a *házban* toldaléka a BAN morféát jeleníti meg, amely az inessivus eset kitevője, az inessivus pedig lehet jelentéses eset ('benne'), vagy kötelező vonzat. A *látott* toldaléka a TT morféát jeleníti meg, amely azonban két különböző nyelvtani kategória kitevője lehet, ezek pedig értelemszerűen eltérő funkciókat hordoznak.

Ha a kategóriák szintjén definiáljuk a morféákat, *házban* szó toldaléka a BAN formai egység, amely az inessivus morféma megjelenítője, ennek a morfémának pedig két különböző funkciója lehet. A *látott* toldaléka viszont nem egy, hanem két morféma megjelenítője lehet, de ez a két morféma (a múlt idő és a melléknévi igenév morfémaí) mindig egyazon formai egységen keresztül jelenik meg.

Az imént vázolt két lehetőség korántsem meríti ki a morféma fogalmának értelemezéseit. A terminológiai hagyomány igen változatos, és érdekes problémákra világít rá sok esetben. Van olyan hagyomány, amely nem tesz különbséget morf és morféma között; ez lényegében két külön morfémának tekint a *látott -ott* végződését és a *várt -t* végződését, bár felismeri, hogy ugyanaz a funkciójuk. Van olyan hagyomány is, amely morféákról kizárólag az inflexiós morfológiában beszél, vagyis ebben a terminológiában a morféma egyszerűen a rag szinonimája.

Ezeknél érdekesebb probléma merül fel a fúziós toldalékoknál, amelyekre a latinban láttunk példákat. Az, hogy a latinban az eset és a szám mindig együtt van kódolva a névszók inflexiós toldalékaiban (l. *part-ibus* 'rész' többes szám részes esetben, a 6.2. végén), nem egészen ugyanaz a jelenség, mint az angol erős igék múlt ideje, ahol egy tő (lexikális morféma) kombinálódik fúziósan egy olyan morfémaival, amely önálló toldalék formájában is meg tud jelenni. Bár a *sang* 'énekelt' alakban fúziót látunk, a *loved* 'szeretett' alakban a toldalék önmagában jeleníti meg a múlt időt. A latinban azonban soha, egyetlen alakban sincs önállóan kifejezve akár a szám, akár az eset. Fölmerül tehát a kérdés: morféma-e az egyes szám, a többes szám, az alanyeset, a tárgyeset, és így tovább? Ha nem a formai egységek, hanem a kategóriák szintjén definiáljuk a morféákat, akkor igen, viszont ebben az esetben lemondunk arról, hogy a morféákat alaki egységekként is

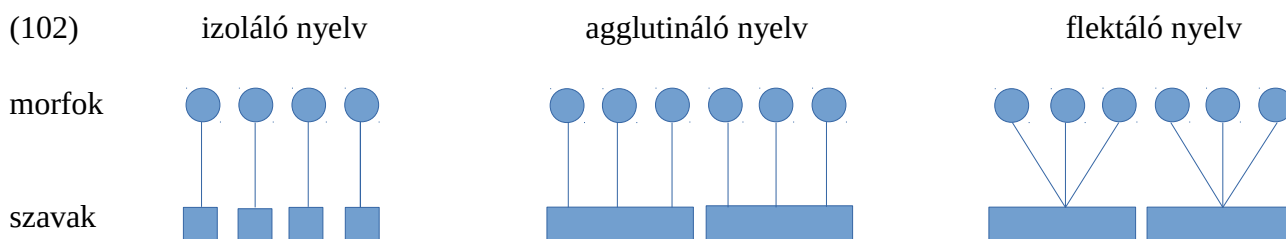
meghatározhatjuk; inkább jegyek lesznek, mint nyelvi egységek. Ha a formai egységek szintjén definiáljuk a morfémákat, akkor az elvárható alaki következetesség nem szenved csorbát, viszont valamilyen választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy azonos morfológiai összetételű alakok (*látott* mint ige és *látott* mint melléknévi igenév) hogyan tudnak hol ilyen, hol olyan szófajhoz tartozni, vagy eltérő, nem összeférhető nyelvtani szerkezetekben részt venni (pl. az angol múlt idejű melléknévi igenév passzív és aktív perfektív szerkezetekben).

Hangsúlyozzuk, hogy itt nem oldjuk meg ezt a problémát, csak megmutatjuk, hogy a morfémának mint a morfológia alapfogalmának az értelmezése korántsem egységes. Az elmúlt évtizedekben sokféle modellje alakult ki a morfológiának, melyek ezekkel a kérdésekkel így vagy úgy, de foglalkoznak, és valamilyen választ adnak rájuk. A modellek főbb típusairól később fogunk röviden szót ejteni.

8. A morfológiai nyelvtipológia és a klasszikus modellek

8.1. A nyelvek tipológiai felosztása

Egy a 19. századra visszamenő hagyomány a nyelveket három fő típusra osztja annak alapján, hogy a morfológiájuk (elsősorban az inflexiós morfológiájuk) általánosságban hogyan szerveződik. Az olyan nyelveket, amelyekben a legtöbb szó monomorfémikus és nem mutat variabilitást, **izoláló** nyelveknek hívjuk; ilyen például a sztenderd kínai (mandarin, putong-hua). Ezekre a nyelvekre az jellemző, hogy a morfémák és a szavak szintje között lényegében nincs különbség, ragozás és szóképzés nincs, a szófaji kategóriák is lehetnek rugalmasak (vagy csak szintaktikai környezetek által meghatározottak, mivel morfológiai tulajdonságai a szavaknak nincsenek). Az **agglutináló** nyelvekben a szavak jellemzően polimorfémikusak, morfok szekvenciáiként írhatók le; az ilyen nyelvek gazdag ragozásokat mutatnak, és a fentebb bevezetett terminológiában szóalapú a morfológiájuk. Tipikusan ilyen nyelv a magyar. A **flektáló** nyelvekben a szavak szintén polimorfémikusak, de jellemző rájuk a morfológiai fúzió. Szemben az agglutináló nyelvekkel a flektáló nyelvekben a szavak sokszor nem bonthatók szét morfok szekvenciáira, és gyakoriak a kötött tövek; az ilyen nyelvek morfológiája jellemzőbben gyök- vagy tőalapú. Klasszikus példa erre a típusra a latin vagy az ógörög. Sematikusan a nyelvtípusokra jellemző morfológiai szerkezetek így ábrázolhatók:

Ez a tipológiai felosztás a nyelvek morfológiájában való tájékozódást kezdetben segíti, de tisztában kell lenni a hiányosságaival. Melyek ezek?

Szokás felhívni a figyelmet arra, hogy egyetlen nyelv sem képvisel tiszta típust. A típusok valóban inkább ideális viszonyítási pontok, szélsőségek, amelyekhez képest az egyes nyelvek így vagy úgy elhelyezhetők egy képzetes térben. A kínai nyelv például túlnyomórészt izoláló, de vannak benne agglutináló szerkezetek. A magyar nyelv túlnyomórészt agglutináló, de van benne némi izoláló jelleg (pl. a jövő idő, a passzívum vagy a múlt idejű feltételes mód). Az angolban jelen van mind a flektáló, mind az agglutináló, mind az izoláló jelleg.

Komolyabb probléma a tipológiával az egyoldalúsága: lényegében csak az inflexión alapszik, a derivációt túlnyomórészt figyelmen kívül hagyja. Pedig sok esetben látható az, hogy az inflexiós és a derivációs morfológia alakilag nem egészen ugyanúgy működik. A szóösszetétel például – amelynek önmagában is érdekes tipológiája van, vö. 2.5. – általában csak a derivációban fordul elő. Avagy a magyarban és a csehben egyaránt létezik prefixáció és szuffixáció, de mindkét nyelvre igaz az, hogy prefixáció csak a derivációban található, az inflexióban nem. Általánosabban tekintve a latin vagy az angol nyelvben a szóképzésnek egy nagy része agglutináló (pl. latin *fat+ali+ter* 'végzetszerűen', angol *un+friend+li+ness* 'barátságtalanság'); ha példának okáért az inflexió helyett a derivációt tekintenénk a morfológiai tipológia alapjának, ezek a nyelvek sokkal közelebb állnának a magyarhoz. Említettük korábban, hogy a fúziót csak az inflexióban nevezzük fúzióknak, a derivációban ilyen jelenségről nem beszélünk. Kérdéses az is, hogy – mivel a derivációban nincsenek egyértelműen körülhatárolt, szűk halmazai a kifejezendő vagy kifejezhető kategóriáknak –, mit jelentene a morfológia eme tartományában az izoláló jelleg? Így persze világos, hogy az inflexió és a deriváció nem is vehető egy tekintet alá tipológiailag sem; a bekezdés elején említett egyoldalúság tehát bizonyos mértékig kényszerű.

További problémát jelent az hogy a tipológia ebben a formában nem tudja megkülönböztetni egymástól a fúziós (2.2) és a templatikus (2.9) morfológiát. Nyilvánvalóan sem az izoláló, sem az agglutináló szerkezetek alá nem lehet besorolni a templatikus jelenségeket, de a flektáló körbe sem, hiszen a fúziótól teljesen eltérő szerkezeti megoldásról van szó. De még a templatikus morfológián felül is vannak olyan jelenségek, amelyeknek a besorolása bizonytalan volna. Tekintsük a következő terena³⁸ példát az egyes szám első személy jelölésére (103):

(103) terena E1 jelölés

(103a) *taki* → ⁿ*daki* 'kar'

(103b) *paho* → ^m*baho* 'száj'

(103c) *owoku* → ^õ*õ*^õ*õ*^{gu 'ház'}

(103d) *iwuifo* → ^ĩ*ĩ*^ũ*ũ*^ĩ*ĩ*^{zo 'lovagol'}

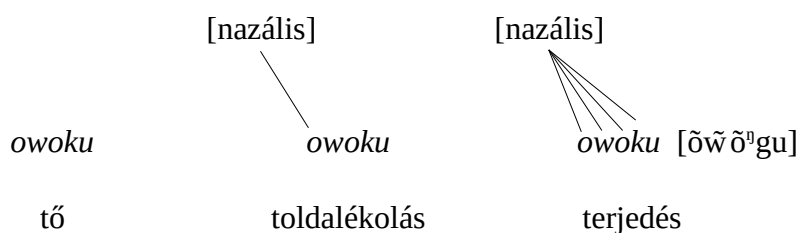
(103e) *arine* → ^ã*ã*^ĩ*ĩ*ⁿ*n*^ẽ*ẽ* 'betegség'

(103f) *ewoʔu* → ^ẽ*ẽ*^õ*õ*^ũ*ũ* 'főnök'

Amint látható, az egyes szám első személy jelölése a következőképpen történik. A szónak a bal fele nazalizálódik egészen az első szájüregi zörejhangig (vagyis a zörejhangok közül a glottális zárhang [ʔ] nem állítja meg a nazalizálódást). Ha a szó zárhanggal kezdődik, az a zárhang prenazalizáltként (és ezzel együtt zöngésen) jelenik meg (103a, b). Ha egyáltalán nincs zörejhang a szóban (vagy csak [ʔ]), akkor ez egész szó nazalizálódik (103e, f). Ha van zárhang a szó belsejében, akkor a nazalizálódás addig a zárhangig tart.

Az autoszegmentális fonológiában a jelenség modellezése nagyon egyszerű. Az egyes szám első személy morfémája egy nazális autoszegmentum (tulajdonképpen egy „lebegő” fonológiai jegy), amely balról kapcsolódik a tőhöz – azaz itt agglutináló jellegű toldalékolásról van szó –, azután pedig egy fonológiai folyamat során jobbra terjed egészen az első gátló szegmentumig, vagyis az első szájüregi zörejhangig (l. 104).

(104) a terena E1 jelölés morfológiája és fonológiája

A terjedés után azonban a nazális jegy, amely önálló morfémaként került a szerkezetbe, már nem választható el szekvenciálisan a szó többi részétől (a tőtől), mintegy „szétkenődik” a szóalakban. A felszínen tehát már nem tekinthetők agglutinálóknak ezek a formák; és természetesen ha más fonológiai modellben gondolkodunk, még a kiinduló alak sem lenne feltétlenül agglutináló.

8.2. A morfológia modelljei

A morfológiai elemzések, leírások és elméletek nagy általánosságban három, jellegében erősen eltérő gondolkodásmódot tükröznek. A három modell közötti különbség régóta létezik, de csak a 20. század közepén artikulálta elsősorban az amerikai strukturalista nyelvtudomány. A modellek különbözősége olyan alapvető kérdésekre adott eltérő válaszokból adódik, amelyekre mi is csak

38 Brazíliában beszélt maipuri nyelv. A példa forrása Durand (1990:254).

érintőlegesen – vagy még úgy sem – foglalkoztunk ebben a jegyzetben. Ezek a kérdések a következők:

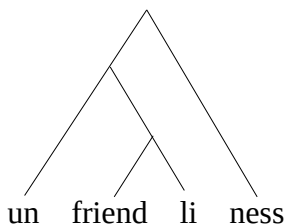
- A morfémák vagy a szavak-e a nyelvi szerveződés eme szintjének alapegységei? Azaz mely egységekben található konzisztensen és jól megragadható módon a forma és a funkció/jelentés?
- Ha ezek az alapegységek a morfémák, milyen általános formai megszorítások vonatkoznak rájuk?
- Van-e olyan nyelvtípus, amely kiindulási pontot jelent a többi nyelvtípus megértéséhez és elemzéséhez, és ilyen értelemben alapvetőbb?

Attól függően, hogy ezekre a kérdésekre milyen *a priori* válasz születik, az elemzés vagy az Elem és Elrendezés (8.2.1), vagy az Elem és Folyamat (8.2.2), vagy az Szó és Paradigma (8.2.3) tágabb családjába fog tartozni. Ezt a három modellt tekintjük át a következőkben.

8.2.1. Elem és Elrendezés

Ez a modell (angol nevén *Item and Arrangement*, rövidítve IA) abból a föltevésből indul ki, hogy a szavak összetevőkre bonthatók, amelyek a mondat szerkezetéhez hasonló kimerítő hierarchikus szerkezetbe rendeződnek, és abban valamilyen funkcióval rendelkeznek. Az alapegységek tehát a morfémák, amelyek hangalakkal rendelkeznek, bár ez a hangalak természetesen lehet variábilis. Az angol *unfriendliness* 'barátságtalanság' szerkezete például így ábrázolható:

(105)

A konkrét szerkezet mellett felhozható érv az, hogy a négy közül az egyetlen szabad morf a *friend* 'barát', ezért valamelyik másik morfnek elsőként ehhez kell kapcsolódnia. A lineáris sorrendből adódóan ez vagy az *un-* fosztóképző prefixum, vagy a *-li-* (*-ly*) melléknévképző szuffixum. Az *un-* azért nem lehet, mert *unfriend* szó nem létezik, ez a prefixum csak melléknévekhez és igékhez járul, főnevekhez nem. Előbb tehát a *friend* és a *-li-* (*-ly*) kombinálódik (vagyis a fában őket közösen uraló csomópont alacsonyabban van), mert *friendly* 'barátságos' szó létezik. A *friendly*-hez elvben kapcsolódhatna a *-ness* elsőként, hiszen *friendliness* 'barátságosság' szó is létezik, de ez ismét ahhoz a problémához vezetne, hogy az *un-* prefixumnak főnévhez kellene kapcsolódnia az utolsó lépésben. Így tehát előbb jön létre az *unfriendly* 'barátságtalan' szó, és csak legvégül az *unfriendliness*.

Ebben a modellben tulajdonképpen három típusa létezik a morfológiai szabályszerűségeknek. Az első a morfémák eloszlását írja le: bizonyosak csak ige-tövekhez, mások csak névszói tövekhez járulnak, ismét mások csak birtokos alakokban, és így tovább. A második típusú szabályszerűségek a morfok egy szóalakon belüli kombinálódási lehetőségeit írják le (ezek az úgynevezett morfotaktikai szabályok). Ilyen például az, hogy a magyarban a névszói birtokos toldalék megelőzi az eset toldalékát (*ember-em-ről*, nem **ember-ről-öm*). A finnben éppen fordítva van; ott az esetragok állnak közelebb a tőhöz, l. (106):

- (106) finn *poika* 'fiú' (alanyeset, nincs toldalék)
 poikana 'fiúként' (essivus eset toldaléka)
 poikani 'fiam' (birtokos toldalék)
 poikanani 'fiamként' (essivus eset + birtokos toldalék)

(109) angol fúziós múltidő

$i \rightarrow a$
sing \longrightarrow *sang* 'énekel'

(110) francia melléknévi hímnem (vö. 22)

$-C \rightarrow \emptyset$
[movez] \longrightarrow [move] 'rossz'

Könnyen belátható, hogy az Elem és Folyamat mint modell teljes egészében magában foglalja az Elem és Elrendezést, hiszen a toldalékolás is leírható folyamatként, ily módon minden agglutináló típusú szerkezet leírható nemcsak elemek kombinációjaként, de folyamatok eredményeként is (111):

(111) toldalékolás mint folyamat

$\emptyset \rightarrow -t$
énekel \longrightarrow *énekelt*

Az Elem és Folyamat tehát kevésbé megszorított modell, hiszen mindent le tud írni, amit a másik modell, és még sok mindent azon felül is – tudományelméleti értelemben tehát gyengébb, éppen azért, mert erősebb eszközei vannak. Ugyanakkor az is igaz, hogy az Elem és Elrendezés empirikus lefedettsége valószínűleg túlon túl alacsony, nagyon sok olyan jelenség van a természetes nyelvek morfológiájában, ami nem fér bele.

8.2.3. Szó és Paradigma

Az eddig látott két modell közös kiindulópontja, amint mondtuk, az, hogy a jelentés és a forma kapcsolódásának legelemibb és legalapvetőbb pontjait a szónál kisebb egységekben látja. Ennek motivációja az, hogy a szabályszerűségeket a lehető legkisebb egységeknél ragadja meg, és így a leírás redundanciáját csökkentse (pl. ha egyszer az *énekel* ige paradigmájában a múlt idejű alakokban mindig szerepel a *-t*, de csak ott, akkor kézenfekvő ezt a formai elemet megfeleltetni a múlt időnek mint jelentéselemnek vagy nyelvtani funkciónak, vagyis a múlt idő morfjaként/morfémajaként kategorizálni). Ugyanakkor világosan látszik, hogy az ennyire egyértelmű megfelelések – amelyek szinte csak az agglutináló nyelvekben láthatók – inkább jelentenek kivételt, mint alapesetet.

Erre a felismerésre adott válasz a Szó és Paradigma (angolul *Word and Paradigm*, rövidítve WP) mint morfológiai modell, pontosabban a morfológiai modellek egy népes családja. Itt az alap gondolat az, hogy a formai és funkcionális megfelelések konzekvensen a maguk teljességében csak a szó szintjén jönnek létre, a szóalakok nem kompozicionálisan építkeznek akár elemek és elrendezések, akár elemek és azokat érintő folyamatok útján. A szóalakoknak vannak nyelvtani tulajdonságai, de a szó szigorú értelmében nincsenek nyelvtani részei. Az olyan egyértelmű megfelelések, mint amelyet például a magyar múlt időben vagy a többes számban látunk, ahol a *-t* és a *-k* kategorikusan megfelelnek a szóban forgó nyelvtani kategóriáknak, tulajdonképpen szélsőséges határesetek, de nem általános bizonyítékai a szóalakok kompozicionális felépítésének.

Igen gyakoriak viszont az olyan jelenségek, amelyek egyik elem-alapú modellben sem ragadhatók meg. Ilyenek például a „fölösleges” morfok. A németben a két (vagy több) főnévből álló szóösszetételek egy részében látható az egyik elem végén a többes szám toldaléka (112):

- (112) német *Kindergarten* 'óvoda', morfémánként: 'gyerek'+T+'kert'
Orangensaft 'narancslé', morfémánként: 'narancs'+T+'lé'
Frauenarzt 'nőgyógyász', morfémánként: 'nő'+T+'orvos'
Glasflächenreinigung 'ablaktisztítás', morfémánként: 'üveg'+lap'+T+'tisztítás'

Másik példa ugyanerre a határozószók képzése az olaszban vagy a spanyolban. Ezekben a nyelvekben a határozószók nagy része a *-mente* képzőre végződik, amely előtt a melléknévi nőnem végződése (*-a*) kötelezően megjelenik (113):³⁹

- (113) olasz *lentamente* 'lassan'
rapidamente 'gyorsan'
tranquillamente 'nyugodtan'

Szemantikailag egyik esetben sem indokolható az aláhúzott morféma jelenléte az alakban, így az alakok sem nevezhetők morfológiailag kompozicionálisnak.⁴⁰ Még ennél is különösebb jelenséget látunk azokban az esetekben, ahol ugyanazok a morféma más sorrendben más jelentésű alakokat eredményeznek. A mari (cseremis) nyelvben az igék tagadó alakjai pontosan így jönnek létre (114):⁴¹

(114) mari	<i>kolə-š-əm</i>	'meghaltam'	<i>š-əm kolə</i>	'nem haltam meg'
	<i>kolə-š-əc</i>	'meghaltál'	<i>š-əc kolə</i>	'nem haltál meg'
	<i>kolə-š</i>	'meghalt'	<i>əš kolə</i>	'nem halt meg'

Ismét más jellegű problémát vetnek fel az olyan morféma, amelyek a ragozási rendszer eltérő pontjain felbukkanva más és más szerepet játszanak. Figyeljük meg a következő latin igeragozási (többes számú) részparadigmákban a személyvégzódéseket (*-mus*, *-tis*, *-nt*) közvetlenül megelőző *-a-* és *-e-* magánhangzók eloszlását (115):

39 A franciában ugyanúgy a nőnemű alakból vannak képezve a határozók, de mivel a franciában kérdéses, hogy a nőnemnek van-e egyáltalán végződése (vö. fentebb az adatokat a (22)-ben), ezért az erre nem hozható példának.

40 Elvileg lehetne azt mondani, hogy a németben indokolt a többes szám, hiszen az óvodában több gyerek van, a narancslé több narancsból van, és így tovább. Ugyanakkor hasonló szemantikájú összetételekből sokszor hiányzik a többes szám jele, pl. *Obstgarten* 'gyümölcsös(kert)', *Tierarzt* 'állatorvos', tehát semmiféle rendszerszerűségről nincs szó.

41 Az adatok forrása Ackerman–Malouf (2016).

(115) latin *amare* 'szeretni', *canere* 'énekelni'

	kijelentő, jelen		kijelentő, jelen
T1	<i>am<u>a</u>mus</i>	T1	<i>can<u>i</u>mus</i>
T2	<i>am<u>a</u>tis</i>	T2	<i>can<u>i</u>tis</i>
T3	<i>am<u>a</u>nt</i>	T3	<i>can<u>a</u>nt</i>

	kijelentő, jövő		kijelentő, jövő
T1	<i>am<u>a</u>bimus</i>	T1	<i>can<u>e</u>mus</i>
T2	<i>am<u>a</u>bitis</i>	T2	<i>can<u>e</u>tis</i>
T3	<i>am<u>a</u>bunt</i>	T3	<i>can<u>e</u>nt</i>

	kötőmód (jelen)		kötőmód (jelen)
T1	<i>am<u>e</u>mus</i>	T1	<i>can<u>a</u>mus</i>
T2	<i>am<u>e</u>tis</i>	T2	<i>can<u>a</u>tis</i>
T3	<i>am<u>e</u>nt</i>	T3	<i>can<u>a</u>nt</i>

Úgy tűnik, hogy a latin igeragozásban az *-e-* toldalék az igék egy részénél a kötőmód (*amare*), egy másik részénél a jövő idő (*canere*) paradigmájában jelenik meg. Ezzel szemben az *-a-* mintha a kötőmódot jelezné a *canere*-típusnál és a kijelentő módot az *amare*-nál.⁴²

Az ilyen és hasonló adatok azt mutatják, hogy általános érvennyel nem lehet részekből építkező szerkezetet tulajdonítani a szóalakoknak, ahol a részek jelentése/funkciója meghatározná az egész alak jelentését/funkcióját. Sokkal nagyobb jelentősége van annak, hogy egy adott alak milyen helyet foglal el a teljes paradigmában; a szóalakoknak tehát nem annyira szerkezete, mint inkább helyiértéke van az inflexiós rendszerekben. Az inflexiós morfológia egy *n*-dimenziós képzetes térként fogható fel, ahol *n* az inflexiós kategóriák száma. A magyar morfológia egy részletét bemutatva – mindössze három dimenzióval a praktikus ábrázolhatóság kedvéért – így lehet elképzelni (116):

(116)	SZÁM/SZEMÉLY			
		látok	láttam	láttam
	látom	látsz	láttam	látál
	látod	lát	látad	látott
	látja	látunk	látta	látunk
	látjuk	láttok	láttuk	látatok
	látjátok	látanak	látátok	látanak
	látják		látják	IGEIDŐ
	HATÁROZOTTSÁG			

A Szó és Paradigma-típusú modellekben is lehetséges ugyanakkor morfémaokról, szóalakokat alkotó összetevőkről beszélni; csak éppen nem ezek a jelentések és formák kapcsolódásának elsődleges pontjai. Még ahol meg tudunk is állapítani viszonylag pontos összefüggéseket a szóalakok formai

42 A latin inflexiós morfológiáról részletes elemzést adunk a 11. fejezetben. Ott nem Szó és Paradigma, hanem Elem és Elrendezés-típusú leírást adunk, és nem fogunk amellet érvelni, hogy az *amamus*-féle alakok *-a-*ja a kijelentő mód morfémaja volna. Egy Szó és Paradigma-típusú modellben azonban, ahol a felszíni alakok közötti kontrasztok játszanak elsődleges szerepet, az *amamus* és az *amemus* hangalaki különbsége pontosan a kijelentő mód és a kötőmód különbségének felel meg, míg a *canamus* és a *canemus* a kötőmód és a jövő idő különbségének, és mindkettő kontrasztban áll a kijelentő mód jelen idejű *canimus* alakkal.

elemei és a nyelvtani kategóriák között, ezek ott is másodlagosak a szavak és a paradigmatiság különbségeihez képest. Ha arra gondolunk, hogy egy nyelvtani kategória alakilag sokféleképpen meg tud jelenni egy adott nyelvben, azt is láthatjuk, hogy a nyelvtan szempontjából ez az alaki változatosság vajmi csekély szerepet játszik. A latin nyelvben a perfektum az imperfektumhoz képest alakilag sokféle eltérést mutathat (117):

(117) latin imperfektum–perfektum különbségek (jelen idejű E3 alakokkal szemlélítve):

toldalékoló (agglutináló)	<i>scribit ~ scripsit</i>	'ír'
reduplikáló	<i>mordet ~ momordit</i>	'harap'
fúziós	<i>agit ~ egit</i>	'csinál'
zéró morfémás	<i>vertit ~ vertit</i>	'fordul'
szuppletív	<i>fert ~ tulit</i>	'hoz'
perifrasztikus	<i>gaudet ~ gavisus est</i>	'örül'

Ugyanakkor a latin nyelvtanban egyáltalán nincs olyan szabály, sem a morfológiában, sem a szintaxisban, amely érzékeny volna ezekre a különbségekre. A nyelvtani szabályok (például az igeidők egyeztetésének szabálya) érzékenyek arra, hogy egy igealak imperfektumban vagy perfektumban van-e, de hogy ezt milyen morfológiai szerkezet fejezi ki, az tökéletesen mindegy.

9. A morfológia és a fonológia határterülete

A morfológia a nyelvtannak több területével is érintkezik; mi ezek közül ebben a jegyzetben hármat emelünk ki mint a legfontosabbakat. A morfológia és a szintaxis határterülete voltaképpen az inflexió; ennek lényeges tulajdonságait áttekintettük a 4. fejezetben. A morfológia és a lexikon, valamint ezzel összefüggésben a morfológia és a szemantika érintkezési területe a deriváció; ennek főbb tulajdonságait és problémáit áttekintettük az 5. fejezetben. Ebben a fejezetben a morfológia és a fonológia érintkezési területét fogjuk megvizsgálni közelebbről. Három nagyobb kérdést fogunk fölteni:

- Milyen jelenségek találhatók a morfológia és a fonológia határmezsgyéjén? Másképpen megfogalmazva: miért gondoljuk azt, hogy a két terület között valóban van érintkezés?
- Ha elfogadjuk, hogy ilyen jelenségek vannak, hogyan húzzuk meg a határt a két terület között? Eldönthető-e egyértelműen, hogy egy adott jelenség a morfológiához vagy a fonológiához tartozik-e?
- Hogyan modellezzük a nyelvtanban a két terület kölcsönhatását?

9.1. Jelenségek a morfológia és a fonológia határterületén

Négy olyan nagyobb jelenségcsoport van, amelyekben a két terület közötti kölcsönhatás világosan megmutatkozik. Az egyiket az allomorfikus váltakozások alkotják; a másikat azok a fonológiai váltakozások, amelyek bizonyos morfológiai tartományokhoz vannak rendelve; a harmadikat a morfológiailag kondicionált fonológiai folyamatok; a negyediket a templatikus jelenségek. Ezeket fogjuk most sorban áttekinteni.

9.1.1. Allomorfikus váltakozások

Az allomorfia jelenségéről már több helyütt volt szó ebben a jegyzetben. Itt most a kérdés az, hogy milyen viszonyt mutathatnak az ilyesféle váltakozások a fonológiával. Két releváns tulajdonsága lehet az allomorfiának: fonológiai kondicionált-e vagy nem (vagyis a környezet fonológiai tulajdonságai szabják-e meg az allomorfok közötti választást), illetve fonológiai levezethető-e vagy nem (vagyis az allomorfok olyan közel állnak-e egymáshoz hangalakilag, hogy fonológiai szabályba is foglalhatjuk a viszonyukat).⁴³ Ez a két tulajdonság egymástól logikailag független, és valóban keresztbe osztályozzák egymást; mind a négy kombinációra adunk itt néhány példát.

Fonológiai kondicionált és fonológiai levezethető az az allomorfia, ami a latin *-alis/-aris* melléknévképzőben mutatkozik (118):

(118) latin	<i>hiem-alis</i> 'téli'	<i>consul-aris</i> 'konzuli'
	<i>frug-alis</i> 'takarékos'	<i>milit-aris</i> 'katonai'
	<i>reg-alis</i> 'királyi'	<i>popul-aris</i> 'népi'
	<i>nav-alis</i> 'tengeri/hajós'...	<i>lun-aris</i> 'hold'-...

Látható, hogy a két allomorf közötti választás annak függvénye, hogy van-e a tőben [l] hang. Ha van, akkor a toldalékban [l] helyett [r] jelenik meg, vagyis itt egy elhasonulásos (disszimilációs) jellegű váltakozásról van szó.⁴⁴ A fonológiai kondicionáltság tehát teljesen egyértelmű; a fonológiai

43 Fontos megjegyezni, hogy mivel a fonológiában nagyon változatos elképzelések vannak arról, hogy pontosan mi lehet fonológiai szabály, és milyen formai feltételeknek kell, hogy megfeleljen, itt a fonológiai levezethetőséget nem pontosan körülhatárolt, szigorú értelemben vesszük.

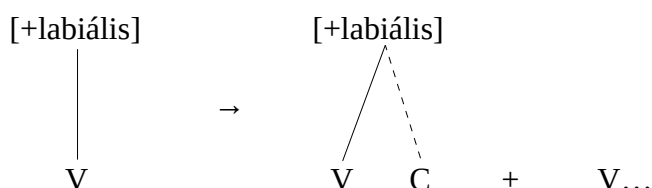
44 Szigorúan véve a feltételek ennél komplikáltabbak, ha ugyanis a tő [l]-jét még követi egy [r] is, akkor ismét az *-alis* variáns jelenik meg (pl. *litoralis* 'parti'), de az [r]-hez hasonlóan gátolja az elhasonulást minden nem labiális és veláris mássalhangzó (pl. *legalis* 'törvényi', *glebalis* 'rögös'); részletesebben l. Cser (2010).

levezethetőség pedig abban áll, hogy a két allomorf közötti fonológiai különbség minimális (a legtöbb ábrázolási elméletben mindössze egy jegynyi), ezért egy a (119)-hez hasonló levezetési szabállyal leírható a váltakozás:

(119) [+laterális] → [-laterális] / [+laterális]... __

Másik példát hasonló jellegű allomorfiára a magyar nyelvből veszünk. Sok főnév van, amelyek töve [v] hanggal bővül bizonyos todalékok előtt: *mű ~ művek*, *fű ~ füvek*, *tő ~ tövek*, *ló ~ lovak*, és így tovább. Ez a tőallomorfia fonológiailag kondicionált, mert csak magánhangzóval kezdődő todalékok előtt jelenik meg, mássalhangzó előtt soha (*műnek*, *lótól* stb.); egyszersmind levezethető is, mert a [v] előtt a tőben mindig labiális (kerek) magánhangzó áll,⁴⁵ és a [v] maga is labiális mássalhangzó, vagyis fonológiailag elemezhető úgy az egész jelenség, hogy a magánhangzó labialitása terjed rá egy őt követő mássalhangzós pozícióra (120):

(120) a *ló ~ lovak* váltakozás fonológiai ábrázolása

Az ilyen típusú váltakozásokkal kapcsolatban nyilvánvalóan fölmerül a kérdés: miért nem tartjuk ezeket egyszerűen fonológiai szabályoknak? Ha egyszer fonológiailag kondicionáltak és maga a folyamat is leírható fonológiai eszközökkel, ez egyáltalán miért morfológia? Az iménti két esetben azért, mert annyira nem általánosak, hogy fonológiai szabálynak lehessen őket tartani. A magyarban egyáltalán nem minden kerek magánhangzóra végződő tő bővül [v]-vel, és a bővülés is különböző formákban mehet végbe, ráadásul szófajérzékeny módon, hiszen melléknevek soha nem bővülnek (*vő. tű ~ tűk*, *betű ~ betűk*, *hú ~ húek*, *tetű ~ tetvek...*). A latinban az [l] többszörös előfordulásai nincsenek általában tiltva (*lalisio* 'vadszamár', *altilis* 'hízslalt', *luteolus* 'sárgás'), és más [l]-t tartalmazó todalékok szinkronikusan nem alternálnak [r]-es variánsokkal.⁴⁶

Fonológiailag kondicionált, de fonológiailag nem levezethető az az allomorfia, ami a magyar határozatlan igeragozás egyes szám második személyében mutatkozik (121):

(121) *lát-sz, kér-sz, lő-sz...* ↔ *fáz-ol, esz-el, érz-el, mos-ol...*

Itt a rag *-l* (előtte egy harmonizáló magánhangzóval), ha a tő érdes réshangra végződik, minden más esetben *-sz*. A fonológiai kondicionáltság tehát egyértelmű, a levezethetőség azonban nem merül fel, hiszen a [s] és a [l] hangok között a különbség akkora (tulajdonképpen csak a képzési helyük azonos), hogy fonológiai szabállyal nem írható le a viszonyuk.

Ehhez hasonló az az allomorfia, amelyet a latin igeragozásban a jövő idő todaléka mutat. Itt egyes szám harmadik személyű példákkal illusztráljuk (122):

45 Ez alól egyetlen kivétel van, a *lé ~ levek*.

46 Hozzáteesszük ugyanakkor, hogy a fonológia különböző elméleteiben nincs általános egyetértés abban, hogy ezek a jelenségek valóban nem tekinthetők a fonológia részének; amit itt elmondunk, az egy erősen leegyszerűsített formája a többségi álláspontnak.

(122)	latin	jelen idő	jövő idő	
		<i>ama-t</i>	<i>ama-b-it</i>	'szeret'
		<i>fuga-t</i>	<i>fuga-b-it</i>	'megfutamít'
		<i>vide-t</i>	<i>vide-b-it</i>	'lát'
		<i>sede-t</i>	<i>sede-b-it</i>	'ül'
		<i>ag-it</i>	<i>ag-e-t</i>	'csinál'
		<i>curr-it</i>	<i>curr-e-t</i>	'fut'
		<i>tribu-it</i>	<i>tribu-e-t</i>	'oszt'
		<i>capi-t</i>	<i>capi-e-t</i>	'megfog'
		<i>veni-t</i>	<i>veni-e-t</i>	'jön'

Amint látható, a jövő idő toldaléka *-b-*, ha az imperfektum tő [a]-ra vagy [e]-re, vagyis nem felső nyelvvállású magánhangzóra végződik; mássalhangzók és felső nyelvvállású magánhangzók után viszont [e]. A fonológiai kondicionáltság itt is egyértelmű, a levezethetőség pedig nem merül fel, hiszen a két toldalék között a különbség még nagyobb, mint a fentebbi magyar példában.

Az ilyen típusú allomorfiák ellentéte az a típus, amely nem fonológiailag kondicionált, viszont fonológiailag levezethető. Jellegzetes példája ennek az umlaut néven ismert német töváltakozás (123):

(123) német

Bruder → *Brüder* 'testvér' egyes szám ~ többes szám
Wort → *Wörter* 'szó' egyes szám ~ többes szám
klug → *klüger, klügste* 'okos' ~ 'okosabb' ~ 'legokosabb'
hoch → *höher, höchste* 'magas' ~ 'magasabb' ~ 'legmagasabb'
brachte → *brächte* 'hozott' ~ 'hozna'
fahre → *fährst, fährt* 'utazok' ~ 'utazol' ~ 'utazik'

Itt a váltakozás fonológiailag olyan értelemben szabályos és szisztematikus, hogy mind a három hátsó magánhangzót érinti, mind a hármat egyformán változtatja meg, és csak egyetlen jegyüket (az elől-hátul képzettség jegyét) változtatja meg; szabályba foglalva:⁴⁷

(124) V [+hátsó] → [-hátsó]

Ugyanakkor környezetet rendelni a szabályhoz teljesen lehetetlen. Az umlautot nem fonológiai, hanem nyelvtani kategóriák váltják ki, és ezek semmilyen közös tulajdonságot nem mutatnak. A fentebbi példában látható, hogy az umlaut jelölheti az egyes szám és a többes szám különbségét főneveknél akár önmagában (*Bruder* ~ *Brüder*), akár toldalék kíséretében (*Wort* ~ *Wörter*); de jelölheti a melléknév fokozását is (egy szótagú melléknéveknél, mint *klug* ~ *klüger* és *hoch* ~ *höher*, szinte kivétel nélkül); az igeragozásban jelölheti a feltételes módot (*brachte* ~ *brächte*), vagy az egyes szám második és harmadik személyét (*fahre* ~ *fährst, fährt*).

Másik példát hasonló váltakozásra vehetünk a cseh főnévragozásokból. Az úgynevezett kemény tövű hímnemű főnevek egyes szám birtokos esete vagy *-a*, vagy *-u* ragot kap, de minden főnévnek lexikális adottsága az, hogy a kettő közül melyiket kapja (bár bizonyos statisztikailag kimutatható preferenciák vannak a főnevek egyes kisebb osztályainál). Néhány példát itt adunk (125):

⁴⁷ Kisebb komplikációt jelentene egy fonológiai leírás számára az, hogy az [au] diftongust is érinti, de abból [oy] diftongust csinál (helyesírásban *äu*), pl. *Maus* ~ *Mäuse* 'egér' egyes szám ~ többes szám.

- (125) cseh *pondělek* → *pondělk-a* 'hétfő'
 národ → *národ-a* 'nép'
 pán → *pán-a* 'úr'
 pátek → *pátk-u* 'péntek'
 listopad → *listopad-u* 'november'
 dům → *dom-u* 'ház'

A toldalék két variánsa egyaránt egy-egy rövid magánhangzó, fonológiailag tehát akár még levezethetőnek is tekinthetjük őket. A kettő közötti választásban viszont a fonológiai környezetnek nincs szerepe, tehát nem fonológiailag kondicionált allomorfiáról van szó.

A fonológiától legtávolabb azok az allomorfiák vannak, amelyek sem nem fonológiailag kondicionáltak, sem pedig le nem vezethetők. Ilyen például a magyarban az igék határozatlan ragozásában az egyes szám harmadik személy toldaléka: *mász-ik*, *tör-ik*, *lak-ik*, de *jön-Ø*, *lát-Ø*, *kér-Ø*. Nem tételezünk föl olyan szabályt, ami akár betoldaná, akár törölné az [ik] szekvenciát, tehát a levezethetőség egyértelműen hiányzik; az pedig, hogy melyik ige kap *-ik*-et, és melyik nem, ismét csak lexikális adottság, tehát a fonológiai kondicionáltság sincs meg.

Szintén a magyar nyelvből vehetjük a többes szám toldalékának a váltakozását, mint ugyanilyen típusú allomorfiát. Ahogy korábban már említettük, a toldalék minden névszón *-k*, de ha birtokos toldalék szomszédságában vagy az *-é* birtokjel után áll, akkor *-i-* (beleértve az egyes szám harmadik személy zéró toldalékát is): *kapu-k*, *ember-ek*, de *kapu-i-m*, *kapu-i-d*, *kapu-i*, *ember-e-i-m*, *ember-e-i-d*, *ember-e-i*,⁴⁸ *ember-é-i*. Itt egyértelmű mind a nyelvtani kondicionáltság, mind pedig az, hogy fonológiailag nem levezethető allomorfiát látunk.

9.1.2. Morfológiai tartományokhoz rendelt fonológiai folyamatok

A fonológiában sok helyütt megfigyelhető jelenség az, hogy bizonyos folyamatok bizonyos morfológiai tartományokhoz (vagyis a morfológiailag összetett alakok bizonyos részeihez) vannak rendelve. A magyarban például a magánhangzó-harmónia a töre és az azt követő toldalékokra terjed ki, de nem terjed ki a tövet esetlegesen megelőző prefixumokra: *el-dönt-het-em*, de *el-mond-hat-om*, *leg-tömör-ebb*, de *leg-magas-abb*. Hasonló jelenségről beszélhetünk akkor is, amikor valamilyen toldalékok a nyelv fonotaktikai rendszerén „kívül” állnak; például a magyar *-nak/-nek* vagy a *-ban/-ben* esetragok, amelyek bármilyen mássalhangzó-csoportra végződő tőhöz járulhatnak, semmilyen fonotaktikai szabály nem írja fölül vagy nem módosítja az eredményképpen előálló formát (*törzsben*, *szárnynak*) – szemben az olyan toldalékokkal, amelyek nem kapcsolódhatnak bármilyen tőhöz magánhangzó nélkül (*törzs-ek*, *szárny-at*). Fonotaktikai szempontból tehát leírható ez a különbség úgy, hogy a *-ban/-ben* és a *-nak/-nek* nem ugyanahhoz a morfológiai tartományhoz tartozik, mint a *-Vk* vagy a *-(V)t*.

Megjegyzendő ugyanakkor, hogy vannak nyelvek, amelyekben a fonotaktikai szabályoknak nincs a szónál kisebb tartománya, vagyis nincs olyan morfológiai művelet, amely a fonotaktikai szabályokat figyelmen kívül hagyhatná. Ilyen például az ógörög vagy a latin, ahol egy-két kivételtől eltekintve így működik a morfológia. Vagy allomorfia, vagy fonológiai kiigazítás, vagy akár az alak letiltása útján, de a fonotaktikai szabályok érvényre jutnak. Ezt példázza az alábbi ógörög igei paradigma-részlet (126):

48 Az *emberei* stb. alakokban a toldalék(ok) előtti *e* morfológiai hovatarozását illetően nem foglalkunk állást.

(126) ógörög *kekryp-* 'elrejt(őzik)' perfektum tő, passzív ragozás

E1	<i>kekrymmai</i>	nazális hasonulás
E2	<i>kekrypsai</i>	
E3	<i>kekryptai</i>	
T1	<i>kekrymmet^ha</i>	nazális hasonulás
T2	<i>kekryp^ht^he</i>	← <i>kekryp-s^he</i> , s-törlés és aspirációs hasonulás
T3	<i>kekrymmenoi eisi</i>	körülírt alak, * <i>kekryp-ntai</i> kizárva

A tőhöz járuló toldalékok közül a [m]-vel kezdődők (-*mai*, -*met^ha*) a [p] hasonulását váltják ki. A két mássalhangzóval kezdődők (-*st^he*, -*ntai*) már erősebb „beavatkozást” váltanak ki. A többes szám második személyben törlődik a mássalhangzó-csoport középső tagja, és ezt követően az egymás mellé került két zárhang közül az első hasonul a másodikhoz aspiráció tekintetében (*kekryp-st^he* > *kekryp^ht^he*). A többes szám harmadik személyben azonban nincs fonológiai megoldás; ez az alak, amely elvileg **kekryp-ntai* volna, egyáltalán nem jöhet létre,⁴⁹ és helyette egy melléknévi igenévből és létigéből előálló körülírt (perifrasztikus) szerkezet található a paradigmában (a *kekrymmenoi* természetesen ugyanazt a nazális hasonulást mutatja, mint a *kekrymmai* és a *kekrymmet^ha*).

9.1.3. Morfológiailag kondicionált fonológiai folyamatok

Az előző pontban látottaktól nem egészen függetlenül látunk olyan jelenségeket is, amikor fonológiai folyamatok a morfológiai szerkezet függvényében mennek vagy nem mennek végbe fonológiai szempontból azonos körülmények között. A magyar nyelvben például a [t] és [j] hangok találkozásakor három különböző dolog történhet attól függően, hogy a két szegmentum között milyen morfológiai határ van, illetve milyen morfológiai kategóriában található a szekvenciát tartalmazó alak (127):

(127)

példa	hangalak	magyarázat
<i>átjön, két jel</i>	[tj]	szóhatáron és az azzal egyformán viselkedő igekötő-tő határon nem történik semmi, a szekvencia [tj]-ként jelenik meg a felszínen
<i>öntjük</i>	[c] (=ty)	az igék kijelentő módjában a [t]+[j] palatális zárhanggá olvad össze (ez magánhangzók után hosszú, pl. <i>látjuk</i>)
<i>öntsük</i>	[tʃ] (=cs)	az igék kötőmódjában érdes affrikátává olvad össze a [t]+[j]; magánhangzók után ez is hosszú (pl. <i>hútsük</i>)

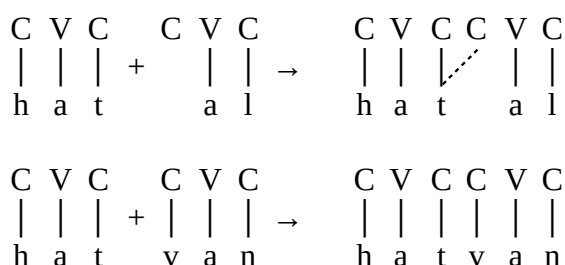
Mögöttesen mind a három alakban [t]+[j] szekvenciát kell felételeznünk, ami talán csak a harmadik esetben szorul magyarázatra. A nem [t]-re végződő igéknél mindenütt egybeesnek a kijelentő mód és a kötőmód szóban forgó alakjai (pl. *várjuk*: *nem várjuk meg* vagy *ne várjuk meg*), és itt a [j] változatlanul jelenik meg a felszínen, így a [t]-re végződő igéknél is ezt tételezzük fel. Ez tehát azt jelenti, hogy fonológiai szempontból azonos bemenetből három kimenet is előállhat a morfológiai szerkezet függvényében.

Hasonló típusú jelenséget látunk a magyarban [v]-vel kezdődő toldalékoknál. Első megközelítésben azt látjuk, hogy a toldalékot kezdő [v] inflexiós toldalékok esetében hasonul (*ember-rel*, *ember-ré*), képzők esetében azonban nem (*lát-va*, *lát-vány*, *het-ven*), azaz a morfológiai funkció határozza meg azt, hogy hogyan valósul meg egy mássalhangzó + [v]

49 Bizonyos ókori görög nyelvjárásokban adatolva vannak *kekryp^hatai* típusú alakok, amelyekben a nazális két zárhang között [a]-vá vokalizálódott.

szekvencia. Erről a jelenségről azonban adható olyan elemzés, amely szükségtelenné teszi a morfológiai szerkezetre való hivatkozást – attól függően természetesen, hogy a fonológiai modellünk mit enged meg. Ha például a fonológiai ábrázolások tartalmazhatnak üres mássalhangzókat (ahogyan ezt a reduplikációnál bemutattuk, l. 2.3), akkor kijelenthetjük, hogy a *-val/-vel* és a *-vá/-vé* ragok üres mássalhangzóval kezdődnek mögöttesen, és erre az üres mássalhangzós pozícióra ráterjed a tővégi mássalhangzó – ez jelenik meg a felszínen hasonulásként, de ebben az elemzésben nem egy mögöttes [v] hasonul (Siptár 1994: 264). Mögöttes [v] csak a képzőkben van, és nem hasonul. A magánhangzóra végződő ragozott alakokban (*kapuval*, *focival*) viszont azt kell feltételeznünk, hogy az üres mássalhangzós pozícióra a nem szomszédos helyzetben lévő mássalhangzó nem terjedhet rá (ezért nincs **kapupal*, **focical*), ilyenkor a [v]-nek nincs se mögöttes, se helyi forrása, egy fonológiai automatizmus tölti be, hogy egyetlen pozíció se maradjon üresen a felszínen. Formálisan a ragok és a képzők közötti különbség tehát így ábrázolható, példának véve a *hattal*, illetve a *hatvan* szavakat (128):⁵⁰

(128) a *hattal* és a *hatvan* levezetése

Ha ezt az elemzést elfogadjuk, akkor egyetlen kérdés maradhat még: miért van az, hogy csak ragok kezdődnek üres mássalhangzóval, képzők nem, illetve miért van az, hogy csak képzők kezdődnek [v]-vel, ragok nem? Be kell azonban látnunk, hogy ez nem egy legitim kérdés. A kis elemszám miatt (hiszen még egy erősen ragozó nyelvben, mint a magyar, sincs néhányszor tíznél több rag, illetve képző) ez csak véletlennek tekinthető, amint az is, hogy nincs [p]-vel kezdődő rag, sem képző, vagy [m]-mel kezdődő rag, és így tovább.

9.1.4. Templatikus jelenségek

Főntebb a 2.9-ben templatikus jelenségeknek azokat neveztük, amikor valamilyen morfémát a magán- és a mássalhangzóknak sematikus elrendezései valósítanak meg. Ott részletesen megnéztük a klasszikus arab igeképzés bizonyos típusait, amelyek kiválóan illusztrálták a templatikus morfológia mibenlétét (vö. 30, 31); ezeket nem fogjuk itt megismételni. Kissé tágabb értelemben azonban templatikus jelenségeknek nevezhetjük mindazokat, amelyek esetében valamilyen morfológiai művelet a bemenet prozódiai szerkezetének átrendezésével jár. Ilyet nagyon sok nyelvben láthatunk, kezdve az olyan toldalékokkal, amelyek megváltoztatják a tő hangsúlyszerkezetét, vagy éppen magukra vonják a szó hangsúlyát (129):⁵¹

- (129a) angol *episode* 'epizód' → *episodic* 'epizodikus'
specify 'specifikál, meghatároz' → *specific* 'specifikus, konkrét'
- (129b) olasz *buono* 'jó' → *bontà* 'jóság'
sànto 'szent' → *santità* 'szentség'

⁵⁰ A magánhangzó-harmónia ábrázolásától itt eltekintünk.

⁵¹ A hangsúlyt az angol helyesírás nem jelöli, az olasz részben igen, de mi ettől eltekintve egységes jelölést használunk, ahogy máshol is ebben a könyvben.

Egy másik példát, amely közelebb áll az arab típusú, szűkebb értelemben vett templatikus jelleghez, a jawelmani nyelvből veszünk. Itt a todalékok egy része ad meghatározott CV-szerkezetet a tőnek (130):⁵²

(130) jawelmani	<i>luk'l-</i> 'eltemet'	<i>huluus-</i> 'ül'
	<i>luk'l-t</i> 'el volt temetve'	<i>huluus-hn</i> 'ült'
	<i>luk'uul-wsiil</i> 'temető'	<i>huluus-wsiil</i> 'ülőhely'
	<i>luk'l-iixok</i> 'légy eltemetve'	<i>huls-iixok</i> 'ülj'

Itt az látható, hogy a múlt idő todalékai (-*t* és -*hn*) nem befolyásolják a tő prozódiai szerkezetét, a lokatív jelentésű -*wsiil* azonban kötelezően CVCVVC, a felszólító jelentésű -*iixok* pedig kötelezően CVCC szerkezetet rendel a tőhöz. Az ilyen esetekben ismét lehet a fonológia összetettebb formalizmusaihoz fordulni, de a reduplikáció elemzésével szemben itt a todaléknak nem kevesebb szerkezete van egy hagyományos értelemben vett (prozódiailag semleges) todalékhoz képest, hanem több: a két szóban forgó jawelmani todalék így ábrázolható (131):

(131) jawelmani todalékok

Ahhoz viszont, hogy ez a felszíni alakoknak megfelelő eredményt adjon a tővel kombinálva, azt kell feltételeznünk, hogy a todalék által „hozott” CV-szerkezet felül tudja írni a tő saját CV-szerkezetét.

9.2. A morfológia és a fonológia elhatárolása

Az előző részben áttekintettük azokat a jelenségtípusokat, amelyek arra mutatnak, hogy a morfológia és a fonológia valóban számos ponton érintkezik. Az ebből adódó kérdés az, hogy pontosan hol tudjuk a két terület között meghúzni a határt: hogyan tudjuk eldönteni azt, hogy egy adott jelenség a morfológiához vagy a fonológiához tartozik-e? Előrebocsátjuk, hogy erre a kérdésre általánosan elfogadott válasz nincs, mi is csak a szóba jöhető szempontokat mutatjuk be, illetve levonunk egy általános következtetést a problémára vonatkozóan.

A morfológiához sorolás tulajdonképpen csak az agglutináló jellegű todalékolás triviális eseteinél problémátlan: a *kér* és a *kért* közötti különbség nem a fonológiai tartományából ered, bár hangalaki különbség. A problémák az olyan jellegű adatoknál kezdődnek, mint az angol fúziós múlt idők, amelyek már többször szóba kerültek (pl. 99). Ha a *take* ~ *took* vagy a *sing* ~ *sang* típusú eseteket úgy elemezzük, hogy a tövet a múlt idő zéró morfja követi, akkor a tőmagánhangzó megváltozása egy nyelvtanilag kondicionált allomorfia, de fonológiailag leírható folyamat. Ha azonban ezeket a múlt idejű alakokat fúziós alakoknak tekintjük, akkor ugyanez a magánhangzó-módosulás már egy morfológiai kategória kitevője, és még a legtágabb értelemben sem a fonológiában kell modelleznünk.

Nyilvánvalóan a két szélsőséges álláspontot a legkönnyebb megfogalmazni. Egyfelől mondhatnánk azt, hogy voltaképpen csak az agglutinálás és a szuppletivizmus tisztán morfológiai művelet, minden egyéb a fonológia alá tartozik. A korai generatív fonológia (Chomsky és Halle 1968) nem állt távol ettől a szélsőségtől. Ennek az álláspontnak a szigorú értelmezése szerint a *take* ~ *took* viszonya természetesen fonológiai viszony, míg például a *keep* ~ *kept* 'tart' ~ 'tartott'

⁵² Kaliforniában beszélt amerikai indián nyelv; másik nevén jokut vagy joulumne. A példa forrása Spencer (1991:156).

viszonya részben morfológiai (a *t*-toldalékolás miatt), részben fonológiai (az [i:] ~ [e] magánhangzók váltakozása miatt). Bár ezek a váltakozások távolról sem általánosak a nyelvben (főleg nem a *take* ~ *took*-ban látható [eɪ] ~ [ʊ] váltakozás), mégis van egy bizonyos korlátozott következetesség bennük. Például ha az elől/hátul képzettség jegyét érinti a váltakozás, az igék jelen ideje szinte mindig az elől képzett magánhangzót mutatja, a múlt idő pedig általában a hátul képzettet. Az ilyen megfigyelések indokolhatják azt, hogy ezek a jelenségek valamilyen mértékig mégis a fonológiához legyenek sorolva.

A másik szélsőséges álláspont az volna, hogy semmi, ami morfológiai információra támaszkodik, nem része a fonológiának. Ha egy folyamat, amely egy bemeneti alak fonológiai formáján változtat, érzékeny a bemenet morfológiai szerkezetére, akkor az csak morfológiai folyamat lehet. Ezen értelmezés alapján mind a *take* ~ *took*, mind a *keep* ~ *kept* típusú váltakozások kizárólagosan a morfológia alá tartoznak, annak ellenére, hogy a második típus ([i:] ~ [e]) tulajdonképpen meglehetősen általánosnak mondható a nyelvben, l. (132); és kizárólag a legáltalánosabb, legautomatikusabb, a fonetikához leginkább közel álló folyamatok tartoznak a fonológiához. A fonológia és a morfológia viszonyának illetően értelmezéséhez viszonylag közel áll néhány újabb keletű elmélet, mint például a Kormányzás Fonológia.

(132) [i:] ~ [e] váltakozás az angolban

keep 'tart' ~ *kept* 'tartott'
meet 'találkozik' ~ *met* 'találkozott'
convene 'összejön, összehív' ~ *convention* 'összejövetel'
serene 'derűs' ~ *serenity* 'derű'
metre 'méter, mérték' ~ *metric* 'metrikus'
penal 'büntető, büntetési' ~ *penalty* 'büntetés'...

Ha a nyelvészek zöme a két szélsőséges álláspont valamelyikét vallaná, a kérdés magától értetődően triviális volna, és a határ meghúzása a nyelvtan két tartománya között nagyon egyszerű és érdektelen volna. Azonban nem ez a helyzet; jóformán senki nincs, aki ennyire feketén-fehéren látná a dolgot. A bevezetésben fölített kérdés a téma szinte minden tárgyalásában fölmerül; és annak ellenére, hogy igen változatos válaszok születnek rá, bizonyos közös pontokat nem nehéz találni.

Első helyen a lexikális korlátozottságot említhetjük. Az olyan váltakozásokat, amelyek csak egy-egy lexémában vagy lexemapárban mutatkoznak (pl. *take* ~ *took*), általában nem szokás a fonológiához sorolni még akkor sem, ha bizonyos mértékű fonológiai következetességet mutatnak (ebben az esetben elől képzett magánhangzó ~ hátul képzett magánhangzó). A kérdés az, hogy mennyire kell általánosnak lennie egy váltakozásnak ahhoz, hogy már ne a morfológiához sorolódjon. Mi a helyzet az angol [i:] ~ [e] váltakozással? Ez egyrészt jóval általánosabb, mint a fúziós igék nagy részénél látható váltakozások (lásd a különböző szófajokból vett példákat a 132-ben), másrészt legtöbb esetben a váltakozás kondicionáltsága nem is esetleges, hanem valamilyen fonológiai szabályszerűséget követ (rövid magánhangzó mássalhangzó-csoport előtt: *convention*, *kept*, rövid magánhangzó a toldalékolás miatt hosszabbá vált szavakban: *serenity*, *penalty*). Nyilván sok ellenpélda van ezekre a szabályszerűségekre is, tehát ahol hasonló környezetben nem lép fel [i:] ~ [e] váltakozás, de ez önmagában nem perdöntő. Ami számít, az a jól látható különbség egyfelől a *take* ~ *took* és a *keep* ~ *kept* típusú váltakozások között, másfelől a *keep* ~ *kept* típus és az olyan váltakozások között, amelyek nyilvánvalóan csak a fonológia alá tartozhatnak (mint például a zöngésségi hasonulás a magyarban).

Második helyen meg lehet vizsgálni az adott váltakozás produktivitását.⁵³ A produktivitás egy sokrétű fogalom, ahogyan azt már az 5.4. részben bemutattuk. Itt arra a vetületére fókuszálunk, hogy újonnan létrejövő alakokra képes-e kiterjedni az adott váltakozás. A fentebb említett angol

53 Itt hangsúlyozottan a váltakozás produktivitásáról van szó, és nem valamely morfológiai művelet produktivitásáról, amiről a szóképzés kapcsán beszéltünk korábban (5.4).

váltakozások egyike sem produktív, új alakokra már nem terjednek ki. De hasonlítsuk össze az angol [i:] ~ [e] váltakozást a magyar *á* ~ *a* váltakozással. Ez utóbbi a magyarban tulajdonképpen kétféle váltakozást takar. Az egyik tövek belsejében jelentkezik (*nyár* ~ *nyarat*), a másik tövek végén (*kutya* ~ *kutyát*), és fontos különbségek vannak közöttük. Mindkét magyar váltakozást a toldalékok egy részhalmaza váltja ki. A tővégi váltakozást kiváltó toldalékok halmaza jóval nagyobb, mint azoké, amelyek a tő belseji váltakozást előidézik, ráadásul az előbbi teljesen magába foglalja az utóbbi halmazt. A tő belseji váltakozást továbbá mindössze a főnevek egy kicsiny csoportja mutatja; az *á*-t vagy *a*-t tartalmazó főnevek nagy többségénél nincs váltakozás (*vár* ~ *várat*, *kar* ~ *kart*, *vas* ~ *vasat*...). Ezzel szemben a tővégi váltakozás alól alig van kivétel: egyetlen olyan *a*-végű főnév sincs, amely a megfelelő toldalékok előtt ne *á*-t mutatna, és csupán egy maroknyi olyan főnév van, amelyek toldalékolatlan alakban is *á*-t mutatnak *a* helyett (pl. *burzsoá*).⁵⁴ A tő belseji váltakozással szemben a tővégi váltakozás igéknél is jelentkezik (*látna*, *látja* ~ *látnál*, *látnánk*, *látnátok*, *látnának*, *látják*, *látjátok*...), bár az igéknél érdekes módon kontraszt van szó végi *a* és *á* között (*látna* ~ *látná*). Továbbá, lényeges tulajdonsága a tővégi váltakozásnak az is, hogy produktív, a nyelvben újonnan keletkező szavak (jövevényszók, mozaikszók stb.) is mutatják, pl. *IRA* ~ *IRÁ*-t, *pláza* ~ *plázát*.

Ezen szempontok alapján tehát hogyan viszonyul a kétféle magyar váltakozás az angol [i:] ~ [e] váltakozáshoz? A tőbelseji *a* ~ *á* váltakozás annyiban hasonlít hozzá, hogy nem produktív és lexikálisan korlátozott (számszerűen jóval korlátozottabb, mint az angol váltakozás); abban pedig különbözik tőle, hogy semmilyen módon nem tükrözi a nyelv általánosabb fonológiai szabályszerűségeit. Ezzel szemben a tővégi váltakozás lexikális korlátozottsága rendkívül csekély, majdhogynem kivétel nélküli, ráadásul produktív jelenségről van szó. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az angol [i:] ~ [e] váltakozás közelebb áll a morfológiához, mint a magyar tővégi *a* ~ *á* váltakozás, de távolabb áll tőle, mint a tő belseji *a* ~ *á* váltakozás.

Összefoglalva az imént mondottakat, a következőre jutottunk. Három lényeges szempont alapján vizsgálhatjuk a váltakozásokat. Az egyik az, hogy **lexikálisan** mennyire **korlátozottak**, avagy általánosak; a másik az, hogy mennyire **produktívak**; a harmadik az, hogy mennyire függenek össze a nyelv egyébként ismert **fonológiai szabályszerűségeivel**. Ezek alapján tulajdonképpen sorba rendezhetők, a sor egyik végén az egyértelműen a morfológiához, másik végén az egyértelműen a fonológiához sorolható váltakozásokkal. Itt (133) a teljesség kedvéért a sor morfológia felőli végéhez hozzátettük az egyszerű toldalékolást is, mint „ideális”, tiszta esetet, a másik végéhez pedig a zöngésségi hasonulást, mint „tiszta” fonológiát.

(133)	morfológia	↑	<i>kér</i> ~ <i>kért</i> <i>take</i> ~ <i>took</i> <i>nyár</i> ~ <i>nyarat</i> <i>keep</i> ~ <i>kept</i> <i>kutya</i> ~ <i>kutyát</i>
	fonológia	↓	<i>dobok</i> ~ <i>do[p]tam</i>

A morfológia és a fonológia közötti határ voltaképpen bárhol meghúzható, de a (133)-ban látható sorhoz viszonyítva csak egy helyen. Ez azt jelenti, hogy ha a hatféle típus bármelyikét a fonológiához soroljuk, az összes alatta lévőt a fonológiához kell sorolni, és ha a hatféle típus bármelyikét a morfológiához soroljuk, akkor az összes fölötte lévőt a morfológiához kell sorolni.

⁵⁴ Az *a* ~ *á* váltakozás palatális megfelelője az *e* ~ *é* váltakozás (*kéz* ~ *kezet*, *pete* ~ *petét*); ennek a tővégi változata alól több a nem váltakozó *é*-t mutató kivétel (*tévé*, *káv**é*, *szajr**é*...).

9.3. A morfológia és a fonológia kapcsolatának modellezése

9.3.1. A junktúra fogalma

A következő kérdés, amelyet megvizsgálunk, az, hogy hogyan modellezi a nyelvelmélet a nyelvtan eme két részének a kapcsolatát. Tudománytörténetileg két nagy iránya alakult ki az ilyen irányú kutatásoknak. Az egyik a morfémahatárokat mint nyelvi elemeket bevezette a fonológiai szabályszerűségek leírásába, így ezekre ugyanúgy lehetett hivatkozni, mint a fonológiai szegmentumokra; ezekben a modellekben a morfémahatárokat **junktúrának** hívták, és a formalizmusban különböző szimbólumokkal jelölték a különböző típusait. A különböző típusú junktúrák különböző fonológiai folyamatokat kondicionálhatnak. Az angolban például a zöngességi hasonulás háromféle módon történhet, attól függően, hogy milyen típusú junktúránál találkozunk két zörejjel (134):

(134) zöngességi hasonulások az angolban

junktúra	hasonulás típusa	példa	megjegyzés
+	regresszív, kategorikus, csak zöngétlen irányban	<i>describe</i> → <i>descrip+ive</i> 'leírni' ~ 'leíró'	képzőknél
#	progresszív, kategorikus	<i>describe</i> → <i>describe#d</i> [bd], <i>describe#s</i> [bz] 'leírni' ~ 'leírt' ~ 'leír', <i>look</i> → <i>look#ed</i> [kt], <i>look#s</i> [ks] 'nézni' ~ 'nézett' ~ 'néz'	inflexiók toldalékoknál és a kliticizált <i>is</i> 'van', <i>has</i> 'van neki' esetében
=	regresszív, nem kategorikus, csak zöngétlen irányban	<i>describe Ted</i> [ɒt] 'leírni Tedet'	szóhatáron

A fentebb bemutatott magyar *t+j* problémának a megoldása szintén lehet az, hogy három különböző junktúrát vezetünk be, amelyek különböző fonológiai szabályokban jelennek meg, illetve más szabályokat kondicionálnak (135):⁵⁵

(135) + típusú junktúra:	[t] + [j] → [c]	(<i>önt+jük</i> → <i>ön[c]ük</i>)
# típusú junktúra:	[t] # [j] → [tʃ]	(<i>önt#jük</i> → <i>ön[tʃ]ük</i>)
= típusú junktúra:	nincs fonológiai szabály!	(<i>át=jön</i> → <i>á[tj]ön</i>)

A junktúrákkal kapcsolatban két probléma merült fel, egy elméleti és egy empirikus jellegű. Az elméleti jellegű a fonológiai szabályok mibenlétét látta problémásnak: ha egy fonológiai szabály hivatkozhat morfológiai információra, akkor mire nem hivatkozhat, és egyáltalán, mi az, ami megkülönbözteti a morfológiai szabályoktól?

Az empirikus probléma az, hogy vannak jelenségek, amelyeket még így sem tudnak lefedni a junktúrákra támaszkodó modellek. Nézzünk erre egy példát a latinból. A klasszikus latinban működött a (136)-ben látható, rotacizmus nevű fonológiai szabály:

⁵⁵ Az angol és a magyar példában a + és a # junktúra nem ugyanazt jelentik, de ennek részletei itt most nem lényegesek. Csak annyi fontos, hogy két különböző morfémahatárt jelölnek mindkét nyelvben. A = a példákban megfelel a szóhatárnak.

(136) latin rotacizmus

[s] → [r] / V_V *mus+es* 'egerek' → *mures*

Ez a szabály azonban csak morfémahatáron (junktúrán át) látszik működni; ahol nincs morfémahatár a [s] egyik oldalán sem, ott nem lép fel a rotacizmus, pl. *causa* 'ügy', *basis* 'alap', *Piso* (tulajdonnév).

Egy másik fonológiai szabály (137) a latinban nyíltabbá teszi a zárt rövid magánhangzókat, ha [r] követi őket:

(137) latin magánhangzó-nyitás

[i],[u] → [e],[o] / _[r] *capi+re* → *capere* 'megfogni', *fu+re* → *fore* 'lenni'

Első ránézésre úgy tűnik, hogy ez a szabály is csak akkor működik, ha a magánhangzó és a [r] között morfémahatár (junktúra) van, hiszen a latin nyelvben egyébként rengeteg [ir], [ur] szekvencia van morfémán belül (*vir* 'férfi', *pirum* 'körte', *satira* vagy *satura* 'szatíra', *levir* 'sógor', *currere* 'fut', *turtur* 'galamb', *fulgur* 'villám'). A helyzet azonban ennél bonyolultabb, ugyanis a rotacizmus eredményeképpen előálló [r] szintén kiváltja a magánhangzó-nyitást közbeeső junktúra nélkül is, lásd például az alábbi egyes szám birtokos esetű alakokat két [s]-végű főnévből (138):

(138) a rotacizmus és a magánhangzó-nyitás kölcsönhatása

tempus+is → *temporis* 'idő' EBIRT
cinis+is → *cineris* 'hamu' EBIRT

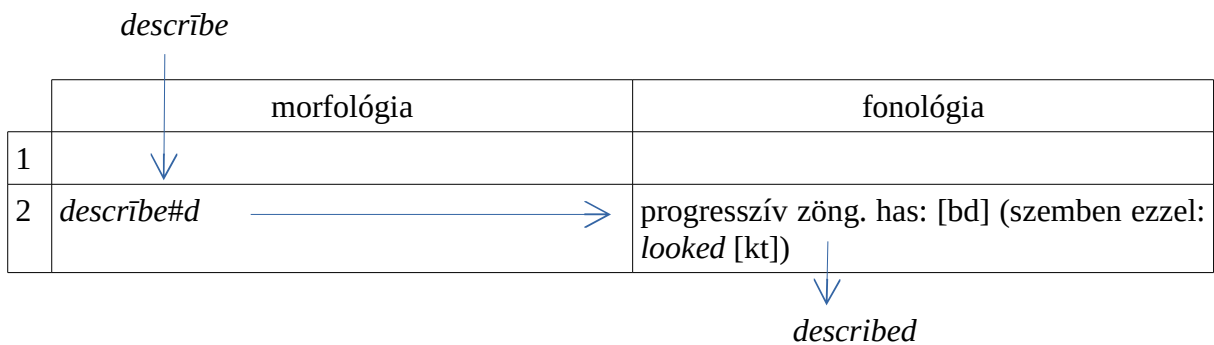
Ez viszont problémát jelent a junktúrákat alkalmazó modellek számára, hiszen nem tudják megmagyarázni, hogy miért válik nyíltabbá a magánhangzó a *temporis*-típusú alakokban, és ezzel szemben miért nem válik nyíltabbá az ezzel analóg *fulguris* (← *fulgur* 'villám' EBIRT) és hasonló alakokban. Másképpen megfogalmazva: hogyan tudja a magánhangzó-nyitás megkülönböztetni egymástól a mögöttes [r]-t és a rotacizmusból származó [r]-t?⁵⁶ A junktúrák ennek megválaszolására nem elégségesek; a következő részben bemutatjuk, hogy erre a problémára milyen megoldás született.

9.3.2. A lexikális fonológia

A lexikális fonológia elmélete, amely az 1980-as években született, nem pusztán fonológiaelmélet, hanem a fonológia és a morfológia kölcsönhatásának az elmélete – ezért kerül szóba itt is. A fonológia felől nézve lényeges tulajdonsága az, hogy a fonológiai szabályokat két nagy csoportra osztja, amelyek egyszermind a nyelvtan két moduljához tartoznak. A megkülönböztetés lényege az (a dolgot most kissé leegyszerűsítve), hogy a szabály érzékeny-e morfológiai információra, vagy nem; másképpen fogalmazva az elhatárolás alapja az, hogy a fonológiai szabály kölcsönhatásban működik-e a morfológiával. A morfológiai szerkezetre érzékeny szabályokat (mint például a magyarban a tővégi *a* ~ *á* váltakozást) lexikális szabályoknak, a nem érzékenyeket (mint például a zöngésségi hasonulást) posztlexikális szabályoknak nevezzük. A „klasszikus” modellben (jó áttekintéshez és hivatkozásokhoz l. Goldsmith 1990:217–272) a lexikális fonológiai szabályok a morfológiai szabályokkal párhuzamosan működnek, vagyis bizonyos megszorítások mellett

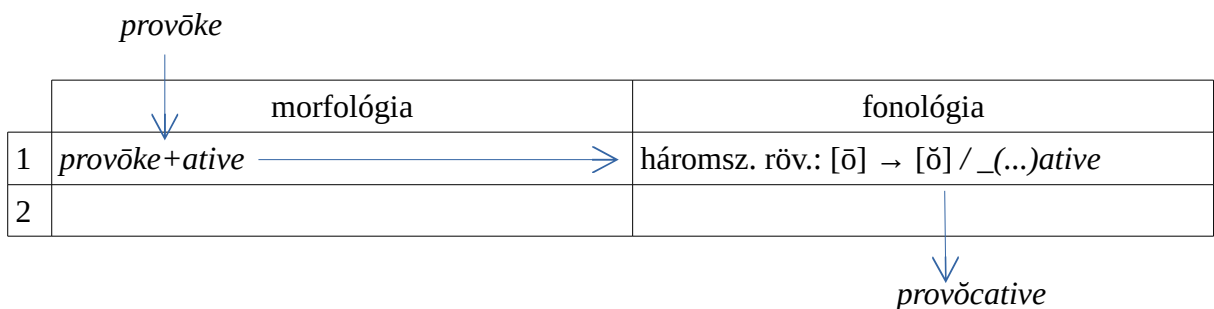
56 Itt nem részletezendő okok miatt egyértelműen kizárható az, hogy a kétféle [r] között valamilyen fonetikai különbség lett volna a klasszikus latin korszakban; egyébként még ha lett is volna, azt a problémát nem oldaná meg, hogy a magánhangzótól morfémahatár által elválasztott, de nem rotacizmusból származó [r] miért váltja ki a magánhangzó-nyitást.

(140)

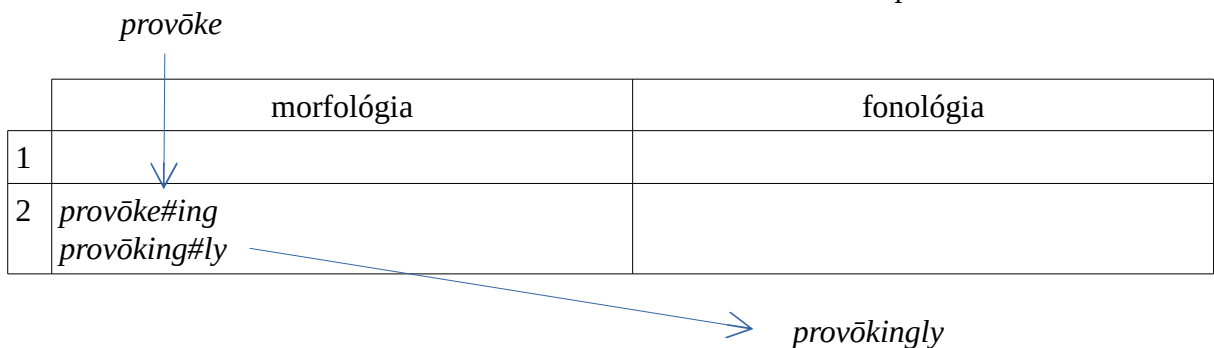

Egy másik példa, még mindig az angolból, szintén azt illusztrálja, hogy miért válik fölöslegessé a junktúrákra való hivatkozás ebben a modellben. A háromszótagos rövidülés (*pēnal* ~ *pēnalty*) bizonyos toldalékok esetén működésbe lép, bizonyos toldalékokkal azonban nem. Például a *provōke* 'provokál' igéből *provōcative* 'provokatív' lesz rövid magánhangzóval, de a *provōkingly* 'provokálva' esetében nincs rövidülés. Ezt nagyon egyszerűen meg tudjuk magyarázni akkor, ha feltételezzük, hogy a kétféle toldalékolás két különböző szinthez tartozik, és a háromszótagos rövidülés szabálya az első szinthez van rendelve a fonológiában (141, 142):

(141)

(142)

A *provokingly* alakon azért nem működik a rövidülés, mert ez az alak csak a második szinten jön létre; az első szinten, ahol a rövidülés működik, ez az alak még csak *provoke*, ami önmagában nem alkotja bemenetét a szabálynak.

Nézzünk egy magyar példát is, ismét a [t]+[j] szekvenciákat. Tételezzük föl, hogy a kötőmód toldalékolása az első szinthez, a személyragok toldalékolása pedig a második szinthez tartozik.⁵⁸ Ezt indokolja a toldalékok sorrendje, és a tővel való fonológiai interferenciájuk mértéke is. Mindössze annyit kell tennünk, hogy a fonológiában két különböző szabályt kell rendelnünk a két szinthez, amelyeknek a bemenete egyaránt [tj]. Az első szinthez tartozó szabály a [tj] → [tʃ], a másodikhoz tartozó a [tj] → [c]. A második szinten még tételezzünk egy szabályt, amely a [j] szegmentumot eltünteteti érdes réshangok és affrikáták után. Az *öntsük* és az *öntjük* alakok levezetése ezek után így fog alakulni (143):

⁵⁸ Ez az elemzés Siptár (1995)-ön alapszik, egy a több lehetséges elemzés közül. Bizonyos fonológiai részleteket itt leegyszerűsítünk, és bizonyos morfológiai problémáktól is eltekintünk (ilyen például az *öntsd*- és a *várd*-típusú alakok ellentéte).

(143)

	morfológia	fonológia
1	önt+j	[tj] → [tʃ] (ön[tʃ])
2	ön[tʃ]#jük	[tʃj] → [tʃ] (ön[tʃ]ük)
	önt#jük	[tj] → [c] (ön[c]ük)
		öntsük öntjük

Itt tehát a következő történik. A lexikonból az *önt* tő bekerül az első szintű morfológiába. A kötőmódú alakban itt kapja meg a kötőmód toldalékát (idáig tehát *önt+j*), majd az így létrejövő alak már bemenetét képezheti az első szintű fonológia [tj] → [tʃ] szabályának, mivel létrejött egy [tj] szekvencia. Az *ön[tʃ]* alak megy tovább az első szintű fonológiából a második szintű morfológiába, ahol megkapja a *-jük* személyragot; a második szintű fonológiából itt már csak az a szabály releváns, amely a [tʃj] szekvenciából eltünteti a [j]-t, és így jön létre a kimenete az egész lexikális komponensnek, az *öntsük*.

A kijelentő módú *öntjük* alaknak egyáltalán nincs első szintű morfológiája, itt a lexikonból érkező *önt* „üresen” megy át az első szintű morfológián, és csak a második szintű morfológiában kap személyragot (*önt#jük*). A második szintű fonológia ezután az itt létrejött [tj] szekvenciából [c] szegmentumot állít elő, és így kész is a felszíni alak (*ön[c]ük*).

Nagyon fontos látni, hogy maguknak a fonológia szabályoknak egyáltalán nem kell tudniuk azt, hogy milyen morfológiai kategóriák vannak jelen a bemenetükben. A fonológiai szabályok az egész modell szerkezetéből („architektúrájából”) adódóan nem tudnak más alakokon működni, mint amikén működnek. A [tj] → [tʃ] szabály azért nem tud kijelentő módú alakokon működni, mert azoknak a toldalékolása egy későbbi szinten történik (és nem azért, mert kijelentő módúak); a [tj] → [c] szabály pedig azért nem tud kötőmódú alakokon működni, mert azok toldalékolása egy korábbi szinten történt, viszont azon a szinten már megváltoztatta ezeket a szekvenciákat a [tj] → [tʃ] szabály; tehát az első szintről a másodikra [tj] szekvenciák egyáltalán nem tudnak továbbmenni. Tehát a fonológiai szabályok önmagukban a morfológiai szerkezetre nem kell, hogy érzékenyek legyenek (bár mi itt a szemléletesség kedvéért különböző junktúrajelekkel jelöltük a két szinthez tartozók toldalékokat, ez nem olyan információ, amelyre a fonológiai szabályoknak ténylegesen szüksége van).

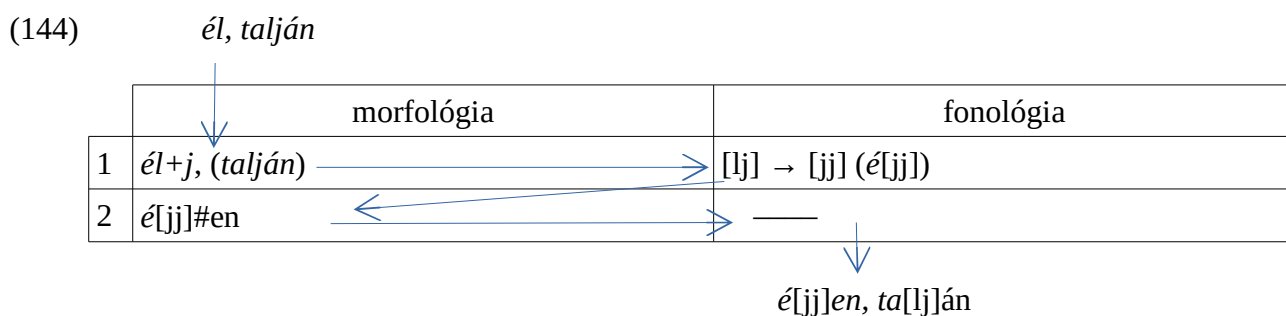
Mi a helyzet az *átjön*, *két jel* típusú [tj] szekvenciákkal, amelyek egyáltalán nem módosulnak fonológiailag? Itt azt kell feltételeznünk, összhangban a lexikális fonológia elméletével, hogy ezek a szerkezetek már a lexikális komponens (tehát a szorosan vett morfológiai és lexikális fonológiai modul) után jönnek létre, a szintaxisban; a szintaxis után működő posztlexikális fonológiában (ahová pl. a szóhatáron keresztül is működő zöngésségi hasonulás tartozik), [tj]-szabály már nincs.

9.3.3. A levezetett környezet feltétele

Térjünk vissza a 9.3.1-ben látott latin problémára. A (137)-ben és a (138)-ban bemutatott adatok fölvetették azt a kérdést, hogy a latin magánhangzó-nyitási szabályt miért váltja ki a rotacizmusból származó [r] és a tőle morfémahatár által elválasztott (de nem rotacizmusból származó) [r], miközben a mögöttes (lexikális) [r] nem? Sok ilyen jelenséget tártak föl a fonológusok az elmúlt évtizedekben, és ezek magyarázatára vezették be a levezetett környezet feltétele nevű elvet. Ez azt

mondja ki, hogy a lexikális fonológiai szabályok általában csak olyan bemeneteken működnek, amelyek a saját szintjükön jöttek létre. Az, hogy a levezetésben később létrejövő potenciális bemeneteken nem tudnak működni, triviális, hiszen ez egyszerűen következik a levezetési modellek természetéből: a műveletek egymás után következnek, egy későbbi művelet kimenete egy korábbi művelet számára már nem hozzáférhető. A levezetett környezet feltételének újdonsága az, hogy a szabályok a korábban létrejött szerkezetekre sem tudnak hivatkozni.

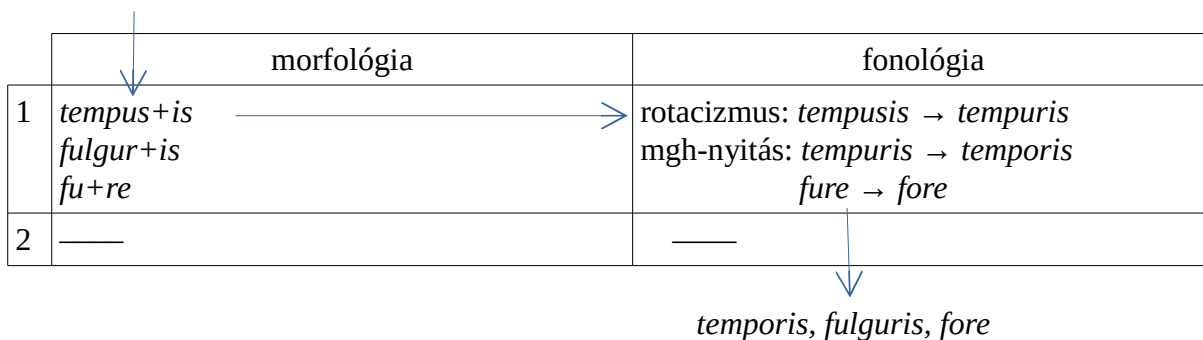
Nézzünk erre először egy magyar példát. A magyarban a [lj] szekvenciákból [jj] lesz bizonyos típusú morfémahatárokon (pl. *éljen, alja*), de ez a szabály nem működik szóhatáron át (*fél Jánostól*), és az ezzel egyformán viselkedő igekötő–igető határon sem (*eljön*). De nem működik morféma belsejében sem (*talján, Ilja*). Az *eljön, fél Jánostól* típusú alakok nagyon egyszerűen megmagyarázhatók volnának, hiszen ezek ugyanúgy posztlexikálisak, ahogyan a fentebbi *átjön, két jel* volt a [tj]-szabályok tekintetében. A morféman belüli [lj] szekvenciák érintetlensége viszont ugyanígy nem magyarázható, hiszen ezek nyilvánvalóan megvoltak már a levezetés kezdetekor, tehát értelem szerűen akkor is, amikor a [lj] → [jj] szabály működik. A fentebbi módon formalizálva az alakok levezetése így néz ki (144):

A lényeges mozzanat itt az, hogy az első szintű [lj] → [jj] szabály éppen azért nem működik a *talján* szón, mert abban a [lj] szekvencia nem az első szinten jött létre (mint az *él+j* alakban), hanem korábban, már a lexikonban megvolt.

A levezetett környezet feltétele tehát azt mondja ki, hogy lexikális fonológiai szabályok csak olyan bemeneten működnek, amely a saját szintjükön jött létre – bemenet alatt természetesen nem a teljes alakot értve, hanem annak a releváns részét, a fentebbi esetben a [lj] szekvenciát. Adott szinten létrejönni kétféleképpen tud egy alak: vagy morfológiai művelet (pl. toldalékolás) eredményeképpen, vagy egy másik fonológiai szabály következtében. A 9.3.1-ben látott latin eset mindkettőt példázza. Alant (145) bemutatjuk a *temporis* (← *tempus* 'idő' egyes szám birtokos eset), a *fulguris* (← *fulgur* 'villám' egyes szám birtokos eset) és a *fore* 'lenni' levezetését.

(145) *tempus, fulgur, fu-*

A *temporis* alakban azért megy végbe a rotacizmus, mert a V[s]V környezet toldalékolás következtében jött létre az első szinten, ahol a rotacizmus is működik; ugyanebben az alakban azért

megy végbe a magánhangzó-nyitás, mert az [ur] szekvencia ugyanezen a szinten jött létre a rotacizmus eredményeképpen. A *fore* alakban azért megy végbe a magánhangzó-nyitás, mert az [ur] szekvencia szintén első szintű toldalékolás következtében jött létre. A *fulguris* alakban pedig azért nem megy végbe ugyanez a szabály (tehát nem lesz **fulgoris*), mert az [ur] szekvencia lexikálisan adott volt, nem ezen a szinten jött létre.

10. Morfológiai változások

Ebben a fejezetben azt tekintjük át, hogy a nyelvi változások között a morfológiai változások milyen formákban jelennek meg és milyen tulajdonságokat mutatnak. Amint az tudvalevő, a természetes nyelvek minden szintjükön változnak időben; ez alól természetesen a morfológia sem kivétel. A változások sokféleképpen csoportosíthatók; mi itt egyfajta osztályozást dolgoztunk ki, de ennek önmagában különösebb elvi jelentősége nincs. Arra a kérdésre is keressük a választ, hogy vajon vannak-e a morfológiai változásoknak általános irányai, amelyek jellegzetesen érvényesülnek legalábbis a változások többségénél. Ez utóbbi kérdésre csak jelzésszerűen fogunk valamifajta válaszokat adni; nagyívű általánosításokra kevés sikeres kísérlet volt eddig a történeti nyelvészetben.

10.1. Újraelemzés

Az **újraelemzés** nagyon gyakori és sokoldalú morfológiai változás. Lényege az, hogy egy alak morfológiai szerkezete megváltozik (ennek legegyszerűbben megragadható formái azok, amikor egy morfémahatár megjelenik egy alakban, eltűnik egy alakból vagy áthelyeződik egy alakban. Tekintsünk először egy magyar példát. A *száj* szó morfológiája rendhagyó, mert a birtokos toldalékolt alakjai részben variábilisak: *szám/szájam*, *szád/szája*, *szánk/szajunk*, *szátok/szajatok*. Ez a hasonló hangalakú szavakkal nincs így (pl. *máj*), tehát a nyelv általános szabályszerűségeiből kilóg. Történetileg azonban nagyon egyszerűen levezethető, hogy hogyan is alakult ki a jelenlegi helyzet.

A *száj* szó eredetileg nem *j*-re végződött, hanem *sza* volt (a töve *szá-*, teljesen szabályosan, hasonlóan a *fa* stb. szavakhoz). Ezt írott emlékek is közvetlenül bizonyítják (16. századi szövegekben *tátott szával* és hasonlók), valamint az *arc* (korábban *orca*) szó, amely etimológiailag *orr+sza* összetétel. De hogyan került a *száj* végére a *j*? Erre a kérdésre a választ minden bizonnyal a harmadik személyű alakokban kell keresnünk. Ha összehasonlítjuk az eredeti *sza* szó egyes számú birtokos toldalékolt paradigmáját egy másik *a*-végű szóéval, valamint a *máj*éval,⁵⁹ akkor ezt látjuk (146):

(146)	<i>máj</i>	<i>sza</i>	<i>fa</i>
	<i>májam</i>	<i>szám</i>	<i>fám</i>
	<i>májad</i>	<i>szád</i>	<i>fád</i>
	<i>mája</i>	<i>szája</i>	<i>fája</i>

Vegyük észre, hogy a harmadik személyű alakok (de csak azok) fonológiailag tulajdonképpen egybeesnek a három szónál: mindhárom *-ája* szekvenciára végződik. A morfológiai szerkezetükben azonban van egy lényeges különbség: a *mája* alakban a *j* még a tőhöz tartozik, a *szája* és a *fája* alakokban viszont már a toldalékhoz. Másképpen megfogalmazva a morfémahatár nem ugyanoda esik (*máj+a*, de *szá+ja* és *fá+ja*). A *sza/szaj* esetében a változás abban áll, hogy a morfémahatár átkerült a *j* előtti pozícióból a *j* utáni pozícióba (*szá+ja* > *száj+a*) – ez maga az újraelemzés.

Fontos azonban az, hogy önmagában az újraelemzés nem volna észlelhető: sem az adott korban élő beszélők, sem a későbbi korok kutatói nem látnák semmi jelét, hiszen a morfémahatár semmilyen módon nincs és nem volt fonológiailag jelölve. Ami az újraelemzést utólag rekonstruálhatóvá teszi, az az őt követő **kiterjesztés**. Ez azt jelenti, hogy az újonnan létrejött alternatív tő (*száj-*) megjelenik a paradigma más pontjain is (*szájam*, *szájad*, sőt *száj*, *szájnak* stb.). Csak a kiterjesztés az, ami látni engedi, hogy újraelemzés történt.

⁵⁹ Elképzelhető, hogy a *máj* végén álló *j* is hasonlóképpen toldalékból ered, de az biztos, hogy ebben a szóban sokkal korábban megjelent, továbbá az is biztos, hogy ez a szó már korban mássalhangzóra végződhetett, mitn a *sza*.

Egy másik példát a lengyel nyelv történetéből veszünk. Az ószláv létige jelen idejű ragozása a (147)-ben, és itt látható az is, hogy a lengyelben mi lépett a helyére:

(147) ószláv > lengyel

<i>jesmⁱ</i>	<i>jestem</i>
<i>jesi</i>	<i>jestes</i>
<i>jest^u</i>	<i>jest</i>
<i>jesm^u</i>	<i>jestesmy</i>
<i>jeste</i>	<i>jestescie</i>
<i>sõt^u</i>	<i>sq</i>

A többes szám harmadik személyű alak mind az ószlávban, mind a lengyelben kilóg a paradigmából. A többi alakot azonban jó látható módon egy *jes-* tőből képezi az ószláv, míg a lengyel egy *jest-* tőből. Minden bizonnyal az történt, hogy az egyes szám harmadik személyű alak lett újraelemelve tőként (*jes+t* > *jest*), vagyis az eredeti toldalék (személyrag) a tő részeként, és ezt követte az újjáalkotott tő kiterjesztése a paradigma többi pontjára (kivéve a többes szám harmadik személyt).

Egy harmadik példát a germán nyelvekből veszünk. Az angol *child* 'gyermek' szó többes száma *children*, és ez az egyetlen olyan főnév a nyelvben, amely *r*-rel képezi a többes számát. Az óangolban több ilyen szó volt: a *cild* ~ *cildru* 'gyermek' mellett a *lamb* ~ *lambru* 'bárány', *cealf* ~ *cealfru* 'borjú' vagy az *æg* ~ *ægru* 'tojás'. A németben, amely közeli rokona az angolnak, még több ilyen szó van (a *Lamm* ~ *Lämmer* 'bárány', a *Kalb* ~ *Kälber* 'borjú' és az *Ei* ~ *Eier* 'tojás' az imént említett óangol alakok etimológiai megfelelői, de van még *Buch* ~ *Bücher* 'könyv', *Volk* ~ *Völker* 'nép' és sok más hasonló szó akár umlauttal, akár anélkül). Az *-(e)r* azonban eredetileg nem a többes szám toldaléka volt, hanem a tő része. Az ilyen típusú főnevek ragozási paradigmáját a germán alapnyelvre a (148)-ban látható módon lehet rekonstruálni:⁶⁰

(148) ősgermán ****lambiz** 'bárány' ragozása

	egyes szám	többes szám
alany/tárgyeset	**lambiz	**lambizō
birtokos eset	**lambizaza	**lambizom
részes eset	**lambizai	**lambizomoz

Az ősgermántól az ófelnémetig (és általában az ógermán nyelvekig) tartó időszakban számos hangváltozás történt, amelyeket itt részletesen nem fogunk bemutatni, de jellemző volt a szó végi mássalhangzók lekopása, a szó végi magánhangzók lekopása, a [z] > [r] változás (a latinhoz távolról hasonló rotacizmus); mindezek után a szó ragozása a korai ófelnémetben így alakult (149):

(149) korai ófelnémet *lamb* 'bárány' ragozása

	egyes szám	többes szám
alany/tárgyeset	<i>lamb</i>	<i>lambir</i>
birtokos eset	<i>lambires</i>	<i>lambiro</i>
részes eset	<i>lambire</i>	<i>lambirom</i>

60 A példa forrása Anderson (1992:341–342).

Itt még semmi más különbséget nem látunk az ősgermánhoz képest, mint ami a hangváltozásokból következik, szoros értelemben véve tehát morfológiai változás még nem történt. A kései ófelnémetben azonban már más a helyzet (150):

(150) kései ófelnémet *lamb* 'bárány' ragozása

	egyes szám	többes szám
alany/tárgyeset	<i>lamb</i>	<i>lambir</i>
birtokos eset	<i>lambes</i>	<i>lambiro</i>
részes eset	<i>lambe</i>	<i>lambiom</i>

Talán a legszembeötlőbb újítás a korai ófelnémethez képest az umlaut a többes számban, de ez történetileg még mindig csak egy hangváltozás: minden hátsó magánhangzó elől képzetté vált, ha a következő szótagban [i] vagy [j] követte (ez az eredete a 9.1.1-ben látott mai német allomorfiának). A történeti morfológia szempontjából azonban ennél is érdekesebb, amit az egyes szám birtokos és részes esetben látunk: a *lambires* > *lambes* és a *lambire* > *lambe* változás. Az *-ir-* kiesése nyilván nem lehet hangváltozás, hiszen akkor nem tudnánk megmagyarázni, hogy a többes számú *lambiro*, *lambiom* alakokból miért nem esett ki a hasonló fonológiai környezet ellenére. Világos, hogy itt valódi morfológiai változásról van szó: az *-ir-* szekvencia újra lett értelmezve mint a többes szám morfémája, és ezért törlődött abból a két egyes számú alakból, amelyekben az előbb említett hangváltozások után még megvolt.

Az újraelemzés tehát így történt: *lambir* > *lamb+ir*, vagyis a tőről levált annak egy részlete és toldalékként élt tovább. Az újraelemzést kiterjesztés követte mind a tő, mint a toldalék irányában: a tő kiterjesztése magában a *lambes* és a *lambe* alakokban mutatkozik meg, a toldalék kiterjesztése pedig számos olyan szóban, amelyek a mai németben az *-er* (< ófelnémet *-ir*) toldalékkal képezik a többes számukat, bár az ófelnémetben még nem a *lamb* tőtípusába tartoztak (pl. *Wort* ~ *Wörter* 'szó'). A kiterjesztés a tő irányában megtörtént az óangolban is, amint a fentieknek megfelelő paradigma mutatja (151):

(151) óangol *lamb* 'bárány' ragozása

	egyes szám	többes szám
alany/tárgyeset	<i>lamb</i>	<i>lambru</i>
birtokos eset	<i>lambes</i>	<i>lambra</i>
részes eset	<i>lambe</i>	<i>lambrum</i>

A különbség annyi, hogy itt nem látjuk az umlaut működését, és az újonnan leválasztott toldalék *i-*je sincs már meg. A toldalék kiterjesztése azonban nem történ meg, az angolban nem terjedt el az újraelemzést követően a *-r* többes rag.

De miért történt meg ez az újraelemzés? Vélhetően az alany-/tárgyeseti alakoknál kell keresnünk a választ erre a kérdésre. Az ősgermánban a két szám közötti különbséget az *-ō* toldalék kódolta, az egyes szám a pusztán tő volt: ***lambiz* ↔ ***lambiz+ō*. A korai ófelnémetben ehhez képest a szó végi hangok lekopása után az eredeti tő lett a többes számú alak, míg az egyes számot egy csonkult tő jelezte: *lamb--* ↔ *lambir*. A csonkolás nem volt egyébként a germán nyelvek morfológiájára jellemző, és az újraelemzés egyrészt kiiktatta az egyes szám alany-/tárgyeset csonkolással történő képzését, másrészt összhangba hozta a formai és a funkcionális jelöltséget (vö. 7.1): az új kontraszt immár *lamb* ↔ *lamb+ir*, a természetes morfológia fogalmi szerint tehát egy kontraikonikus szerkezeteket egy ikonikus szerkezet váltott fel.

Ehhez hasonló példákat még gamadával lehet találni. A magyar *vakondok* > *vakond* esete, ahol a eredeti *-ok* végződés a többes szám toldalékként lett újraértelmezve, abban különbözik az ófelnevet/óangol példától, hogy a magyarban egyébként is létezett *-ok* toldaléka a többes számnak. Ugyanígy az angol *peas* 'borsó' esete, amely latin jövevényszó még az óangol korból: latin *pisum* → óangol *pise* – eredetileg egy számú alak, azonban az angolban egyébként is alapértelmezett, gyakori *-s* többes toldalék hatására a *pise* is többes számú alakként értelmeződött át, így a mai angolban a *peas* többes szám, az újraalkotott egyes száma *pea*.

Hasonlóan nyelvtani morféimávé értelmeződött át a tő egy része a szuahéli *kitabū* 'könyv' esetében. Ez a szó az arabból (*kitāb*) került a szuahélibe, és az, hogy a többes száma *sitabu* lett az átvevő nyelvben, mutatja, hogy az elején álló *ki-* szekvencia prefixumként lett újraelemézve (vö. *kisu* ~ *visu* 'kés', és a (70)-ben adott példákat). A szuahélihez hasonlóan bantu nyelv a szetszvana, ahol az angol *school* 'iskola' *sekole* alakban lett átveve, többes száma pedig *dikole*, ami mutatja, hogy a szókezdő *se-* itt is prefixumként lett újraelemézve.

A magyar *maffiózik* ige szintén újraelemzés eredménye. Alapja a *maffiózó* szó, amely olasz átvétel (*mafioso*), és az olaszban igen elterjedt *-oso* melléknévképzőt tartalmazza, hasonlóan az *amoroso* (→ magyar *amorózó* 'hósszerelmes') szóhoz. A magyarban azonban a *maffiózó* újra lett elemézve úgy, mintha egy *-ózik* végű ige melléknévi igeneve volna, hasonlóan például a *birkózó* ~ *birkózik* szavakhoz; így jött létre a *maffiózik* ige.

Az újraelemzésnek különösen érdekes példáját mutatja a latin *ipse* 'ő maga' névmás története. A (152) táblázatban bemutatjuk néhány adatolt alakját három különböző időszakból, továbbá a tőalakot, amelyből az *ipse* alakjai képezve vannak.

(152)

	tő	korai 1	korai 2	klasszikus
hímnem egyes alany	<i>is</i>	<i>ipse</i>	<i>ipse</i>	<i>ipse</i>
hímnem egyes tárgy	<i>eum</i>	<i>eumpse</i>	<i>eumpsum</i>	<i>ipsum</i>
nőnem egyes alany	<i>ea</i>	<i>eapse</i>	<i>eapsa</i>	<i>ipsa</i>
nőnem egyes tárgy	<i>eam</i>	<i>eampse</i>	<i>eampsam</i>	<i>ipsam</i>
nőnem többes alany	<i>eae</i>	<i>eaepse</i>	<i>eaepsae</i>	<i>ipsae</i>

Amint látható, az *ipse* névmás eredetileg az *is*, *ea* stb. névmás továbbképzése volt, egy *-pse* alakú klitikum volt az *is* megfelelő alakjaihoz hozzáadva (mindössze a hímnemű egyes szám alanyeset volt **ispse* helyett *ipse*. A fentebb korai 1-ként megjelölt korszak ezeket az alakokat mutatja. Idővel azonban az esetvégzódések a klitikum végén is megjelentek, és így ez a kategória már két helyen volt kódolva az alakokban; ezt mutatják a korai 2 korszakból származó alakok. Végezetül kialakult a klasszikus kori állapot, ahol már csak az egész alak végén, tehát az eredeti klitikum után jelenik meg az esetvégzódés. A korai 1 stádiumhoz képest tehát az történt, hogy az esetvégzódések két lépésben „átugrották” a klitikumot, ennek eredményeképpen pedig a klitikum újraelemződött a tő részeként.

Az újraelemzés bizonyos eseteit népetimológiának hívjuk. Ezek azok az esetek, amikor egy jövevényszót oly módon elemézik újra a beszélők, hogy összetétel-szerű, vagy legalábbis polimorfémikus, átlátszó, szemantikailag is sok esetben részenként értelmezhető alakot hoznak létre. Klasszikus példája ennek a *hamburger* esete az angolban. Ez eredetileg a *Hamburg* névből német módon képzett melléknév ('hamburgi'). Mivel azonban angolul a *ham* sonkát jelent, a szó egy idő elteltével újraelemződött *ham+burger*-ként (annak ellenére egyébként, hogy a *burger* tagnak itt értelmezhető jelentése nincs). Ezek után nyitva állt az út az egyéb előtagokkal való fölcserélés előtt – ez a kiterjesztés –, így lett *fishburger*, *beefburger*, *cheeseburger* (vö. magyar *halburger*, *sajtburger*), és sok más hasonló.

Szintén a népetimológia példája az angol *outrage* 'felháborodás'. Ez egy francia jövevényszó, vö. francia *outrage* 'sértés', amely pedig végső soron a latin *ultra* 'túl' szóra megy vissza. Az időközben lezajlott angol hangváltozások miatt a szó hangalakja *[ʌtrɪdʒ] kellene, hogy legyen (lásd a hasonló alakú *courage* [kʌrɪdʒ] 'bátorság' szót). A valóságban azonban a szó hangalakja [aʊtrɛɪdʒ], amiben minden bizonnyal szerepet játszik az, hogy értelmezhető összetételként is, vö. *out* [aʊt] 'kint' és *rage* [reɪdʒ] 'düh'.

Az újraelemzés sok esetben eltünteti a morfémahatárokat az érintett szavakban, azaz polimorfémikus szavakat monomorfémikussá alakít. A magyar nyelvben is rengeteg olyan szó van, amely eredetileg képzőt tartalmaz, ma azonban már semmilyen szempontból nem számít morfológiailag összetett formának (pl. *fazék*, vö. 5.3, különösen (76)). A latin leánynyelvekben szintén nagyon sok ilyen szó van, ráadásul ezeknél az eredeti formák is adatolva vannak, akár az egyszerűek, akár a képzettek. Számos rövid latin főnév van, amelyek továbbélő alakjai eredetileg kicsinyítőképzős alakok voltak (153):

(153)

alapforma	kicsinyített alak	jelentés		leszármazott forma
<i>sol</i>		'nap'	>	olasz <i>sole</i> , spanyol <i>sol</i> , román <i>soare</i>
	** <i>soliculus</i>		>	francia <i>soleil</i>
<i>auris</i>		'fül'		
	<i>auricula</i>		>	francia <i>oreille</i> , olasz <i>orecchio</i> , spanyol <i>oreja</i> , román <i>ureche</i> , portugál <i>orelha</i>
<i>genu</i>		'térd'		
	** <i>genuculum</i>		>	francia <i>genou</i> , olasz <i>ginocchio</i> , román <i>genunchi</i> , katalán <i>genoll</i>

Nagyon érdekes kérdés az, hogy vajon a változások jellemző, általános iránya-e a redukció, vagyis a szerkezet és a nyelvi „anyag” zsugorodása. Számszerűen tekintve valóban úgy tűnik, a morfémahatárok eltűnése, a monomorfémikussá válás jóval gyakoribb, mint az ellenkezője (a *lamb*-típusú szételezés, ahol az eredeti tő válik bimorfémikussá); ennek párhuzamaként a hangváltozások között is gyakoribb a hangok eltűnése, összevonódása, mint az ellenkezője. A redukció kérdésére alant visszatérünk, a morfológizálódás kapcsán (10.4)

10.2. Szófajváltás

Amennyiben a szavak szófaja meghatározza morfológiai tulajdonságukat, a szófaji besorolás megváltozása is a morfológiai változások közé tartozik. A magyar nyelvben például a *szabad* melléknév elkezdett igei tulajdonságokat fölvenni: képezhető belőle egyes szám harmadik személyben feltételes módú (*szabadna*), kötőmódú (*szabadjon*) és múlt idejű kijelentő módú (*szabadott*) alak, bár ezeknek az alakoknak a megítélése és aktív használata nagy eltéréseket mutat a beszélők között. Ez természetesen távol áll a teljes szófajváltástól, hiszen a *szabad* ezekkel az alakokkal együtt továbbra is teljes értékű melléknév, amely használható jelzőként, állítmánykiegészítőként, értelmezőként, fölveheti a névszói morfológiára jellemző végződéseket, képezhető belőle főnév (*szabadság*), ige (*szabadít*, *szabadul*), határozószó (*szabadon*), közép- és felsőfokú alak, és így tovább.

Érdeemes fölteni a kérdést, hogy a melléknevek között egyedülként miért éppen a *szabad* mutat igei morfológiát. A választ minden bizonnyal az eloszlásának egy sajátossága adja meg,

lehetséges környezetben ugyanis átfedést mutat olyan modális igékkel, mint a *lehet* vagy a *kell*. Egy olyan környezetben, mint pl. *még nem ___ hazamenni* nemigen fordulhat elő más, csak a *kell*, *lehet*, *szabad* (és néhány hasonló jelentésű szó, úgymint *lehetséges*). Ezért természetesnek vehető az, hogy ezek az igék gyakoroltak alaki vonzást a *szabad* melléknévre.

A *szabad* eseténél talán tipikusabb példát látunk az angol *while* 'amíg' kötőszó történetében. Ez eredetileg főnév volt, az óangolban ez még teljesen egyértelmű: *hwile* 'idő, időtartam', vö. továbbá német etimológiai megfelelőjét, a *Weile* szót, ami a mai napig főnév és ugyanezt jelenti. A mai angol nyelvben már csak olyan megkövesedett kifejezések őrzik a *while* eredeti főnévi jellegét, mint a *for a while* 'egy darabig', *quite a while ago* 'jó idővel ezelőtt'. Az óangolban gyakoriak voltak a tagmondatokat összekötő összetett kifejezések 'mert', 'amíg', 'amikor', 'ahol' stb. jelentéssel. Ezek egyike volt a *þa hwile þa*, szó szerint 'azt az időt, amit'; a főnév előtt és után álló *þa* mutató névmási elem. Két (tag)mondat között állhatott ez a kifejezés, jelentése 'amíg', 'mialatt'. A középanyol korban azután a névmási elemek elmaradtak a kifejezésből, és maradt a *hwile/while* önmagában, egyedül hordozva tovább a kötőszói funkciót, míg azután további idő teltével a főnévi *hwile/while* teljesen eltűnt a nyelvből, eltekintve a fentebb említett kifejezésektől. Érdekes, hogy a németben lejátszódott egy hasonló folyamat, de ott a kötőszóvá vált *weil* mai jelentése 'mert', a főnév pedig fennmaradt.

Azért mondtuk az imént azt, hogy ez tipikusabb eset, mint a *szabad* melléknév, mert az ilyen (*while*-típusú) szófajváltásnál a szó szintaktikai önállósága csökken, hiszen lexikális szófajból (főkategóriából) funkcionális szófajjává vált. Tág értelemben tehát redukáló jellegű változásról van szó; erre lentebb, a szintaktikai jelenségek morfológizálódásának tárgyalásánál visszatérünk.

10.3. Fonológiai jelenségek morfológizálódása

Morfológizálódásnak azt nevezzük, amikor egy jelenség egy másik nyelvi szintről átkerül a morfológia szintjére, másképpen megfogalmazva morfológiai jelenséggé válik valami, ami korábban nem volt az. A morfológiával „szomszédos” területekből kiindulva eredendően két irányból indulhat morfológizálódás: a fonológia és a szintaxis felől. Ebben a részben a fonológia felől történő, a következőben a szintaxis felől történő morfológizálódást mutatjuk be.

Fonológiai jelenségek morfológizálódásáról akkor beszélünk, amikor egy adott fonológiai szabályszerűség tőle független változásokat követően morfológiai funkciót ölt magára. Nézzünk erre először egy angol példát. Többször szóba került már az umlaut néven ismert jelenség; fentebb elsősorban szinkrón morfológiai szempontból említettük (9.1.1), de mint hangváltozás is szóba került már (10.1). Az umlaut egy olyan fonológiai változás (konkrétabban harmónia-jelenség), amely az összes nyugati és északi germán nyelvet érintette. Minden hátul képzett magánhangzót elöl képzetté tett (de más tulajdonságukat nem változtatta meg), ha [i] vagy [j] állt utánuk – az esetlegesen közbeékelődő mássalhangzók nem számítanak. Mivel az ősgermán hím- és nőnemű főnevek közül nagyon sok képezte a többes szám alanyesetű alakját ******-iz toldalékkal, ha a tőben hátul képzett magánhangzó állt, itt máris előállhatott egy váltakozás. Egy példát itt végigvezetünk az ősgermántól a mai angolig (154):

(154)

ősgermán		pre-óangol		óangol		mai angol
** <i>mus</i> 'egér'	>	** <i>mus</i>	>	<i>mus</i>	>	<i>mouse</i>
** <i>musiz</i> 'egerek'	>	** <i>mysiz</i>	>	<i>mys</i>	>	<i>mice</i>
Változások:		umlaut		szóvégi mássalhangzók, hangsúlytalan magánhangzók lekopása		(egyéb magánhangzó- változások)

Az umlaut az itt pre-óangolként megjelölt stádiumban mutatkozik, a ***mysiz* alakban: a többes szám *-iz* toldalékának [i]-je miatt megtörtént az [u] > [y] változás. Ebben a stádiumban azonban az [u] és az [y] különbsége még allofónikus különbség volt, hiszen a két magánhangzó szigorúan kiegészítő eloszlásban állt; hátul képzett magánhangzó nem állhatott [i] vagy [j] előtt. Újabb hangváltozások azonban időnek teltevel eltüntették vagy összemosták a környezeteket. Az eredeti toldalékok, amelyek a hangváltozást előidézték, lekoptak (vagy egybeestek más környezetekkel), de az új magánhangzók megmaradtak: ezt az állapotot látjuk az óangolban (vagyis ***mysiz* > *mys*). Itt lép fel a morfológizálódás: a toldalékok eltűntével ugyanis már kizárólag az [u] és [y] magánhangzók különböztetik meg egymástól az egyes és a többes számot, tehát ez a fonológiai különbség morfológiai különbséggé „lép elő”.⁶¹ A morfológizálódás mellett lényeges az is, hogy itt egy jellegzetes példáját látjuk annak, hogy hogyan alakul ki fúziós jelölés.

Szintén az óangolra volt jellemző a réshangok kiegészítő eloszlása zöngéesség tekintetében: a [v, ð, z] zöngés réshangok kizárólag magánhangzók és zengőhangok között fordultak elő, minden más környezetben (szó elején, szó végén, geminációban és zörejhag szomszédságában) csak zöngétlen megfelelőik állhattak ([f, θ, s]). Így például [v] állt a *gelyfan* 'hinni' vagy a *geleafa* 'hit' szavakban (bár ezt az írás nem jelölte), de [f] volt a *geleafful* 'hívó' szóban. Ez eddig egy egyszerű allofónikus viszony, amelynek a morfológiához nincs köze. A középagol korban azonban tovább koptak a szóvégi magánhangzók, így sok zöngés réshang szó végi helyzetbe került, a gemináták pedig megrövidültek, így sok új magánhangzóközi egyszerű (zöngétlen) réshang jelent meg. Mivel pedig a főnevek toldalékai hamarabb lekoptak, mint az igékéi (vagy eleve nem is voltak), sok főnév–ige párnál kialakult egy visszatérő zöngétlen–zöngés különbség, pl. *believe* 'hinni' ~ *belief* 'hit' (ezek az óangol *gelyfan*, illetve *geleafa* folytatásai, bár a tő előtti prefixum kicserélődött). Sok ilyen párnál ez a zöngétlen–zöngés különbség kódolja egyedül a szófaji különbséget, vagyis ebben az értelemben morfológizálódott váltakozásnak tekinthető.⁶²

Ebben a két példában az a közös, hogy a változatok, amelyek hosszú távon morfológizálódtak, eltérő környezetekben jöttek létre: az umlautnál [i] vagy [j] előtt, illetve minden egyéb környezetben, a réshang-zöngéességnél pedig magánhangzóközi környezetben, illetve mindenütt másutt (ezekben a példákban szóvégen). Előfordul azonban olyan is, bár elég ritkán, hogy ugyanabban a környezetben alakul ki a két változat. Történetileg így jött létre a magyar nyelvben az *adna* ~ *adná* típusú morfológiai kontraszt, amely hangtörténetileg a szóvégi hosszú magánhangzók ómagyar kori rövidülésére vezethető vissza, ugyanarra, mint a már többször említett *kutya* ~ *kutyát*, *kefe* ~ *kefét* váltakozás. Itt nem az adott környezetben bekövetkező és az egyéb környezetekben elmaradó hangváltozás kimenete között alakult ki a szembenállás, hanem egyazon környezetben a hangváltozás bekövetkezése és elmaradása között, ami a morfológizálódásnak egy igen rendhagyó esete – tulajdonképpen közel áll a környezetfüggetlen hasadáshoz, amit a történeti hangtanban ritka anomáliának tartunk.

10.3.1. Kitérő: demorfologizálódás

Ezen a ponton érdemes röviden megemlítenünk, hogy a morfológizálódással ellentétes irányú folyamatok is előfordulnak, ezeket nevezzük demorfologizálódásnak. Az ilyen változások során egy morfológiai elem elveszti morfológiai funkcióját, de fölvesz helyette valami más, morfológián kívüli funkciót (ebben különbözik a demorfologizálódás az újraelemzés hasonló eseteitől). A latinban például létezett egy indoeurópai alapnyelvi eredetű *-sc-* igeképző (pontosabban

61 Megjegyezzük, hogy ezzel egyidejűleg a két magánhangzó különbsége egyszersmind fonologizálódott is a szó klasszikus strukturalista értelmében, vagyis allofónokból kontrasztív egységekké léptek elő.

62 Érdekes módon megerősítette ezt a tendenciát sok francia jövevényszó is, az ófranciában ugyanis a szóvégi réshangok zöngétlenedtek, és az igéknek ott is több toldalékolt alakja létezett, mint a főneveknek, így jelent meg az angolban sok egyéb mellett a fentebbi példához nagyon hasonló *relieve* 'megkönnyebbül' ~ *relief* 'megkönnyebbülés'.

imperpektum-képző), amely az érintett igék összes imperpektumi alakjában előfordul. Néhány példát itt adunk (155) egyazon tőből -sc- nélkül, illetve azzal képzett igére:

(155)	<i>albere</i> 'fehér(nek lenni)'	~	<i>albescere</i> 'fehéredni'
	<i>arere</i> 'száraz/szárad'	~	<i>arescere</i> 'kiszáradni'
	<i>liquere</i> 'folyik'	~	<i>liquescere</i> 'meglágyul'
	<i>silere</i> 'hallgat'	~	<i>silescere</i> 'elhallgat'

A képző jelentése vitatott, főleg mivel a több más régi indoeurópai nyelvben is megtalálható, és a képzett igék jelentése még egy nyelven belül is igen változatos tud lenni, de hagyományosan inkhoatív („kezdő”) képzőként szokás rá hivatkozni.

A latin leánynyelvekben megfigyelhető az a jelenség, hogy ez a képző megmarad számos ige ragozásában, sőt, olyan igékben is megjelenik, amelyekben a latinban sosem; ugyanakkor az érintett igéknek (akár eredeti -sc-képzős, akár nem,) nem mindegyik alakjában. Az alábbi táblázatban (156) bemutatjuk egy ilyen olasz ige ragozását, mellette balra latin eredetijének a ragozását, jobbra pedig egy -sc- nélküli szabályos olasz ige ragozását. A hangsúlyt jelöljük, bár sem a latin, sem az olasz helyesírás nem jelöli egyébként.

(156)	latin	>	olasz	vö.	olasz
	<i>finire</i> 'befejez'		<i>finire</i> 'befejez'		<i>parlare</i> 'beszél'
	<i>fínio</i>		<i>finísco</i>		<i>párlo</i>
	<i>fínis</i>		<i>finísci</i>		<i>párli</i>
	<i>fínit</i>		<i>finísce</i>		<i>párla</i>
	<i>finímus</i>		<i>finiámo</i>		<i>parliámo</i>
	<i>finítis</i>		<i>finíte</i>		<i>parláte</i>
	<i>fíniunt</i>		<i>finíscono</i>		<i>párlano</i>

A latinban a hangsúly szigorú prozódiai szabályszerűségek alapján hol a tővégi magánhangzóra esik (*finímus*, *finítis*), hol az azt megelőző szótagra (a többi négy alakban). Kissé pontatlan, de pillanatnyi céljainknak megfelelő terminológiával ezt nevezhetjük toldalékra, illetve tőre eső hangsúlynak. Látható, hogy az olaszban egy „szabályos” igénél (*parlare*) a hangsúly szintén eshet a toldalékra (*parliámo*, *parláte*), és eshet a tőre (összes többi alak), az alakok eloszlása a paradigmán belül pedig pontosan megtartotta a latinban látható mintázatot. Az olasz *finire*-típusú igéknél viszont nincs a *párlo*-hoz hasonló tőhangsúly: az -isc- szekvencia éppen azokban az alakokban jelenik meg, amelyek tőhangsúlyosak volnának, és így magára vonja a hangsúlyt. Ez a „tőbővítő” a többes szám első és második személyű alakokból hiányzik, és pont ezek azok, amelyek tőle függetlenül toldalékhangsúlyosak, ahogy minden igénél. Vagyis az eredeti képző új funkciója pusztán annyi, hogy megakadályozza a tőhangsúlyozást. Ez a funkciója olyannyira erős, hogy sok esetben még jövevényszavakra is kiterjed, ahogy pl. az alábbi, szlávból kölcsönzött román ige látható (157, a hangsúlyt itt is jelöljük, eltérően a román helyesírástól):

(157)

szláv **čit- → román *citi* 'érteni'

citesc

citęsti

citęste

citim

citęti

citesc

Ezt a jelenséget, amikor egy nyelvi elemet (morfémát) valamilyen más jellegű funkcióval ruház fel egy nyelvi változás, **exaptáció**nak nevezzük. Az itt bemutatott példa ezen belül demorfologizálódás, hiszen egy morféma teljesen elveszíti morfológiai funkcióját, ám helyette kap egy fonológiai funkciót.

10.4. Szintaktikai jelenségek morfológizálódása

A másik terület, ahonnan érkehetnek új elemek a morfológiába, a szintaxis.⁶³ Szintaktikai jelenségek morfológizálódása alatt olyan változásokat értünk, amelyek során egy szintaktikai viszony morfológiai viszonyná alakul át, vagyis két elem, amelyek önálló szavakként alkottak szintagmát, egy szóvá (de morfológiailag komplex szóvá) tömörödnek össze. A magyar nyelv történetének jól ismert ténye az, hogy az esetragok közül jó néhány önálló szóból alakult ki, például a *b*-vel kezdődők (-*ban/-ben*, -*ba/-be*, -*ból/-ből*) a *bél* szó különböző – eredetileg esetragozott – alakjaiból. Híres példája ennek az Ómagyar Mária-siralomban megtalálható *buabeleul* alak, a mai *bújából* eredetije. Az, hogy a *buabeleul* még két szó, vagy legalábbis nem ment még végbe a toldalékká válás a szerkezet második fele esetében, elsősorban abból látszik, hogy a *beleul* hangrendileg nem illeszkedik, és még saját esetragját (írott alakjában -*ul*, hangalakja minden bizonnyal -*ül* volt) is mutatja. A középmagyar nyelvben azonban már teljes mértékben raggá váltak a szóban forgó elemek.

Hasonló példa a határozószók képzése a latin leánynyelvekben. Ez szinte egyöntetűen egy -*ment(e)* képzővel történik (olasz *lentamente* 'lassan', *dolcemente* 'édesen', *volgarmente* 'közönségesen', *altamente* 'magasan', vö. fentebb 113). Ennek az eredete egy latin főnév, a *mens* 'elme' ablatívuszára (*mente*) vezethető vissza, konkrétan olyan szintagmákra, mint pl. latin *aequa mente* 'nyugodt lélekkel' (vö. *aequus* 'vízszintes, nyugodt'). A latinban ezek valódi szintaktikai szerkezetek voltak, ugyanazokkal a tulajdonságokkal, mint általában a jelző + főnév szerkezetek; a mai latin leánynyelvekben azonban a -*ment(e)* egyszerű képző, és a fentebb említett példák egyértelműen egy-egy szót alkotnak.

Összetettebb példát nyújt a morfológiai jövőidő kialakulása a latin leánynyelvekben. Az igealakok gyökerénél történetileg a latin birtoklásige áll (*habere*), amely egyszerű tárgyias ige volt (pl. *habeo tres filias* 'van három lányom'). Jelen idejű, kijelentő módú ragozási paradigmáját láthatjuk a (158) alatt; mellette a paradigma mai francia megfelelője, amelyben az alakok a latin alakokból vezethetők le, bár azoktól hangalakilag már nagyon távol állnak:

63 Mind a fonológia, mind a szintaxis felől történő morfológizálódást (az utóbbit gyakrabban) nevezik grammatikalizációnak vagy grammatikalizálódásnak is a nyelvtudományban.

(158)	latin	francia
	<i>habeo</i>	<i>ai</i> [e]
	<i>habes</i>	<i>as</i> [a]
	<i>habet</i>	<i>a</i> [a]
	<i>habemus</i>	<i>avons</i> [avõ]
	<i>habetis</i>	<i>avez</i> [ave]
	<i>habent</i>	<i>ont</i> [õ]

A mai francia nyelvben (hasonlóan több újlatin nyelvhez) az igék jövő idejű ragozási paradigmája a főnévi igenéven alapszik; a *dire* 'mondani' ige jövő idejű alakjait a (159)-ben láthatjuk:

(159)	francia
	<i>dirai</i>
	<i>diras</i>
	<i>dira</i>
	<i>dirons</i>
	<i>direz</i>
	<i>diront</i>

Jól látható, hogy a jövő idejű paradigma voltaképpen a főnévi igenév és a birtoklásige kombinációjából áll elő; az infinitívuszhoz mint tőhöz változatlan alakban járulnak az egyszótagú igealakok (*ai*, *as*, *a*, *ont*), a kétszótagúaknak pedig a hangsúlyos, vagyis a második magánhangzója (*-ons*, *-ez* – megjegyzendő, hogy az igék túlnyomó többségénél egyébként is ezek a többes szám első két személyének toldalékai).

Tudjuk, hogy a jövő idejű igealakok a kései latin nyelvben valóban olyan szerkezetekből akultak ki, ahol a *habere* és a tárgy mellett még egy főnévi igenévi kiegészítés is állt, pl. (160):

(160)	latin	<i>illud</i>	<i>dicere</i>	<i>habeo</i>
		az.TÁRGYÉ mondani van nekem		

A szerkezet jelentése eredetileg az volt, hogy 'az a mondanivalóm', 'azt kell mondanom', 'azt akarom mondani', ez pedig idővel ebből a tág értelemben véve modális jelentésből átment egy jövő idejű jelentésre: 'azt fogom mondani'. Ez együtt járt azzal, hogy bár a szorosabb szintaktikai kapcsolat a *habere* és a tárgy között volt, a *habere* rátapadt a vele szoros szintaktikai viszonyban nem is álló főnévi igenévre, és egy idő elteltével már azzal alkotott egy szerkezetet, beépülve a morfológiai paradigmájába.

Érdekes, hogy ezekkel a változásokkal együtt a latin *habere* igének összesen három különböző leszármazottja van a francia nyelvben. Megmaradt főigeként mint birtoklásige (*avoir*), pl. *j'ai trois filles* 'van három lányom'; megmaradt a jövő idő toldalékként (l. fentebb); és megmaradt a múlt idő segédigéjeként, ahol is a főigék melléknévi igenevével kombinálódva alkot összetett múlt idejű alakokat (pl. *j'ai trouvé un cheval* 'találtam egy lovat', a *trouver* 'találni' igéből).

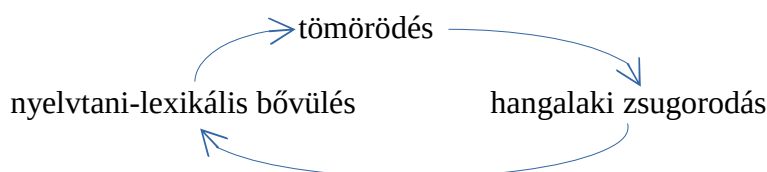
A 10.1 rész végén föltettük a kérdést, hogy vajon a nyelvi változások jellemző, általános iránya-e a redukció, azaz a szerkezet és a nyelvi „anyag” zsugorodása. Ott elmondtuk, hogy a morfémahatárok eltűnése, az összetett alakok monomorfémikussá válása jóval gyakoribb, mint az ellenkezője (a *lamb*-típusú szételemezés, ahol az eredeti tő válik bimorfémikussá); azt is megemléztük, bár itt ezzel részletesen nem foglalkozunk, hogy a hangváltozások között is gyakoribb a hangok eltűnése, összevonódása, mint az ellenkezője. De akkor miért nem zsugorodnak egészen az eltűnésig a szavak? Ha a változások fő iránya mind a fonológiában, mind a morfológiában a redukció volna, akkor miért nem jutnak el egy végletesen redukált állapotig a

természetes nyelvek? Ebben a részben láttuk, hogy a redukciót a szintaxis irányából ellensúlyozza a grammatikalizáció (morfologizálódás), ami a todalékká váló, eredetileg önálló szavak révén mintegy pótolja a redukció folytán fogyatkozó anyagát a szavaknak.

A szavak tehát ilyen módon „fekete lyukakként” működnek; hosszú távon folyamatosan olvasztják magukba az anyagot, ami azután a szón belül részben eltűnik. Ennek a tendenciának a mozgatórugói a következőkben ragadhatók meg.⁶⁴ Amikor az ember egy adott kommunikációs helyzetben egy megnyilatkozást tesz, mind az artikulációs, mind a nyelvtani–lexikális síkon választhat kevésbé vagy jobban kidolgozott formák között. Az artikuláció síkján ez azt jelenti, hogy a résztvevőktől, környezeti zajtól, a közlési helyzettől és sokminden egyébtől függően a beszélő artikulálhat pontosabban, erőteljesebben, avagy henyébben, lustábban. Az artikulációs lehetőségek skálája alulról nyitott, felülről azonban zárt: beszélhetünk bármennyire lazán és elmosódottan, ha a közléshelyzet megengedi, de egyazon nyelvtani–lexikális formációnak van egy maximálisan pontos, világos ejtismódja, ami „fölé” már nem lehet menni.⁶⁵ A nyelvtani–lexikális lehetőségek skálája éppen ellenkezőleg, alulról zárt és felülről nyitott: az adott megnyilatkozásban, hogy célját betölthesse, minimálisan jelen kell lennie bizonyos lexikális egységeknek és bizonyos nyelvtani megformáltságnak, ugyanakkor a terjengősségnek korlátai nincsenek: a pontosság, a hatás vagy a kommunikációs cél biztos elérése kedvéért a beszélő mindig hozzátehet egy újabb jelzőt, határozót, mellékmondatot, és így tovább. Mindennek az a következménye, hogy a nyelvi egységek hosszú távon folyamatosan „lefelé” mozognak a megformáltság skáláján, hangalakilag zsugorodnak, morfológiai, szintaktikai és lexikális elemekkel viszont bővülnek. Keller egyik szemléletes példája erre a 'ma' kifejezésének története a francia nyelvben. A szó történetének kezdetén a latin *hōc diē* 'ezen a napon' kifejezés áll, amely már a latin nyelv őstörténetében egy szóvá állt össze: *hōdiē*. Ennek folytatása etimológiailag az ófrancia *hui*. A mai franciában ez önálló szóként már nem létezik, csak az *aujourd'hui* 'ma' kifejezés részeként – ennek eredeti jelentése 'a mai napon' (vö. *jour* 'nap'). Azonban ez ma már szintaktikailag és lexikálisan nem viselkedik összetett kifejezésként, amit az is bizonyít, hogy a nyomatek kedvéért képezhető belőle egy *au jour d'aujourd'hui* kifejezés, amelynek immáron nem a valamikori, hanem az aktuális jelentése 'a mai napon'; történetileg nézve ugyanúgy ismétlődik benne az *au jour d'* kifejezés, mint a magyar *a tegnapi napon* kifejezésben a *nap*.⁶⁶

Összefoglalva tehát három mechanizmus folyamatos, ciklikus körforgásaként írható le a változások reduktív jellege. A kifejezések hangalaki zsugorodása, nyelvtani–lexikális bővülése és a gyakran együtt álló alakok egy kifejezésként való átértelmeződése (tömörödése) egymást „tápláló” folyamatok, a körforgás irányát pedig a hangalaki változatok felülről korlátos volta és a nyelvtani–lexikai változatok alulról korlátos volta határozza meg. Sematikus ábrázolásban:

(161)

64 Kiváló összefoglalása látható itt: Lüdtke (1980: 14–16), őt követve, közérthetőbb és szemléletesebb formában pedig Keller (2003[1990]: 147–154). Magyar nyelven a jelenlegihez hasonlóan összefoglalva Cser (2010)-ben.

65 “Deutlicher als deutlich kann mann nicht artikulieren” Keller (2003[1990]: 147–148), azaz 'a világosnál világosabban nem lehet artikulálni'.

66 Sőt, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a francia *jour* szó etimológiailag a latin *diurnus* 'napi' melléknévre megy vissza, amely pedig szintén a latin *dies* 'nap'-ból van képezve, az *au jour d'aujourd'hui* kifejezésben a latin *dies* nyomai már háromszor fordulnak elő (*jour*₁, *jour*₂, és az *hui*-ben az *i*).

10.5. Analógiás változás

Analógiás változás névvel a történeti nyelvészet hagyományos szóhasználatában a nyelvi változások rendkívül nagy és változatos halmazát illetik. Szűkebb és körülhatároltabb értelemben a morfológiai változások azon típusát nevezzük analógiás változásnak, amelynek során egy morféma allomorfiájának eloszlása módosul, különösen akkor, ha ez az egyik allomorf jelentős visszaszorulásával, esetleg teljes eltűnésével jár. Tipikus példája ennek az olyan magyar főnevek esete, mint a *fej*. Ennek eredeti toldalékoltalakja ***feγ > **feü > fő* volt; a *j*-t tartalmazó tőváltozat egyes toldalékoltalakokban alakulhatott ki, pl. ***feye > feje*. A két allomorf tehát *fő(-)* és *fej-* voltak, eloszlásuk pedig annak függvénye volt, hogy milyen toldalék követi őket. A *fej* allomorf azonban idővel kiszorította a *fő* allomorfot a paradigmából, így alakult ki a morfológiailag teljesen egyöntetű, váltakozást nem mutató paradigma (*fej, fejet, fejtől, fejnek, fejem...*). Az ilyen váltakozásokat a 19. században gyakran aránypárokkal ábrázolták, amelyek megmutatják, hogy milyen irányból érkezett a változást kikényszerítő hatás:

(162)

$$\frac{\text{embere}}{\text{ember}} : \frac{\text{feje}}{X} \rightarrow X=\text{fej}$$

Egyszerűbb azonban úgy fogalmazni, hogy ezekben az esetekben a paradigma egyöntetűsége (uniformitása) az eredmény, az ilyen változások tehát a helyi, kis hatókörű szabálytalanságok kiiktatása felé haladnak.

Vehetünk egy hasonló példát az óangol nyelvből. A korábban már említett umlaut miatt bizonyos igék ragozásában egy paradigmán belül is megjelent egy hátul és egy elöl képzett magánhangzó (163):

(163) óangol *gan* 'menni'

egyes	többes
<i>ga</i>	
<i>gæst</i>	<i>gaþ</i>
<i>gæþ</i>	

Ez a jelenség a német nyelvben sok igénél fennmaradt (pl. *fahren* 'utazni' → *fahre, fährst, fährt*), az angolban azonban nem; az umlaut nélküli tőallomorf a *gan* és az összes többi hasonló ige esetében kiszorította az umlautos allomorfot (l. mai angol *go ~ goes* azonos magánhangzóval; ellenkező esetben **gees* volna az egyes szám harmadik személyű alak). Ahogyan tehát ebből a két példából láttuk, az analógiás változás jellemzően szabályosodáshoz, a kivételes vagy kisebbségi minták visszaszorulásához vagy akár teljes eltűnéséhez vezet.

Különösen érdekes az analógiás változások viszonya a hangváltozásokhoz, illetve a fonológiai szabályszerűségekhez. Bizonyos esetekben az analógiás változás egy hangváltozás kimenetét általánosítja a paradigma eredetileg nem érintett tagjaira. Ilyen a latin rotacizmust követő analógiás kiterjesztés esete, amit az alábbi példában a *honos* 'tisztesség' szó alany-, tárgy- és birtokos esetű alakjaival illusztrálunk:

(164) latin	** <i>honos</i>	>	<i>honos</i>		<u><i>honor</i></u>	
	** <i>honosem</i>	>	<u><i>honorem</i></u>	>	<i>honorem</i>	
	** <i>honosis...</i>	>	<u><i>honoris...</i></u>	>	<i>honoris...</i>	
			rotacizmus		analógia	

Szigorúan véve a *honor* alak nem a *honos* etimológiai folytatása (ezért is nem szerepel közöttük a > jel), hiszen szóvégi [s] > [r] hangváltás nem történt; a *honorem*, *honoris* stb. alakokból lett kiterjesztve az *r*-végű tóallomorf a toldalékolatlan alakra. Semmilyen fonológiai anomália nem jött létre, hiszen *r*-végű szavak a latinban már korábban is voltak (pl. *amor* 'szerelem').

Más a helyzet az alábbi görög esetben. Az ógörög nyelv történetében a két magánhangzó között álló [s] hang kiesett, pl. *****wisos* > *ios*** 'méreg' (szemben a rotacizmust mutató latin *virus* szóval). Az *s* azonban az igeragozásban fontos szerepet játszott többek között mint aorisztoszképző. Attól függően, hogy az igető milyen hangra végződött, ennek az [s]-nek a hangváltás értelmében hol ki kellett volna esnie, hol nem. Érdekes módon azonban a magánhangzóra végződő töveknél ugyanúgy megtaláljuk (pl. *elysa* 'eloldottam'), ahogyan a mássalhangzóra végződőknél (pl. *edeiksa* 'megmutattam'); ebben az esetben vagy analógiásan helyre lett állítva az *s*, vagy az analógiás nyomás eleve megakadályozta a törlését.⁶⁷ Ami itt lényeges, az az, hogy fonológiai anomáliát idézett elő az analógiás változás: a morfológiai egyöntetűség kedvéért fennmaradtak a magánhangzó-közi [s] hangok, amelyeknek a korábbi hangváltás értelmében nem lett volna szabad előfordulniuk.

Ennél is jobb példát jelentenek a magyar nyelv *v*-re végződő szavai. Ilyeneknek hangtörténetileg nem volna szabad létezniük, a [v] hang ugyanis szó végén mindig eltűnt, pontosabban összeolvadt az előtte álló magánhangzóval; ennek nyomait őrzik a *ló* ~ *lovat*, *tó* ~ *tavat*, *kő* ~ *követ* és hasonló szavak. A *v*-re végződő szavak/szóalakok részben analógiás hatás eredményeképpen jöttek létre (*szívok* ~ *szí* > *szívok* ~ *szív*), részben tudatos, mesterséges szóalkotással (pl. *sav* a *só* ~ *sava*, *savas*, *savanyú...* szavak megfelelő tőváltozatából).

Sok esetben tehát az analógiás változások – mint morfológiai változások – és a hangváltások között antagonisztikus viszony áll fenn. A hangváltások következtében kialakulnak bizonyos eloszlási szabályszerűségei a hangoknak, ugyanakkor ezek morfológiai változásokat idéznek elő, amelyek a ragozási paradigmák egyöntetűségét, azaz a tő stabilitását csökkentik. Ha paradigmikus nyomásra az analógiás változások kiegyenlítik az alakváltozatokat, azaz csökkentik azok változatoságát, esetenként fonológiailag szabálytalan alakokat hoznak létre.

A fentebbi példáink között a görög *s* esete olyan volt, ahol nem lexikális morfémát (szűk értelemben vett tövet), hanem nyelvtani morfémát érintett az analógiás változás. Erre a jelenségre szintén van még sok példánk, az analógiás változások egyáltalán nem korlátozódnak a tömorfémákra. Az angol nyelv történetében például analógiás terjedésként írható le az *-s* toldalék szinte kizárólagossá válása a többes szám jelölésére. Bár már az óangol korban is az *-as* végződés volt az egyik leggyakoribb, a többes szám jelölésének számos más módja létezett, természetesen eltérő lexikális gyakorisággal (165):

- (165) *stan* ~ *stanas* 'kő'
mus ~ *mys* 'egér'
nama ~ *naman* 'név'
sunu ~ *suna* 'fia'
scip ~ *scipu* 'hajó'
word ~ *word* 'szó'
lamb ~ *lambru* 'bárány'

⁶⁷ A helyzet a valóságban ennél bonyolultabb, nazálisra vagy likvidára végződő tövek esetében ugyanis az [s] pótlónyúlással kiesett, pl. *peran-* → *eperāna* 'befejeztem' (< *****eperansa***).

A többi típusba tartozó szavak azonban az évszázadok során nagyon kevés kivételtől eltekintve átvándoroltak az *-as*-csoportból kialakult *-s*-csoportba (*stones, names, sons, ships, words, lambs* – a *mice* megmaradt umlautos alaknak). Ez a mozgás a morfológiai osztályok között összefüggött más változásokkal, elsősorban a nyelvtani nemek eltűnésével, valamint az esetragozás majdnem teljes leépülésével, és nem is egyszerű, következetesen egyirányú folyamat volt. Ezt jól példázza a *cu* 'tehén' szó története. Az óangolban ez a szó ugyanúgy umlautos volt, mint a *mus* (*cu ~ cy*, vö. német *Kuh ~ Kühe*). A mai egyes számú *cow* egyenes folyománya az óangol *cu* alaknak; a többes szám *[kaɪ] kellene, hogy legyen hangtörténetileg, de ilyen alak nincs. A korai újangolban adatolva van egy *kine* alak, ami egyrészt folytatja az óangol umlautos többes számot, másrészt pedig megkapta még a régi *-n* toldalékot is, amely a *naman*-típusra megy vissza. Ezt a *kine* alakot váltotta fel a legutóbbi évszázadokban a tőváltakozást nem mutató *-s*-es alak (*cows*).

Ugyanígy írható le a fúziós (erős) igék toldalékolóvá (gyengévé) válása az angolban. Sok ige van, amelyek az óangolban még fúziósak voltak, de ma már nem azok (pl. *helpan ~ healp ~ hulpon ~ holpen > help ~ helped* 'segíteni', vö. német *helfen ~ half ~ geholfen*); itt ugyanúgy a rendszerszintű egységesülés felé mozdultak el az alakok. Min az angol főnévi többes szám, mind az igei múlt idő alakjainak változása olyan analógiás változásként írható le, ahol az egész folyamat forrása a nyelvtani rendszer szintjén fennálló hasonlóságokból és eltérésekből adódik, tehát ebben az értelemben paradigmikus nyomás. A következő nahua⁶⁸ példában azonban nem paradigmikus, hanem szintagmatikus viszonyokból adódik az analógiás hatás. Az ősnahuában volt egy ***mo-*alakban rekonstruálható visszaható képző, amit őriz többek között a pipil nyelv *mu-*alakban (166):

(166) pipil *ni-mu-miktia* 'megölöm magam'
 ti-mu-miktia 'megöljük magunkat'
 mu-miktia 'megöli magát'

A klasszikus nahuatlban azonban a képző alakilag hasonult az őt megelőző alanyi prefixumokhoz, ahol vannak (167):

(167) klasszikus nahuatl *ni-no-miktia* 'megölöm magam'
 ti-to-miktia 'megöljük magunkat'
 mo-miktia 'megöli magát'

Itt tehát az analógiás hatás forrása lokális, nem a nyelvtani rendszerből mint olyanból ered, hanem a szomszédos morfémaiktól.

Az analógiás változás során a paradigmából kiszoruló alakok nem minden esetben tűnnek el teljesen a nyelvből. Az angol *help* régi múltidejű alakjai (*healp* stb.) eltűntek, de például a *stretch* ige eredeti múlt idejű melléknévi igeneve nem. Bár a helyére a szabályosított *stretched* lépett, az óangol *streccan ~ stræhte* alakpár második tagja tovább él a *straight* 'egyenes' melléknévben ugyanúgy, ahogy a magyar *fő* is létezik még, csak már nem a *fej* paradigmájának részeként. Sokszor alakul ki egyfajta munkamegosztás a régi és az új alak között, ahogyan azt látjuk a *hamva* ≠ *hamuja*, *neje* ≠ *nője*, *darvak* ≠ *daruk*, *idétlen* ≠ *időtlen* és sok más alakpár esetében.

Az analógiás változásokat jellemzi néhány általános tulajdonság, amelyeket tulajdonképpen már mind láttunk a fentiekben illusztrálva. Egyrészt az ilyen változások a többségi mintázatoknak szoktak kedvezni; azok a morfológiai osztályok, amelyekbe eleve sok szó tartozik, sokkal inkább tudnak a kisebb elemszámú osztályokból magukba vonzani alakokat, mint fordítva – ezt jelenti a rendhagyó alakok szabályosítása. Másodszor, az analógiás változások általában olyan alakokat eredményeznek, amelyek morfológiai szerkezete átlátszóbb, tehát sokkal jellemzőbben állítanak egy fúziós alak helyére egy agglutináló alakot, mint fordítva. Harmadszor, az így előálló alakok

68 Mexikóban és El Salvadorban beszélt uto-azték nyelvek; a példa forrása Campbell (2004:106).

jellemzően kisebb formai változatosságot mutatnak, mint az elődeik – ezt jelenti az allomorfiák kiiktatása.

Ugyanakkor előfordulnak olyan, analógiásnak nevezett változások is, amelyek elszigeteltek és rendszerszintű hatásokkal nem hozhatók összefüggésbe. Ezek lehetnek hangalaki és jelentésbeli módosulások is. Az előbbire példa az angol *sorry* 'aki sajnál valamit', amely az óangol *sārig* 'fájdalmas' szóra megy vissza, ennek pedig töve a *sār* 'fájdalom'. Ezeknek a szavaknak a magánhangzója hosszú volt, amint azt a mai napig mutatja a szabályosan fejlődött (*sār* >) *sore* 'fájdalom'. De akkor miért rövidült meg a (*sārig* >) *sorry* magánhangzója? Erre az általánosan elfogadott magyarázat az eredetileg is rövid magánhangzós *sorg* > *sorrow* 'bánat' hatása. Ez a szó etimológiailag egyáltalán nem függ össze a *sār*, *sārig*, *sore*, *sorry* szócsaládjával, de a jelentések (és persze a hangalakok) közelsége miatt ez gyakorolhatott analógiás vonzást a *sorry* hangalakjára, megrövidítvén annak a magánhangzóját.

A másik típusú elszigetelt analógiás változásra, a jelentések módosulására jó példa a magyar *szolid* szó. Ennek az eredeti jelentése 'szilárd, stabil', ami minden bizonnyal a *szelíd* szó hatására változott meg, és lett 'visszafogott'. Ezek a változások már valóban csak nagyon távolról kapcsolódnak az ebben a részben korábban tárgyaltakhoz, és csak a szónak egy nagyon tág értelmében nevezhetők analógiás változásnak: egy szó valamilyen tulajdonsága hasonító hatást gyakorol egy másik szó megfelelő tulajdonságára.⁶⁹

10.6. A morfológiai kategóriák rendszerének változása

A morfológiai változások következő típusa az, amikor a morfológiailag kifejezett (inflexiós) kategóriák rendszerében áll be valamilyen átfogó változás. Természetesen ez a legtöbbször együtt jár másfajta változásokkal is, például újraelemzéssel vagy analógiás változásokkal, de mégis érdemes külön típusként tárgyalni az áttekinthetőség kedvéért. Egyszerű példával kezdve említhetjük a magyar igeidőrendszert, amely az ómagyar korban még három különböző múlt időt tartalmazott (*mondta*, *mondá*, *mondta vala*), ezek közül azonban kettő nyomtalanul eltűnt, és a mai magyar nyelvben már csak egyetlen morfológiailag kifejezett múlt idő létezik.

Ez összetettebb példát a latin nyelvből veszünk, pontosabban a semleges nem eltűnését fogjuk közelebbről megvizsgálni. A klasszikus latin nyelvben három nyelvtani nem volt, amint már említettük. Ezek közül a nőnem a másik kettőtől sok lexéma (mind főnevek, mind melléknevek) esetében formailag jól elkülönült mind tővégződéseik, mind toldalék-allomorfiák tekintetében. A hímnem és a semlegesnem között viszont kizárólag az alany- és tárgyesetű alakok jelölésében van eltérés, az öt névszóragozási osztály közül háromban (a másik kettőben egyáltalán nincsenek semleges nemű alakok). Az alábbi táblázat kimerítően összefoglalja a hímnem és a semleges nem közötti alaki különbségeket (168):⁷⁰

69 Megjegyezzük továbbá, hogy az eddigieken felül is szokásos még analógiás változásnak nevezni akár a népetimológia bizonyos eseteit, akár az újraelemzést követő kiterjesztést (ezekhez l. 10.1).

70 A táblázatban látható végződések nem azonosak a toldalékokkal, ezek a tő végének és a toldalékoknak a jellegzetes kombinációi, amiket a latin leíró nyelvtani hagyományban végződéseknek neveznek, az elméleti munkákban pedig többféle elemzésük létezik. Ebből a tárgyalásból kihagyjuk a névmásokat, amelyek sok részletben más morfológiai sajátosságokat mutatnak, amint a főnevek és a melléknevek, de nagy vonalakban rájuk is állnak az itt elmondandók. A 11. fejezetben fogunk teljes elemzést adni a latin nyelv inflexiós morfológiájáról, de a névmásokat részletesen ott sem tárgyaljuk.

(168) latin

	egyes szám		többes szám	
	hímnem	semleges nem	hímnem	semleges nem
alanyeset (1)	-us	-um	-ī	-a
tárgyeset (1)	-um	-um	-ōs	-a
alanyeset (3)	-(i)s/∅	-e/∅	-ēs	-(i)a
tárgyeset (3)	-em	-e/∅	-ēs	-(i)a
alanyeset (4)	-us	-u	-ūs	-ua
tárgyeset (4)	-um	-u	-ūs	-ua

A kései latin nyelvben több olyan hangváltozás történt, amelyeknek komoly következményei voltak a morfológiai rendszerre nézve. A legfontosabbak (bizonyos mértékig leegyszerűsítve) a magánhangzó-neutralizációk és a mássalhangzó-törlések voltak, konkrétan a következők: (i) az utolsó szótagi [i] és [e] egybeesett; (ii) az utolsó szótagi [u] és [o] egybeesett; (iii) a szó végi [m] lekopott; (iv) a szó végi [s] (a nyelvterület jelentős részén) szintén lekopott.

Könnyen belátható, hogy az egyes számú végződések megkülönböztethetőségére nézve ezek a hangváltozások katasztrofális következményekkel jártak: lényegében egybeesett az -us, -um, -u csoport, vagyis a fentebbi táblázat tizenkét egyes számú végződéséből nyolc, és szintén egybeesett az -is, -e, -em csoport, azaz a maradék négy végződés zöme (itt a magánhangzó nélküli -s és zéró végződések is voltak). Az egyes számban tehát a hímnem és a semleges nem teljes egészében megkülönböztethetlenné vált (mellesleg az alanyeset és a tárgyeset is).

Fontos megérteni, hogy ez önmagában még nem szoros értelemben vett morfológiai változás, ez csak az említett hangváltozások morfológiai következménye. A többes számban a két nem különbsége ettől még stabilan megmaradhatott volna, főleg a semleges nem jellegzetes -a végződésének köszönhetően, amely markánsan megkülönböztette a hímnemtől. De a semleges nem a többes számban sem maradt fenn. Három főbb csapásirányon változtak meg az eredetileg semleges nemű főnevek többes számú alakjai (az egyes számú alakok alapesetben egyszerűen átsorolódtak a hímnemhez, hiszen alakilag azzal estek egybe). Az egyik út az volt, hogy a többes szám átvette a hímnem végződését. Például a latin *pratum* ~ *prata* 'mező' olasz folytatása a *prato* ~ *prati*. Míg a *prato* etimológiailag a *pratum* leszármazottja, a *prati* nem vezethető vissza a *prata* alakra, hanem egy újjáalkotott hímnemű többes szám. A másik út az volt, hogy a semleges nemű többes szám át lett értelmezve nőnemű egyes számmá. Ezt az tette lehetővé, hogy a nőnemű egyes szám alanyeset egyik gyakori végződése ugyanúgy -a volt, ahogyan a semleges nemű többes számé. Például a latin *folium* ~ *folia* 'falevél/lomb' olasz folytatása *foglia* ~ *foglie*, ahol az egyes számú *foglia* az eredeti többes számú *folia* folytatása, a többes számú *foglie* pedig egy ehhez újonnan alkotott, szabályos nőnemű többes szám. Megjegyzendő, hogy az olaszban ugyanennek a latin szónak van *foglio* ~ *fogli* folytatása is 'lap' értelemben, ez a *prato* kategóriájába tartozik. A harmadik út az volt, hogy alakilag mind az egyes, mind a többes számú alak folytatódik, így lokális anomáliaként fennmaradva a továbbfejlődő nyelvi rendszerben. A latin *ovum* ~ *ova* 'tojás' folytatása az olaszban *uovo* ~ *uova*; mindkét olasz alak pontos etimológiai folytatása a latin egyes, illetve többes számnak, viszont az *uovo* hímnemű, az *uova* nőnemű – az utóbbi még ezen felül is rendhagyó, hiszen az olaszban nőnemű többes számok normálisan nem végződnek -a-ra.

A semleges nem felszívódása az egyes és a többes számban két különböző típusú változás. Ahogy fentebb már említettük, az egyes számban hangváltozások következtében estek egybe a hímnem és a semleges nemű alakok. A többes számban azonban valódi morfológiai változás történt a szó szorosabb értelmében: a semleges nem eltűnése itt már morfológiaiban motivált és a morfológiában megvalósuló folyamat volt.

11. Részletes esettanulmány: a latin inflexiós morfológia

11.1. Előzetes megjegyzések

Ebben a törzsanyaghoz mintegy ráadásképpen hozzátett fejezetben bemutatunk egy részletes elemzést a latin nyelv inflexiós morfológiájáról. Mivel az itt elmondandók saját kutatásunk eredményei, természetesen a szakirodalmi hivatkozások is bőségesebbek lesznek. Ezt a témát részletesen feldolgoztuk Cser (2015)-ben; ez a fejezet annak a tanulmánynak egy kisebb részleteiben átdolgozott, frissített változata.

A klasszikus latin inflexiós és derivációs morfológiájára jellemzőek a tő- és toldalék-váltakozások, a kiterjedt allomorfia és a fúziós jelölés. A morfológia egy része leírható agglutinálóként, jelesül a névszók szám-eset-jelölése, továbbá a finit és nem finit igealakok, amelyek az egyes igetöveken alapulnak – maguknak az igetöveknek a viszonya azonban sokszor nem agglutináló. A szóképzés jelentős része szintén agglutináló, de a derivációval itt nem foglalkozunk.

Mind a névszó-, mind az igeragozások változatos és kiterjedt váltakozási (allomorfikus) mintázatokat mutatnak, ezeken alapul a lexikális egységek besorolása ragozási típusokba (hagyományos néven az igéknél konjugációk, a névszóknál deklinációk). Ebben a cikkben ki fogjuk mutatni, hogy ez a változatosság gyakorlatilag teljes egészében redukálható bináris allomorfiákra, amelyeket a tövégi szegmentum hangzóssága (szonoritása) irányít.⁷¹ A hangzósság mint az allomorfiát kondicionáló skála lényeges tulajdonsága az egybefüggőség (kontiguitás): ha két, a skálán nem szomszédos környezethez ugyanaz az allomorf tartozik, a kettő közötti összes környezet ugyanazt az allomorfot választja. Egybefüggőség nélkül a hangzóssági skálának semmilyen leíró, magyarázó vagy elméleti jelentősége nem volna. Az, hogy a hangzóssági skála, közelebbről pedig a magánhangzók szonoritása annyira átfogó szerepet játszon, mint a latin inflexiós morfológiában, szokatlan jelenség, amelyre a szakirodalomban nemigen találunk párhuzamot. Ugyanakkor a latin ragozási típusok hagyományos rendszere jól mutatja, hogy a megfigyelés – egyfajta intuíció formájában – már régóta jelen van a grammatikai hagyományban, hiszen a deklinációkat és a konjugációkat a tő végi szegmentumról nevezték el *a*-töví, *o*-töví (csak a névszóknál), mássalhangzós töví, *i*-töví, *u*-töví, illetve *e*-töví ragozásnak.

A klasszikus latin magánhangzórendszer öt rövid és öt hosszú magánhangzóból áll [i e a o u i: e: a: o: u:], ezeken felül van öt, a felszínen kontrasztív hosszú nazális magánhangzó [ĩ: ě: ā: ō: ũ:]. A nazális magánhangzók mind szinkronikusan, mind történetileg (bár nem egyformán) levezethetők magánhangzó + nazális mássalhangzó szekvenciákból. Ez szerepet játszik az egyes szám tárgyeset (singularis accusativus) toldalékolásánál, de egyébiránt a nazális magánhangzók fonológiájáról részletekbe menően itt nem fogunk szót ejteni.

Ebben a fejezetben tő alatt igék esetében az imperfektum és a perfektum tövet értjük (vö. 6.1 és 6.2), névszóknál pedig az esetvégződést megelőző részét a szóalakoknak. Ez megfelel annak, ahogyan ezt a terminust a latin nyelvészeti hagyományban használják. A legtöbb igének van egy harmadik töve is, amelyből finit alakok nem képezhetők, de amelynek nagy szerepe van bizonyos participiumok, egy defektív főnévi alak (az úgynevezett *supinum*) és számos igei és névszói származék képzésében. Itt a *supinum* tövből képzett alakokkal egyáltalán nem fogunk foglalkozni.

Világossá fogjuk tenni, hogy a szavak hagyományos tőosztályokba sorolása, amely etimológiai és összehasonlító megfontolásokon alapul, nem elégséges egy elméleti szempontból igényes leírás számára. Ahogy itt fonológiailag specifikáljuk a névszói és igei (imperfektumi)

71 Ezzel már kísérletezett a névszók vonatkozásában Spaelti (2004) és kisebb módosításokkal Emonds és Spaelti (2005), valamint továbbfejlesztett formában Emonds (2014) is. Mi ezeknél a dolgozatoknál mélyebbre megyünk, hiszen egységes leírását adjuk a névszói és az igei inflexiónak, és jelentősen eltérő elemzést adunk számos részletkérdésről (pl. *i*-tövek). Természetesen jelölni fogjuk, hogy mely részletekben egyezik elemzésünk az említett szerzőkével.

töveket, pontosabban a tövek végső szegmentumát, kissé eltér attól, ami a leíró irodalomban található; a végződés fonológiai specifikációja pedig egyes esetekben gyökeresen eltér attól. Ez elsősorban abból adódik, hogy leírásunk nem etimológiai elvű, hanem szinkronikus mintázatokon és váltakozásokon alapul.⁷² A lényeges különbségekre a megfelelő helyeken rá fogunk világítani.

Az egyik legfontosabb tényező az, hogy a tővégi szegmentum morfológiai státusza szinte teljes mértékben irreleváns az elemzés szempontjából. Bizonyos szavak esetében a rendszerösszefüggések azonosítható morfológiai elemre utalnak (pl. amikor egy tővégi *ā* vagy *ē* csak az ige imperfektumi alakjaiban fordul elő, sehol másutt, vagy amikor a perfektum tő végén – de csak ott – *v* vagy *s* található, vagy amikor névszói tövek végén *a* ~ *o/u* váltakozás látható a nyelvtani nem függvényében). Sok esetben azonban semmi kényszerítő okunk nincs arra, hogy morfológiai funkciót tételezzünk. A lényeg az, hogy morfofonológiai szempontból egyáltalán nincs semmi különbség az azonos tővégi szegmentumok között (egyetlen kivétel van ez alól, a perfektum-tő végén álló *v* törölhetősége, l. lentebb).

Mindebből az következik, hogy szerintünk a tővégi szegmentumokat akár tematikus magánhangzóként, akár más kvázi-morfológiai elemként megjelölni értelmetlen. Ezzel összefüggésben nem fogunk foglalkozni az igék három töve közötti viszonyok pontos jellemzésével sem. Ezek a viszonyok óriási lexikális változatosságot mutatnak, általánosításokat csak bizonyos esetekben lehet tenni, és akkor is többnyire csak viszonylag szűk hatókörrel. Ezért az ige-tövek közötti viszonyt minden további érvelés nélkül lexikálisan meghatározottnak fogjuk tekinteni minden egyes ige esetében. Még ott sem fogunk ilyen természetű morfológiai elemeket tételezni, ahol akár mind a három ige-tő jól láthatóan agglutináló toldalékolást mutat, és egy közös „magot” (gyököt) jól el lehetne különíteni.

Példa erre a *monere* 'figyelmeztet' ige: imperfektum töve *monē-*, a perfektum töve *monu-*, a supinum töve *monit-*; a három toldalék (*-ē-*, *-u-*, *-(i)t-*) gyakorinak nevezhető. Legkisebb lexikális morfológiai elemként elkülöníthető a *mon-*, és ez is a jól megalapozott indoeurópai nyelvészeti gyakorlat (pl. Baldi 2002: 381 és passim, de Vaan 2008 a *memini*, *mens*, *moneo* címszavak alatt). De a latin nyelv szinkron elemzésében a legtöbb ige-hez nem rendelhető ilyesféle egyértelmű morfológiai szegmentálás, tehát egy ilyen elemzés általában véve nem kivitelezhető; másfelől legjobb esetben is irreleváns információt eredményezne, hiszen a *monere* ragozása semmiben nem tér el például a *delere* 'eltöröl' ragozásától az imperfektumban (ahol az *ē* biztosan nem toldalék), vagy a *fui* 'van' ragozásától a perfektumban (ahol az *u* szintén nem toldalék). Mindaz, amit itt elmondunk, nem feltételez semmilyen morfológiai szerkezetet a töveken belül. Morfológiai kitevőkre fogunk helyenként utalni, de csak olyan esetekben, ahol jól látható agglutináló szerkezet van előttünk.⁷³

Ennek a fejezetnek a felépítése a következő. Először az igei allomorfiákat tekintjük át (2. rész), az imperfektumi tő utáni, a perfektum tő utáni és a kiterjesztett tő utáni toldalékok variánsait. Utána a névszói allomorfiákat (3. rész) az esetek szerint, néhány általános kérdés tisztázását követően. Az elemzés összefoglaló tárgyalása a 4. rész, ezzel összetartozóan az 5. rész a magánhangzók hangzóosságának általános kérdéseit mutatja be. A 6. rész összefoglalja az egész fejezetet.

Az itt szereplő adatok a Brepols korpusz elő kötetéből származnak (CLCLT-5 – Library of Latin Texts by Brepols Publishers, 2002-es kiadás);⁷⁴ az adatok keresésében és ellenőrzésében jó hasznát vettük a Perseus Digital Library-nek is (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper>).

72 A latin inflexiók morfológia leírásának hagyománya még mai formájában is lényegében a 19. század óta elvégzett hatalmas nyelvtörténeti munka párlata. Kiváló latin nyelvtörténeti összefoglalások Adamik 2009 (magyarul), Sihler 1995, Baldi 2002, Clackson és Horrocks 2007, Weiss 2009.

73 A téma szakirodalmi természetesen óriási; a nyelvtörténeti munkák közül kiemelendő Meiser (1998, 2003), a szinkron elemzések közül a Szó és Paradigma modellek alapművének számító Matthews (1974) és Aronoff (1994) – bár az imperfektum elemzésével az utóbbiban nem értünk egyet – és Steriade (megjelenés előtt), amely közelebről a perfektum és a supinum tövek viszonyáról ad elemzést.

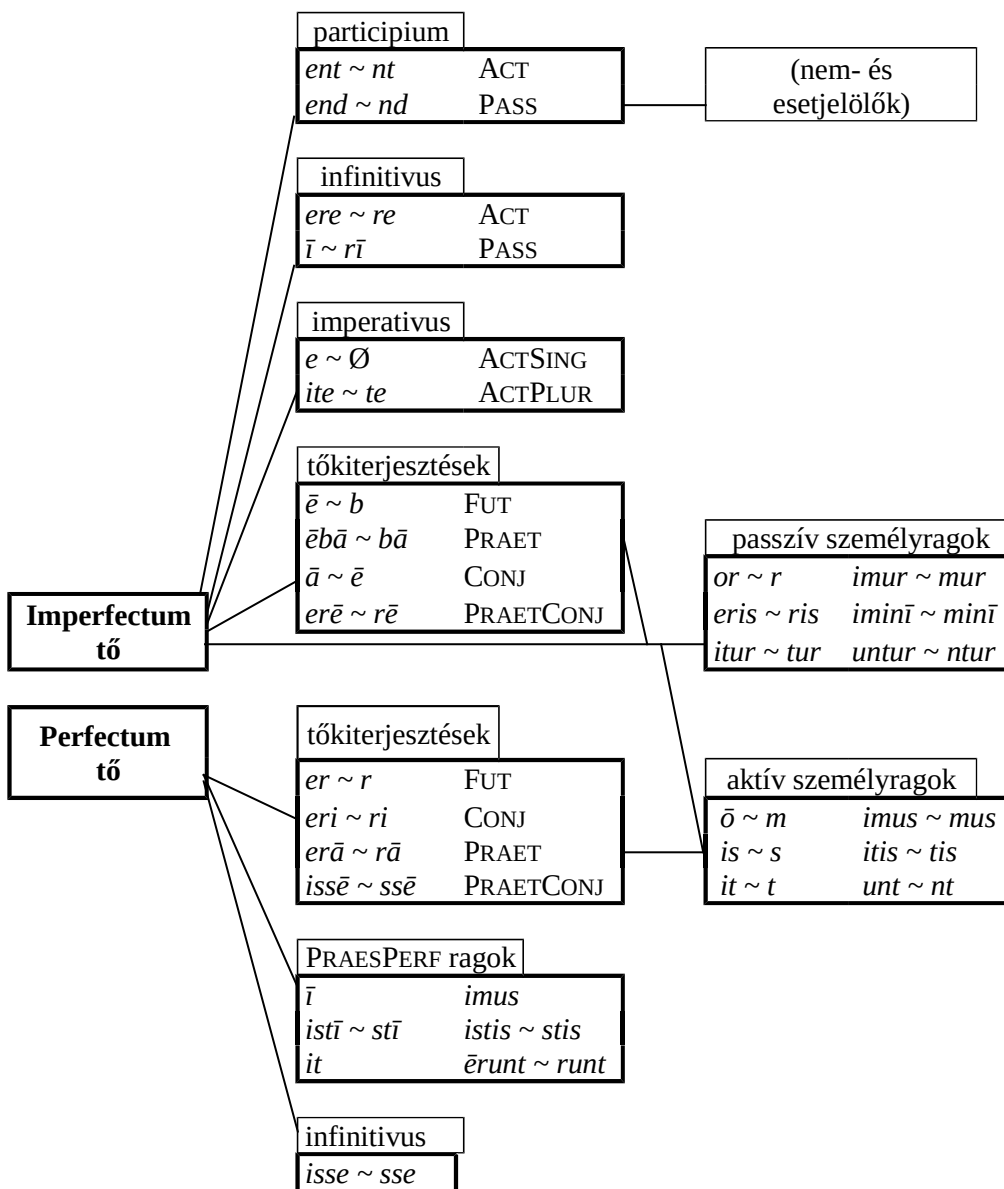
74 Az adatbázis összesen 47 millió szónyi szöveget tartalmaz, beleértve a klasszikus korból fennmaradt összes szöveget (több mint 5 millió szó).

11.2. Igei allomorfia

11.2.1. Az igeragozás általános felépítése

A latin nyelvben minden finit igealak vagy az imperfektum, vagy a perfektum tőből képződik. Ezeken felül két főnévi igenév és két participium is az imperfektum tővön alapszik, még egy főnévi igenév pedig a perfektum tővön. Mindkét tövet számos toldalék követheti agglutináló módon. Az alábbi ábra (169) átfogó képet ad a két tőből képzett összes igealakra. A morfémák balról jobbra a vonalakkal jelzett módon kombinálhatók, az azonos oszlopban állók egy szóalakon belül sosem fordulnak elő. Az ábra az összes allomorfot feltünteti.⁷⁵

(169) A latin igealakok rendszere

75 A felszólító módú alakokból csak a cselekvőket jelöljük külön; a szenvedő felszólító módú alakok minden esetben azonosak a cselekvő főnévi igenévvél (egyes szám), illetve a szenvedő többes szám második személyű alakokkal (többes szám). A szenvedő perfektumi alakok képzése nem morfológiai úton történik, hanem körülírással, ezért nem szerepelnek a táblázatban.

Ebben a fejezetben a hagyományos latinos rövidítéseket használjuk a nyelvtani kategóriákra, ezek feloldása a jegyzet elején, a rövidítésjegyzékben található.

Elsőként az imperfektum tövet közvetlenül követő toldalékok allomorfjainak eloszlását tekintjük át. Ez magában foglalja a mód- és időjelölőket (melyeket itt tőkiterjesztésnek hívunk), a főnévi és a melléknévi igenevek képzőit, valamint a tövet közvetlenül (tőkiterjesztés nélkül) követő személyragokat (beleértve a felszólító módúakat). Utána a perfektum tövet közvetlenül követő toldalékokat tekintjük át; végül a tőkiterjesztést követő személyragokat mind az imperfektumban, mind a perfektumban.

11.2.2. Az imperfektum tövet közvetlenül követő toldalékok

Az alábbi két táblázatban (170, 171) az imperfektumi tőtípusok szerepelnek bal oldalon, a függőleges tengelyen, a tővégi szegmentumok szerint csoportosítva (mássalhangzó, zárt magánhangzók, nem zárt magánhangzók). Az oszlopokat, amelyek a toldalékokat tartalmazzák, a későbbi hivatkozás megkönnyítése végett megszámoztuk. A participium-képzőket követő nem- és esetjelölőket részletesen a névszói morfológia alatt tárgyaljuk (11.3 rész). Az 1Sing személyragot csak a teljesség kedvéért foglaltuk bele a (171) táblázatba, hiszen közvetlenül imperfektum tövek után allomorfiát nem mutat. A sötétített sorok jelzik, hogy mely tőtípusok után állnak az alul felsorolt allomorfofok.

(170) Az imperfektum tövet közvetlenül követő toldalékok, 1. típus⁷⁶

	1	2	3	4	5	6	13
	<i>is, it, imus, itis, ite</i>	<i>e</i>	<i>itur, imur, iminī</i>	<i>eris</i>	<i>ere</i>	<i>erē-</i>	<i>ī</i>
<i>ag-/cap-</i>							
<i>tribu-</i>							
<i>ferī-</i>							
<i>vidē-</i>							
<i>amā-</i>							
	<i>s, t, mus, tis, te</i>	∅	<i>tur, mur, minī</i>	<i>ris</i>	<i>re</i>	<i>rē-</i>	<i>rī</i>
	akt. szr. 23SING, 12PLUR, IMPER2PLUR	IMPER2SING	passz. szr. 3SING, 12PLUR	passz. szr. 2SING	ACTINF	PRAETCONJ	PASSINF

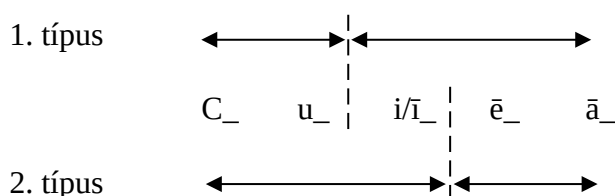
76 A példák: *ago* 'csinál', *tribuo* 'oszt', *capio* 'fog', *ferio* 'üt', *video* 'lát', *amo* 'szeret'.

(171) Az imperfektum tövet közvetlenül követő toldalékok, 2. típus és egyéb

	7	8	9	10	11	12	14
	<i>ē-</i>	<i>ēbā-</i>	<i>ā-</i>	<i>ent-</i>	<i>end-</i>	<i>unt,</i> <i>untur</i>	<i>ō</i>
<i>ag-</i>							
<i>tribu-</i>							
<i>ferī-/capī-</i>							
<i>vidē-</i>							
<i>amā-</i>							
	<i>b-</i>	<i>bā-</i>	<i>ē-</i>	<i>nt-</i>	<i>nd-</i>	<i>nt,</i> <i>ntur</i>	(<i>m</i>)
	FUT	PRAET	CONJ	ACTPARTIC	PASSPARTIC	SZI. 3PLUR	SZI. 1SING

Amint látható, a környezetek két nagy allomorfa-típust definiálnak, melyekből csak két teljesen egyedi allomorfa lóg ki (9 és 14). A két fő típus közös vonása, hogy egyfelől ugyanazt az allomorfot mutatja mássalhangzóra és [u]-ra végződő tő után (*ag-*, *tribu-*), valamint ugyanazt az allomorfot mutatja nem felső nyelvvállású magánhangzók után (*vidē-*, *amā-*). Az egyetlen különbség a két típus között az, hogy melyik allomorfot választják az [i]-re végződő tövek. Az 1. típusban ugyanazt, mint a nem felső magánhangzók, a 2. típusban ugyanazt, mint a mássalhangzók és az [u] (172):

(172) Az 1., illetve 2. típusú allomorfa környezetei

A későbbiekben látni fogjuk majd, hogy ez a kétféle allomorfa másutt is megjelenik: mind a perfectum-tőből képzett alakoknál, mind a névszóragozásban.

Vegyük észre, hogy az *i*-tővű igék egy része (a hagyományosan rövid *i*-tővűeknek nevezettek, pl. *capio* 'fog') kétféle tőosztályba tartozik egyidejűleg. Ezek az igék a mi elemzésünk szerint rendszeres heteroklízist mutatnak: bizonyos alakjaikat egy mássalhangzós tőből képezik (azonos módon az *ago*-típussal), bizonyos alakjaikat pedig egy valódi *i*-tőből (azonos módon a *venio*-típussal). Ezt jelenítjük meg a (170) és a (171) táblázatban azzal, hogy a *capio* két külön sorban van feltüntetve, a (170) táblázatban mint *cap-* a mássalhangzós tövek között, a (171) táblázatban mint *capī-* az *i*-tövek között. Másként megfogalmazva ez annyit jelent, hogy a latinban nincs külön rövid *i*-tővű és hosszú *i*-tővű ragozás; egyetlen *i*-tővű ragozási típus létezik (a *venio*-típus), ezen igék egy része azonban bizonyos alakjait rendszeresen mássalhangzós ([i] nélküli) tőből képezi.

Három megjegyzés kívánkozik még ide. Az egyik a magánhangzók hosszúságát érinti: ez a ragozás során a legtöbb létrejövő környezetben neutralizálódik. Más magánhangzók előtt, valamint szó végi [t] és [nt] előtt a hosszú magánhangzók megrövidülnek (l. 173a,b). A második megjegyzés szintén egy fonológiai szabályszerűséget érint. A két nem felső hátsó magánhangzó, az [a] és az [o] levezetett környezetben (elsősorban morfémahatáron) magánhangzó előtt törlődik (l. 173c). Az

igeragozásban ez csak az [a]-t érintheti, hiszen [o]-ra végződő tő nincs: *amā+ō* → *amō* 'szeretek', *amā+ē-* → *amē-* 'szeret' kötőmódú (conjunctivus) relatív töve.

- (173) (a) VV → V / _V
(b) VV → V / _(n)t#
(c) V[-felső, +hátsó] → Ø / _V (csak levezetett környezetben)

A harmadik megjegyzés az ún. *u*-tűvű igékre (pl. *tribuo*) vonatkozik. Voltaképpen kézenfekvő módon lehet érvelni amellett, hogy ezeknek az igéknek az imperfektum töve nem magánhangzóra, hanem mássalhangzóra végződik ([uw]). Egyfelől soha nem fordul elő, hogy más allomorfiát mutatnának, mint az összes többi mássalhangzós tő. Másfelől imperfektumi igető soha nem végződik [o]-ra vagy [o:] -ra, ami véletlenszerű hiánynak tűnik, hiszen minden más magánhangzó-minőség előfordul, legalábbis a hagyományos felosztás szerint. Ha azonban az [u(:)]-t is töröljük az előforduló magánhangzók köréből, a tilalom egyfajta általánosításként fogalmazható meg: a latinban imperfektum tövek nem végződhetnek kerek magánhangzóra. A harmadik adalékot az egyetlen „valódi” *u*-tűvű ige nyújtja, az erősen defektív *fore* 'lenni'. Ennek kizárólag *-re*, *-rē-*, és *-ā-* toldalékolt alakjai vannak, amelyek nem a *tribuo*-hoz hasonló allomorfiát mutatják (*fore*, *forē-* és *fua-*), és amelyeken megfigyelhető az [u] nyíltabbá válása [r] előtt, amely a latinban levezetett környezetben működő fonológiai szabály volt (vö. 137 a 9.3.1 részben). Ha ezt az elemzést elfogadjuk, abból az következik, hogy az ún. *u*-tűvűek és a *v*-tűvűek (mint pl. *vivo* 'él') közötti különbség pusztán ortográfiai: a [w] hangot jelölik a *vivo*-típusban, de nem jelölik a *tribuo*-típusban.⁷⁷

11.2.3. A perfektum tövet közvetlenül követő toldalékok

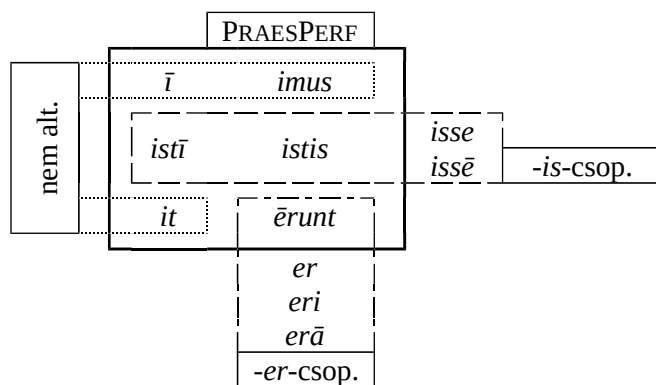
Azok a toldalékok, amelyek közvetlenül követhetik a perfektum tövet, funkcionálisan három csoportra oszthatók. Az imperfektumhoz hasonlóan itt is vannak idő- és módjelölők (tőkiterjesztések), van egy főnévi igenévi (inifinitivus) végződés, és ide tartozik a személyvégzódéseknek egy külön paradigmikus csoportja, amely csak a jelenidejű, kijelentő módú perfektumban található meg. (Később látni fogjuk majd, hogy a tőkiterjesztéseket követhetik ugyanazok az aktív személyvégzódések, amelyek az imperfektumi alakokban is láthatók.)

A jelen idejű, kijelentő módú perfektumi paradigmához magyarázatot kell fűznünk. Ennek a végzódései heterogén és részben párhuzam nélküli csoportot alkotnak, melyek részben még etimológiailag is különlegesek bizonyos mértékig (l. Clackson – Horrocks 2007: 98–101; Weiss 2009: 390 skk; Clackson 2007: 120–128; Leumann 1977: 606–608). A hatból két végződés nem található meg sehol másutt az igeragozásban (1Sing *-ī*, 2Sing *-istī*), kettő azonosnak tűnik a másutt látható megfelelőjével (3Sing *-it*, 1Plur *-imus*), kettő pedig egy tőkiterjesztés és egy másutt is látható személyvégződés kombinációjának látszik (2Plur *-istis*, 3Plur *-ērunt*). Eme paradigma szokatlan összetétele indokolja, hogy a (169) ábrában külön helyre kerüljön.

Formák és váltakozások tekintetében a perfektum tövet közvetlenül követő toldalékokat hagyományosan két csoportra, az *is*-csoportra és az *er*-csoportra szokás osztani (pl. Leumann 1977: 608–609). Harmadikként ezek mellé tehetjük a nem váltakozó jelen idejű személyvégzódések háromtagú csoportját (1Sing *-ī*, 3Sing *-it*, 1Plur *-imus*), bár később rá fogunk mutatni, hogy ezek sem teljesen egyformán viselkednek. Ez a formális alapú felosztás keresztbe osztályozza a funkcionális kategóriákat, ahogyan azt a (174) ábra mutatja. A következőkben eme toldalékok váltakozási mintáit vesszük szemügyre közelebbről, és pontosan leírjuk az ezekben megmutatkozó szabályszerűségeket.

⁷⁷ Azt, hogy az ilyen igetövek (vagy legalábbis egy részük) [w]-re végződik fonológiailag, különböző összefüggésekben és különböző érvekkel megtámogatva már többen fölvetették, l. például Juret (1913: 200), Moralejo (1991) vagy Touratier (2005: 68 skk.).

(174) A perfektum tövet közvetlenül követő toldalékok formai típusai

A toldalékok által mutatott allomorfiát a tövek fonológiai formája irányítja, konkrétan a tő utolsó szegmentuma. Ahogy fentebb láttuk, az imperfektum tő esetében az ige lexikális tulajdonsága, hogy milyen szegmentumra végződik (akár toldalékként elemezhető ez a szegmentum, akár nem). Ebből következően a tővégi szegmentumok igen nagy változatosságot mutatnak. A perfektumban jóval szűkebbek a lehetőségek: a latin igék perfektum töve csak mássalhangzóra vagy [u]-ra végződhet.¹ Összesen két magánhangzóra végződő perfektum tő létezik, az *ī*- 'megy' (pl. *īī* 'mentem', *ierat* 'ment') és a *desī*- 'abbahagy' (*desīī*, *desierat* stb.); az utóbbi a klasszikus kor után sokszor *v*-vel bővítve (pl. *desīverat*).

A perfektum töveket ugyanakkor mégiscsak változatosabbá teszi egy variábilis, de nagyon gyakori folyamat, a *v*-törlés. Az olyan perfektum tövek, mint pl. a *nōv*- 'tud' tővégi [w]-je törlődhet, ilyen módon pedig létrejön egy csonka, magánhangzóra végződő tő, amely már a magánhangzó nélküli toldalékváltozatot választja (175):

- (175) *nōv-ērunt* ~ *nō-runt* 'tudták/tudják'
nōv-isse ~ *nō-sse* 'tudni' PERFINF

A *v*-törlés lehetőségességét lexikális és morfológiai tényezők befolyásolják. A legfontosabb az, hogy a [w] csak akkor törölhető, ha toldalék; ha az ige része lexikálisan, akkor nem (amint az világosan kitűnik a Leumann 1977: 598–601-ben felsorolt adatokból). A *nōv*-hoz való hasonlósága ellenére a *mōv*- 'mozog/mozgat' végén álló [w] szinte soha nem törölődik, a *fōv*- 'melegít' pedig egyáltalán nincs adatolva csonkult tővel.⁷⁸ Hasonlóképpen a *probāv*- 'elismer' [w]-je igen gyakran törölődik (pl. a 2Sing alak teljes *probāvistī* formában a teljes korpuszban egyszer sem fordul elő, még prefixált alakokban sem), míg ezzel szemben a *fāv*- 'kedvez' [w]-je teljesen stabil (vö. a *probā*-, *favē*- imperfektum töveket). De még amikor a [w] toldalék is, a törlődés lehetősége lexikálisan adott, vagy nem: a *crēv*- 'elválaszt' igében megtörténik, a *sprēv*- 'megvet'-ben nem, és a példákat még lehetne sorolni.

A törlés másik fontos morfológiai tényezője a toldalék típusa. Az *-is*-csoportozhoz tartozó toldalékok előtt jóval gyakoribb, mint az *-er*-csoportozhoz tartozók előtt, a három nem alternáló toldalék előtt pedig általában nem fordul elő (erről részletesebben l. lentebb). Az *-is*- és az *-er*-típusú toldalékok eltérő viselkedése valószínűleg összefügg azzal, hogy a latinban egyébként rengeteg igei toldalékban található [r]. A csonkult tövek, amelyek ráadásul a toldalékok kezdő magánhangzó nélküli allomorfját választják, könnyen összetéveszthetők lettek volna egyéb alakokkal. Ide tartozik még az is, hogy amint azt saját statisztikai számításaink mutatják, szó belsejében a [r] a leggyakoribb mássalhangzó. Ezzel szemben az *-is*-típusú toldalékok [ss] és [st] szekvenciája a morfológiában másutt nem fordul elő, és egyértelműen jellemzi a kategóriájukat

⁷⁸ Az *-is*-csoportozhoz tartozó toldalékokkal a *nōv*- 96,3%-ban mutat csonkult alakokat a Brepols-korpuszban, míg a *mōv*- mindössze 3,6%-ban (beleértve a igekötős alakjait is). A *nōv*- esetében a [w] a perfectum toldaléka (vö. az imperfektum tövet, amely *nōsc*-), míg a *mōv*- és a *fōv*- esetében nem (vö. *movē*- és *fovē*-).

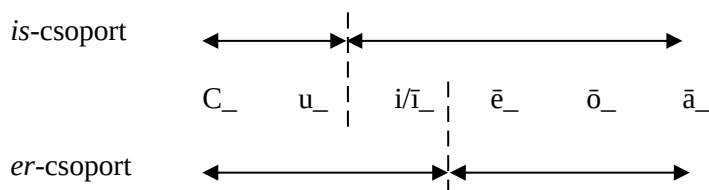
(múltidejű kötőmód és főnévi igenév, illetve második személy). A váltakozó toldalékok által mutatott allomorfia típusait a (176) táblázat mutatja.

(176) A perfektum tövet közvetlenül követő toldalékok variánsai⁷⁹

	-isse -issē- -istī -istis	-er- -erā- -eri- -ērunt
-C-	nōv-isse amāv-isse tetig-isse	nōv-ērunt amāv-ērunt tetig-ērunt
-u-	monu-isse	monu-ērunt
-i/ī-	abī-sse	abi-ērunt
-V[–felső]-	nō-sse complē-sse amā-sse	nō-runt complē-runt amā-runt
	-sse -ssē- -stī -stis	-r- -rā- -ri- -runt

Világosan kitűnik, hogy ezek a toldalékok pontosan ugyanazt a kétféle allomorfiát mutatják, mint az imperfektum tövet követő toldalékok, így a (172) ábra szinte változatlanul megismételhető itt (177), mindössze az [o:] -t kell hozzáadnunk a környezetekhez.

(177) A perfektumi allomorfiák környezetei

Az [s]-re végződő perfektum tövek esetében megfigyelhető egy csekély hatókörű, de érdekes variáció, amikor az *is*-csoporthoz tartozó toldalékot kapnak. Az ilyen töveknél (kivéve a [ls] [rs] végűeket) az esetek egy kicsiny, de nem elhanyagolható százalékában a kezdő magánhangzó nélküli toldalék-allomorf jelenik meg, az egymás mellé kerülő két vagy három [s] szegmentum pedig redukálódik a fonotaktikailag megengedett számra, azaz egyre vagy kettőre.⁸⁰ Így például *direxisti* ~ *direxti* 'irányítottal', *divisisse* ~ *divisse* 'osztani', *accessistis* ~ *accestis* 'odamentetek', *admisisse* ~ *admisse* 'odaküldeni', és így tovább. Első ránézésre ezt lehetne úgy értelmezni, hogy [s] után elvész egy [is] szekvencia (ez a hagyományos leírása az ilyen alakoknak, l. Leumann 1977: 598), de sokkal egyszerűbb két egyébként is adatolt jelenség kombinációjaként elemezni: egyfelől itt a toldalékok magánhangzók után látható allomorfja jelentkezik, másfelől az így létrejött geminátákat a nyelv fonotaktikai szabályai automatikusan kiigazítják. Ilyen módon semmiféle külön folyamatot nem kell tételeznünk, mindössze annyit kell kikötnünk, hogy az *is*-típusú toldalékok magánhangzó utáni allomorfja kivételesen [s] után is megjelenhet.⁸¹

79 A példák: *no(v)*- 'tud', *ama(v)*- 'szeret', *tetig*- 'érint', *monu*- 'figyelmeztet', *abi*- 'elmegy', *comple(v)*- 'befejez'; a hozzájuk tartozó imperfektumi főnévi igenevek *noscere*, *amare*, *tangere*, *monēre*, *abire*, illetve *complēre*.

80 A latin mássalhangzós fonotaktika ide vonatkozó szabályszerűségeit részletesen tárgyalja Cser (2009, 2012). A jelen eset szempontjából mindössze annyi a lényeges, hogy gemináta nem fordul elő mássalhangzó szomszédságában, csak prefixum és tő határán, amennyiben jólformált összetett szótagkezdet képezhető az utolsó két mássalhangzóból, pl. *approbare* 'helyesel'.

81 Morfológiaelméleti szempontból külön érdekesség, hogy éppen a legátlátszóbb szerkezeteket alkotó, azaz

Két rövid megjegyzést kell még tennünk a toldalékolás útján létrejövő hiátussal kapcsolatban azokról a perfektum tövekről, amelyek [i]-re végződnek, akár v-törlés miatt, akár anélkül. Az egyik említendő jelenség a hiátusba került első magánhangzó megrövidülése, teljes mértékben az általános szabályszerűségnek megfelelően (l. fentebb 1(a)): *finīv-erat*, de *finī-erat* 'befejezte', ugyanakkor *finī-sse* 'befejezni'. Ez a morfológia szempontjából szigorúan véve tulajdonképpen irreleváns, hiszen egy szinte kivétel nélküli fonológiai automatizmusról van szó.

A másik jelenség egy kis számban adatolt morfológiai variáció. Ha egy perfektum tő [i]-re végződik, különösen, ha nem v-törlés következtében, akkor a magánhangzóval kezdődő toldalék-allomorf választása marginálisan bár, de lehetséges az *is*-csoport esetében. Így például a többségi *abisse* 'elmenni' mellett az *abiisse* alak is adatolt. Ez morfológiailag tekintve mindössze egy kisebb anomália a fentebb leírt eloszlási szabályszerűséghez képest.

A három fennmaradó toldalék (1Sing *-ī*, 3Sing *-it*, 1Plur *-imus*) speciális problémákat vetnek föl. Az adatok némiképpen kuszák és nem mindig egyértelműek, mivel a szövegkiadások alapjául szolgáló kéziratok nem mindenütt egységesek a releváns pontokon, de az adatok által kirajzolt szabályszerűségek alapvetően a következők.

Az 1Sing *-ī* és a 3Sing *-it* kategorikusan nem alternálnak, és előttük a v-törlés csak akkor lehetséges, ha a [w] előtt [i] áll, más magánhangzó esetén nem. Az adatolt alakok között található *audīvi(t) ~ audii(t)* 'hallott(am)', *finīvit ~ finiit* 'befejezett', de csak *novi(t)* 'tudta(m)', *amavi(t)* 'szerette(m)', és hasonlók. (Lehetséges, hogy ez a megkötés a valódi magánhangzós végű perfektum tövek, az *ī-* 'megy' és a *desī-* 'abbahagy' analógiás hatását tükrözi.) Néhány ritka esetben az írásban csak egy ⟨i⟩ van, amely metrikai bizonyítékok alapján hosszúnak tűnik (pl. Vergilius *Aeneis* 9.418-ban *īt* 'ment' *iit* helyett). Ez kétszeresen is rendhagyó: egyrészt a magánhangzók összevonását mutatja, másrészt szó végi [t] előtt hosszú marad az így létrejött magánhangzó (bár a latinban ebben a környezetben kötelező a magánhangzó-rövidülés, l. fentebb 173b).

A 1Plur *-imus* előtt a v-törlés gyakorlatilag sose fordul elő, még *-iv*-végű tövekkel sem. Ez azt jelenti, hogy ezt a toldalékot csak mássalhangzó, [u] vagy az *ī-* 'megy' és a *desī-* 'abbahagy' [i:]-je előzheti meg. Mássalhangzók és [u] után egyik toldalék sem mutatja soha a magánhangzó nélküli allomorfját. Az *ī-* 'megy' és összes igekötős változata után azonban az *-imus* magánhangzó nélkül jelenik meg (nagyon ritkán látunk olyan alakokat megbízhatóan adatolva, mint *adiimus* 'elmentünk', *periimus* 'elpusztultunk') – annak ellenére, hogy így a perfektumi és az imperfektumi alakok egybeesnek a jelen időben. A *desī-* 'abbahagy' igével jóval kevesebb alak fordul elő a korpuszban: egyetlen *desīmus*, hat *desiimus* (és tizenegy *desivimus*, ezek mind a klasszikus kor utániak). Azt várnánk, hogy a leggyakoribb forma a *desīmus* legyen, már csak azért is, mert így nem esne egybe az imperfektumi (*desinimus*) és a perfektumi alak, szemben az *īmus* 'megyünk/mentünk' esetével – de a kevés számú előfordulás ellenére mégis kijelenthető, hogy az alapforma a *desiimus*, vagyis a két *ī*-végű perfectum tő nem viselkedik egyformán.

Mindezeket figyelembe véve tehát azt mondhatjuk, némiképpen módosítva a fenti kategóriákat, hogy az *-imus* félig alternáló vagy marginálisan alternáló toldalék. Éppenséggel váltakozó (1. típusú) toldalékként is tekinthetnénk, amely előtt azonban nem lehetséges a v-törlés (szemben az *is*-típusú toldalékokkal általában), ezért korlátozottabbak a környezetei, és nem felső nyelvvállású magánhangzó után soha nem fordul elő a klasszikus korban.

A fentebbi (176) táblázatot tehát most kiegészíthetjük egyrészt a nem váltakozó toldalékokkal, másrészt a *divisse*- és az *abiisse*-féle változatokkal. Így kapunk teljes képet a perfektum tövet közvetlenül követő toldalékok allomorfiáiról (178):

agglutináló perfektum-képzők törölhetőek, pontosabban a háromból kettő, a -v- és a -s-, amennyiben az utóbbinál a gemináták egyszerűsítését a képző törléseként (is) fogjuk fel.

(178) A perfektum tövet közvetlenül követő toldalékok variánsai (a 176 táblázat kiegészítése)

		<i>isse</i> <i>issē-</i> <i>istī</i> <i>istis</i>	<i>er-</i> <i>erā-</i> <i>eri-</i> <i>ērunt</i>	<i>imus</i>	<i>ī</i> <i>it</i>
-C-		<i>nōv-isse</i> <i>amāv-isse</i> <i>audīv-isse</i> <i>tetig-isse</i>	<i>nōv-ērunt</i> <i>amāv-ērunt</i> <i>audīv-ērunt</i> <i>tetig-ērunt</i>	<i>nōv-imus</i> <i>amāv-imus</i> <i>audīv-imus</i> <i>tetig-imus</i>	<i>nōv-it</i> <i>amāv-it</i> <i>audīv-it</i> <i>tetig-it</i>
	-s-	<i>(dīvīs-(s)se)</i> <i>dīvīs-isse</i>	<i>dīvīs-ērunt</i>	<i>dīvīs-imus</i>	<i>dīvīs-it</i>
	-u-	<i>monu-isse</i>	<i>monu-ērunt</i>	<i>monu-imus</i>	<i>monu-it</i>
	nem csonka -i/ī-	<i>abī-sse</i> <i>(abi-isse)</i>	<i>abi-ērunt</i>	<i>abī-mus</i>	<i>abi-it</i>
	csonka -ī-	<i>audī-sse</i> <i>(audi-isse)</i>	<i>audi-ērunt</i>		<i>audi-it</i>
	-V[–felső]- (mindig csonka)	<i>nō-sse</i> <i>complē-sse</i> <i>amā-sse</i>	<i>nō-runt</i> <i>complē-runt</i> <i>amā-runt</i>		
		<i>sse</i> <i>ssē-</i> <i>stī</i> <i>stis</i>	<i>r-</i> <i>rā-</i> <i>ri-</i> <i>runt</i>	<i>mus</i>	

11.2.4. A kiterjesztett tövet követő toldalékok

A kiterjesztett tövet mind az imperfektumban, mind a perfektumban csak a személyvégzódések követhetik. Ezek a végzódések már a (170) és a (171) táblázatban is szerepeltek, hiszen az imperfektum tövet közvetlenül is követhetik. A kiterjesztett tövek után azonban kissé eltérő eloszlást mutatnak. Egyrészt míg az egyszerű és a kiterjesztett imperfektum tövek után aktív és passzív személyvégzódések egyaránt állhatnak, a kiterjesztett perfektum tövet csak az aktív személyvégzódések követhetik. Másrészt a kiterjesztett tő után az 1Sing végződés is váltakozást mutat, míg közvetlenül az imperfektum tő után csak az *-ō* alakja fordul elő. Harmadrészt a kiterjesztett tő után minden személyvégződés, még a 3Plur is 1. típusú allomorfiát mutat. Ez teljesen világos annak ellenére, hogy a kiterjesztett tövek végén összesen ötféle szegmentum található meg: [r b i a e:]. A lényeg az, hogy ebben a morfológiai szerkezetben mindhárom magánhangzó ugyanolyan környezetet alkot. Ezt mutatja meg a (179) táblázat:

(179) Toldalékvariánsok kiterjesztett tő után

	<i>ō/or, is/eris, it/itur, imus/imur,</i> <i>itis/iminī, unt/untur</i>
-C-	
-V-	
	<i>m/r, s/ris, t/tur, mus/mur,</i> <i>tis/minī, nt/ntur</i>

Mindössze két is hatókörű rendhagyóságot kell megemlítenünk, és ezzel a latin igeragozás morfofonológiájának leírása teljes lesz. Az egyik az, hogy a jövő idejű perfektum 3Plur alakja *-erint* végződést kap (*fuerint, audierint...*) az elvárható **-erunt* helyett (hiszen ez a paradigma egyébként az *-er-* tőkiterjesztés és a személyvégzódések kombinációjából áll össze). Ez nem morfofonológiai szabálytalanság, arról van szó, hogy a *fuerint*-típusú alakok az egyébként formailag nagyon hasonló jelenidejű kötőmódú perfektumból (ahol a tőkiterjesztés *-eri-*) kerültek át ebbe a paradigmába.

Ennek egyébként az is a következménye, hogy a két paradigma mindössze egyetlen alakban, az 1Sing-ben tér el egymástól (*fuero*, ill. *fuierim*).

Hasonló ehhez a másik rendhagyóság. A mássalhangzó- és *i*-töví igék jövő idejű imperfektum 1Sing alakja *-am* végződést kap (*agam*, *capiam*, *veniam*), bár a tőkiterjesztés itt *-ē-*; ez az alak a jelen idejű kötőmódból került át, ahol a tőkiterjesztés *-ā-*.

11.3. Névszói allomorfia

11.3.1 Bevezető megjegyzések

Amint láttuk, az igeragozásban fellépő allomorfiák környezetei a hangzóssági skála egy szakaszán definiálhatók, a skála egyik végén a mássalhangzókkal, a másik végén a nem felső magánhangzókkal, míg a felső nyelvvállású magánhangzók a kettő között helyezkednek el, és részint a mássalhangzókkal, részint pedig a nem felső magánhangzókkal viselkednek egyformán. Nagyon hasonló ez ahhoz, amit a névszóragozásban látunk.⁸²

A névszói inflexió strukturálisan egyszerűbb, de morfofonológiailag bonyolultabb, mint az igei inflexió. Annyiban egyszerűbb, hogy minden alak egy tövből és egy végződésből áll; az igékkel ellentétben itt nincsenek tőkiterjesztések, eltekintve a nyelvtani nem jelölésének bizonyos típusaitól. Természetesen a névszói képzéseknek sok fajtája létezett a latinban, de ezekről (mint derivációról) itt nem ejtünk szót. Ami a morfoszintaktikai kategóriákat illeti, a névszóragozás kumulatív (fúziós) eset-szám-jelölésből áll a főnevek és melléknevek mindegyikénél, valamint nemjelölésből néhány főnévnel és sok melléknévnél. A nemet részint az alany- és a tárgyeset eltérő toldalékolása kódolja, részint a tövégi magánhangzó. Mindezeket részletesen áttekintjük a következőkben.

A tövek végén mind az öt magánhangzó-minőség megtalálható, és megtalálható a [f] [j] és [h] kivételével minden mássalhangzó.⁸³ Konkrétan a tövégi szegmentumok, amelyek az allomorfiákat és ezeken keresztül a ragozási típusokat definiálják, a következők:⁸⁴ *-ā -ō/ū -ē -ū/ū -ī -C*. Ez a lista megfelel a hagyományos deklinációknak, de egy lényeges kiegészítést kell ezen a ponton tennünk. A múltból örökölt felosztás szerint az *i*-tövek és a mássalhangzós tövek egyaránt az ún. harmadik deklinációhoz tartoznak, és etimológiai alapon különböztetjük meg őket. Mivel a kétféle tőtípushoz tartozó végzések eleve átfedést mutattak, és mivel későbbi hangváltozások és analógiás változások tovább erodálták a különbséget, a klasszikus latin időkre mindössze öt eltérés maradt látható, jelesül AccSing *-im* vs. *-em*, AblSing *-ī* vs. *-e*, NeutrNomAccPlur *-ia* vs. *-a*, MascFemAccPlur *-īs* vs. *-ēs*, valamint GenPlur *-ium* vs. *-um* (mindegyik esetben az előbbi az *i*-töví, az utóbbi a mássalhangzós töví forma). A harmadik deklinációhoz tartozó főnevek és melléknevek hatalmas változatosságot mutatnak a toldalékok megválasztásában, és még tovább bonyolítja a képet az, hogy sok szó egyszerűen nem fordul elő a korpuszban bizonyos morfológiai alakokban.

Ennek a variációnak a részleteit már leírták másutt, és itt nem fogjuk elismételni az idevágó adatokat (l. elsősorban Leumann 1977: 342–353 és 429–441). Mi az *i*-tövíek és a mássalhangzós tövíek viszonyát nem inflexiós variabilitásként fogjuk leírni, vagyis nem úgy, mintha egy általános paradigmátípuson belül variálnának a toldalékok. A tövégi [i]-t inherensen instabil szegmentumként kezeljük: ha jelen van, a *tő* az *i*-tövíekre jellemző toldalékot választ, ha nincs jelen, a *tő* a mássalhangzós tövíekre jellemző toldalékot választ. Itt tehát lényegében heteroklízisről van szó. Több főnév van, amely két különböző tövből képez alakokat, pl. *elephant-/elephanto-* 'elefánt', *opulent-/opulento-* 'gazdag', *barbaria-/barbariē-* 'idegen vidék', *materia-/materiē-* 'anyag', *domo-/domū-* 'ház', és a sort még folytathatnánk. Az *i*-tövínek nevezett névszók mind

82 Ez utóbbival kapcsolatban az alapvető meglátást Spaelti (2004), Emonds és Spaelti (2005), valamint Emonds (2014) is megfogalmazza.

83 Szembeszökő módon [f] és [j] egyáltalán nem fordul elő igei végén sem.

84 Az ún. második névszóragozást hagyományosan *o*-tövínek nevezzük, és ettől az egyszerűség kedvéért mi sem térünk el. Látni kell ugyanakkor, hogy a *tő* végi magánhangzó szinkrón módon megjósolhatatlanul változik [o] és [u] között, szemben a negyedik deklináció tőmagánhangzójával, amely stabil minőségű, ám ingadozó hosszúságú [u]. A második deklináció tőmagánhangzója elemezhető alulszabott hátsó kerek magánhangzóként.

ehhez a csoporthoz tartoznak. Néhány névszó (mint pl. a *mare* 'tenger') a legtöbb alakjában mutatja a tövégi [i]-t;⁸⁵ néhányban mindössze egyetlen alakban fordul elő (pl. *urbs* 'város' → *urbium* GenPlur); és rengeteg tisztán mássalhangzós tövű névszó van, amelyek egyáltalán nem mutatnak *i*-tövű alakot.

A kétféle tőosztály viszonya tehát egyfajta átfogó heteroklízisként jellemezhető. Ezt az alábbiakban, a konkrét allomorfiás variáció részletes bemutatásánál nem fogjuk külön feltüntetni. A tőtípusok allomorfiát kondicionáló környezeteként lesznek felsorolva ugyanúgy, mint az igéknél; és nem jelöljük, de adótnak vesszük, hogy bizonyos lexikális egységek mozognak ezek között a tőtípusok között. Történetesen az *i*-tövűek sokkal labilisabbak, tehát többet mozognak, mint a többi tőtípus.⁸⁶ Megjegyzendő még az is, hogy mind a tövek, mind a toldalékok besorolásánál el fogunk tekinteni az etimológiai szempontoktól, és tisztán szinkronikus morfológiai elemzést végzünk.⁸⁷

Láttuk fentebb, hogy az igék szintén gyakori heteroklízist mutatnak *i*-tő és mássalhangzós tő között. A kétféle (ti. igei és névszói) heteroklízis bizonyos mértékig hasonló, hiszen ugyanazt a szegmentumot és annak hiányát érinti tövégi helyzetben. Ugyanakkor van közöttük két lényegi különbség. Az igei heteroklízis rendszeres és szimmetrikus; a névszói heteroklízis rendszertelen és aszimmetrikus.

A rendszeresség itt azt jelenti, hogy az érintett igék mind egyformán viselkednek: ugyanazokban a paradigmatis alakokban mutatnak mássalhangzós tövet, és ezen alakok kiegészítő halmazában mutatnak \bar{i} -tövet.⁸⁸ Ezzel szemben a névszók esetében az *i*-tövű és a mássalhangzós tövű alakok paradigmatis eloszlása megjósolhatatlan. A tőallomorfiában jóformán lehetetlen szabályszerűségeket, összefüggéseket fölfedezni.⁸⁹ A névszói heteroklízis tehát ebben az értelemben rendszertelen.

A szimmetria azt jelenti, hogy a heteroklízis mindkét oldala létezik tiszta formában a morfológiai rendszerben. Ez egyértelműen igaz az igékre: léteznek tiszta \bar{i} -tövűek és tiszta mássalhangzós tövűek, továbbá létezik az igék azon csoportja, amely konkrét alakjaiban a két osztály között átfed. A névszók esetében ez nem így van. Vannak tisztán mássalhangzós tövűek, de nincsenek egyértelműen tisztán *i*-tövűek (l. a 85. l. ábrát). A névszói variabilitás tehát voltaképpen nem két típus között áll fenn, hanem egy típus perifériáján.

11.3.2. Esetvégzések és allomorfia: az egyes szám alany- és tárgyeset

A különböző névszói tövekhez járuló esetvégzéseket a következő négy táblázat foglalja össze. Az egyes szám alany- és tárgyesetet a többi esettől elkülönítve mutatjuk be mindkét számban, mert

85 Tulajdonképpen lehetne érvelni amellel, hogy a *mare* minden alakja *i*-tövű, hiszen vannak kétféleképpen elemezhető formák; pl. a GenSing *mari-s* vagy *mar-is*, az előbbi esetben *i*-tövű, az utóbbi esetben mássalhangzós tövű forma. Véleményünk szerint ez a kérdés nem dönthető el, de nem is múlik rajta semmi az elemzésünk szempontjából.

86 Voltaképpen az \bar{e} -tövűek szintén nagyon labilisak, de másképpen, és kevésbé problémás módon. Az \bar{e} -tövű főnevek száma nagyon alacsony, sok közöttük a heteroklitikus, és alig van olyan, amelynek a teljes paradigmája adatolva volna. Leíró szempontból ez a tőosztály, illetve az itt kimutatható heteroklízis abban is más, mint az *i*-tövűek heteroklízise, hogy ha egy főnévnek vannak \bar{e} -tövű alakjai, azok könnyen megkülönböztethetők más tőtípusok megfelelő alakjaitól.

87 Például a NomSing *-ēs* végződést mássalhangzós tövű végződésnek vesszük, mivel ez egyrészt formálisan sokkal egyszerűbb, mint az *i*-tövűek közé fölvenni, majd gondoskodni valamilyen mechanizmusról, ami a tövégi [i]-től megszabadul a konkrét alakokban (jelesül *fames* 'éhség', *nubes* 'felhő', *clades* 'pusztítás'), másrészt ezek a szavak nem is mutatnak más *i*-tövű alakokat, eltekintve a GenPlur *nubium*-tól, valamint a *cladium*-tól, amely mássalhangzós tövűként is előfordul (*cladum*). A latin nyelvtörténetben az *-ēs* nőnemű *i*-tövű végződésnek ismert.

88 Ez alól csak az *orior* 'fölkel' a kivétel, amely valamivel több *i*-tövű alakot mutat, mint az osztály többi igéje.

89 Egy ilyen szűk hatókörű általánosítás szerint ha egy tő olyan mássalhangzócsoporthoz tartozik, amely nem lehet összetett szótagkezdet, akkor a GenPlur alakja *i*-tövű lesz, pl. *urbium* 'város', *amnum* 'folyó', szemben ezekkel: *patrum* 'apa', *volucrum* 'madár' (l. Spaelti 2004). Implikációs összefüggés áll fenn továbbá az AccSing és a NomSing között: ha az előbbi *i*-tövű, akkor az utóbbi is az (*pupim* → *pupis* 'hajó'), de ez fordítva nem igaz (*hostis*, de *hostem* 'ellenség').

lényeges szerepük van a nyelvtani nem jelölésében, és mert változatosabb a morfológiájuk (különösen az egyes szám alanyesetű alakoké).

A legjellegzetesebb NomSing végződés az élő nemek esetében a *-s* (variánsa az *-ēs*), a semleges nem és az *a*-tövéiek esetében pedig zéró (ez utóbbiak túlnyomórészt nőneműek, néhány hímnemű alakkal). Szintén zéró toldalékot kap a legtöbb zengőhangra végződő tő és az összes *s*-tő a nemüktől függetlenül. Az élő *u*-tövek rövid magánhangzót mutatnak a NomSing alakban, a semleges neműek valószínűleg hosszút, bár az utóbbira nincs egyértelmű bizonyíték (l. Leumann 1977:441).

Az AccSing végződése minden élő nemű magánhangzós tő esetében az ⟨m⟩-ként írott hely nélküli nazális, amely az előtte álló magánhangzóval összeolvadva azzal azonos minőségű hosszú nazális magánhangzót eredményez. A mássalhangzós tövek ⟨em⟩ (fonetikailag [ē:]) toldalékot kapnak. Kivétel nélküli szabályként a semleges neműek tárgyesete és alanyesete azonos forma; ezt mutatja a két esetet átfedő szürke tartomány a (180) táblázatban. Az *o*-tövéknél a nazálisra végződő tárgyeset egyben az alanyeset is. Az *a*-tövéiek és az *ē*-tövéiek között nincs semleges nemű.

(180) Az egyes szám alany- és tárgyeset végződéseivel példák⁹⁰

	NOMSING	ACCSING
ǎ-	∅	
ǒ/ǔ-		
ē-		m
ǐ-	s	
ū/ǔ-		∅
C-	ēs	em

ara *aram*
annus *pilum* *annum*
diēs *diem*
puppis *mare* *puppim*
tribus *cornū* *tribum*
famēs/rex/pater *caput* *famem/ regem/ patrem*

A névszók NomSing alakja gyakran mutat sajátos alakot; ezek fonológiai jellemzőit itt egészen röviden tekintjük át. Az egyik nagyon gyakori folyamat a [s] előtti dentális zárhang-törlés (*mile-s* ~ *milit-em* 'katona' NomSing ~ AccSing), amely fonológiailag teljesen rendszeres, a névszói morfológiától független jelenség. Az utolsó szótagi magánhangzó szintén sokszor különbözik a többi esetformában láthatótól. Eme magánhangzó-váltakozások közül némelyik rendszeres, mint pl. az [e] ~ [i] váltakozás zárt, illetve nyílt szótagban (ld. az iménti példát). Az *i*-tövéi semleges neműeket érinti az [i] → [e] / _# folyamat (*mari-* → *mare* 'tenger'). Más váltakozások kevésbé rendszeresek, ilyen például az [u] ~ [e] váltakozás (*genus* ~ *generis* 'nem, faj' NomSing ~ GenSing). Ismét más folyamatok lexikálisan gyakoriak, de fonológiailag nem írhatók le. Ennek legjobb példáját az [n]-végű élő nemű tövek nyújtják. Ezek zéró toldalékot kapnak, de az [n] is törlődik, és a NomSing [o:] magánhangzót mutat, akár jelen van az egyébként a tőben, akár nincs, így pl. *tirōn-* → *tirō* 'újonc', *origin-* → *origō* 'kezdet'.

Ha egy tő [Cr] szekvenciára végződik, a NomSing alakban megjelenik egy epentetikus [e] (*patr-* → *pater* 'apa', *agr-* → *ager* 'föld'). Ezen tövek némelyike végig mássalhangzós tőként ragozódik (pl. *pater*), némelyike *o*-tőként a NomSing kivételével minden alakban (pl. *ager*). Ez

90 Itt és a (182) táblázatban a szürkített terület a semleges nemű névszók és melléknevek végződéseit mutatja. A példák a következők: *ara* 'oltár', *annus* 'év', *pilum* 'dárda', *dies* 'nap', *puppis* 'hajó', *mare* 'tenger', *tribus* 'törzs', *cornu* 'szarv', *fames* 'éhség', *rex* 'király', *pater* 'apa' és *caput* 'fej'.

utóbbi csoport tehát marginálisan heteroklitikusnak tekinthető. A hasonló viselkedésű melléknevekről lentebb ejtünk szót.

A nem jelölésének a következő elterjedt formái léteznek a melléknevek (és a főnevek egy része) esetében.⁹¹

(i) Hím- és semleges nemben teljes *o*-töví ragozás, nőnemben teljes *a*-töví ragozás (pl. *purus* ~ *purum* ~ *pura* 'tisza'). Az ilyen típusú mellékevekben a nőnem különbözik a másik két nemtől minden alakban, kivéve a DatAblPlur alakot (ld. később); a semleges nem a fentebb elmondottak értelmében különbözik a hímnemtől a NomSing alakban (*purus* ~ *purum*), és a NomAccPlur alakban is (ld. később).

(ii) Mindhárom nem heteroklitikus *i*-töví/mássalhangzós töví ragozás, de a hím- és a nőnem NomSing *i*-töví alak -s toldalékkal, az AccSing mássalhangzós töví alak -em toldalékkal, míg a semleges nemben mindkét esetben *i*-töví alak -∅ toldalékkal (Masc/Fem NomSing *viridis*, AccSing *viridem*, Neutr *viride* 'zöld').

Mindkét csoportot keresztbe osztályozza az [r]-végű melléknevek egy népes csoportja, amelyek sem tövégi magánhangzót, sem toldalékot nem mutatnak a hímnemű NomSing alakban (pl. az egyébként *purus*-típusú *tener* ~ *tenerum* ~ *tenera* 'zsenge', vagy a *viridis*-típusú *celer* ~ *celere* ~ *celeris* 'gyors'). A *tener*-rel és a *celer*-rel ellentétben a legtöbb ilyen tő *Cro*-/*Cra*-/*Cr*-végű vagy *Cri*-/*Cr*-végű. Ezekben a hímnemű NomSing alakban általában nincs tövégi magánhangzó, a *Cr*-végű főnévi tövekre jellemző módon van [e]-epentézis, és a zengőhangú tövekre jellemző módon zéró toldalékot kapnak. Az összes többi alakjukban szabályosak ezek a melléknevek. Példák:

(181) *Cr*(V)-töví melléknevek NomSing alakjai (*piger* 'rest', *acer* 'éles')

Masc *piger* (tő: *pigr*-, toldalék: -∅, [e]-epentézis)

Neutr *pigrum* (tő: *pigro*-, toldalék: -m)

Fem *pigra* (tő: *pigra*-, toldalék: -∅)

Masc *acer* (tő: *acr*-, toldalék: -∅, [e]-epentézis)

Neutr *acre* (tő: *acri*-, toldalék: -∅, [i] → [e] / _#)

Fem *acris* (tő: *acri*-, toldalék: -s)

11.3.3. Esetvégzések és allomorfia: az egyes szám többi esete és a többes szám

A birtokos esetű toldalékok igen nagy változatosságot mutatnak a hangzóssági skála függvényében, de könnyen fölfedezhető bennük egy alapvető kontraszt egy magánhangzós ([j] vagy -ī) és egy mássalhangzós (-s/is) toldaléktípus között. Az *a*-tövek [j]-t kapnak (az [aj] írásmódja ⟨ae⟩); az *o*-tövek -ī-t kapnak és a tövégi magánhangzó szabályszerűen törlődik (fentebbi 173c); az *e*-tövek szintén -ī-t kapnak és a tövégi magánhangzó szabályszerűen megrövidül a hiátus-szabály (fentebbi 173a) értelmében. Az *u*-tövek és az *i*-tövek -s toldalékot kapnak, a mássalhangzós tövek pedig -is-t, ami a felszínen megkülönböztethetlenné teszi őket az *i*-tövéktől, és az elemzést is potenciálisan bizonytalanná teszi: például *reg-is* 'király', mert ennek a szónak egyáltalán nincsenek egyértelműen *i*-töví alakjai, de a *mari-s* (*i*-tő) és a *mar-is* (mássalhangzós tő) 'tenger' elemzések elvben egyaránt lehetségesek.

Az *a*-tövéek részeshatározót esete azonos a birtokos esettel, az *o*-tövéké azonos az ablativusszal (üres magánhangzós toldalék, ld. lentebb). Az összes többi tőtípus toldaléka -ī, ennek

91 Néhány melléknév egyáltalán nem jelöli a nyelvtani nemet az egyes számban (pl. *vetus* 'öreg', *audax* 'merész').

Pontosabban a nemet csak annyiban jelölik, hogy a NomSing alakot használják a semleges nemű AccSing kifejezésére is (Masc/Fem *veterem*, *audacem*, Neutr *vetus*, *audax*). Figyelemre méltó, hogy az *audax*-típusú melléknevekben, valamint az összes -ns-végű participiumban az élő nemekre jellemző NomSing -s toldalék jelenik meg a semleges nemű alany- és tárgyesetben, ami a nyelvtani rendszer szempontjából és indoeurópai szempontból is különös.

eredője *eī* és *uī* (ismét a hiátusbeli rövidüléssel). Az *u*-tövívek részes esete variábilis módon lehet azonos az ablativusszal is.⁹²

A magánhangzós tövek ablativusa egységesen egy üres magánhangzóval van toldalékolva, amely a felszínen a tőmagánhangzó nyújtásaként jelenik meg (ha a tőmagánhangzó eleve hosszú volt, a nyúlás nem jelentkezik).⁹³ Mássalhangzós tövek után a toldalék *-e* (l. 182).

(182) Az egyes szám birtokos, részes esetű és ablativusi végződése

	GENSING	DAT SING	ABL SING
ǎ-		j	V
ō/ū-			
ē-		ī	
ǐ-			e
ū/ũ-	s		
C-	is		

<i>arae</i>	<i>arae</i>	<i>arā</i>
<i>annī</i>	<i>annō</i>	<i>annō</i>
<i>diēī</i>	<i>diēī</i>	<i>diē</i>
<i>maris</i>	<i>marī</i>	<i>marī</i>
<i>tribūs</i>	<i>tribuī/senatū</i>	<i>tribū</i>
<i>regis</i>	<i>regī</i>	<i>rege</i>

A többes szám alany- és tárgyesetben (183) a semleges neműek *-a* toldalékot kapnak, amely előtt az *o*-tövívek tővégi magánhangzója szabályszerűen eltűnik; az *ū* és az *i* megmarad, de az előbbi hiátusban megrövidül. A tővégi *-o* a hímnemű *-ī* előtt is kiesik ugyanúgy, mint a homofón GenSing alakban. Az *a*-tövívek NomPlur alakja formailag azonos a GenDatSing alakkal (*-⟨ae⟩*). Az AccPlur végződése *-Vs*, amely a felszínen a tőmagánhangzó nyújtása + [s]-ként jelenik meg, hosszú tőmagánhangzó esetében pusztán [s]-ként. Ugyanez az üres magánhangzós toldalék NomPlur végződésként is funkcionál az *ē*- és az *ū*-tövek esetében. A mássalhangzós töveknél mindkét eset végződése *-ēs*.

Szigorúan véve *i*-töví, élő nemű NomPlur alak nincs. Minden hím- és nőnemű *i*-töví főnév és melléknév mássalhangzós tőből képezi a NomPlur alakját, szemben az AccPlur alakkal, ahol kétféle végződést találunk (*-ēs*, illetve *-īs*).⁹⁴

92 Az *i*-tövívek esetében tulajdonképpen két másik elemzés is lehetséges. Tekinthejtük úgy, hogy az ablativushoz hasonlóan üres magánhangzó a toldalék, mint az *o*-tövíveknél, ebben az esetben nem kell a tőmagánhangzó törléséről külön gondoskodni. Avagy mondhatjuk azt is, hogy a NomPlur-hoz hasonlóan (l. 183. táblázat) nincs *i*-töví részes eset, ezek a lexikális egységek a DatSing alakot minden esetben mássalhangzós tőből képezik.

93 Az AblSing toldalékot Spaelti (2004) is üres magánhangzóval elemzi, mint ahogy az AccPlur és a GenPlur toldalékokat is.

94 Ezt ismét *contra etymologiam* állítjuk; nyelvtörténetileg a többes alanyeset *-ēs* végződése éppen az *i*-tövíveknél jött létre, szemben a mássalhangzós tövek eredeti ***-ēs* végződésével.

(183) A többes szám alany- és tárgyeset végződése

	NOMPLUR	ACCPLUR
ǎ-	j	
ö/ű-	ī	a
ē-		Vs
ĭ-	(ēs)	
ū/ű-		a
C-	ēs	ēs

arae *arās*
annī *pila* *annōs*
diēs *diēs*
(puppēs) maria *puppīs*
tribūs *cornua* *tribūs*
regēs *capita* *regēs*

A többes szám birtokos eset végződésének allomorfiája teljesen tiszta esete a 2. típusú allomorfiának. Minden mássalhangzóra vagy felső nyelvállású magánhangzóra végződő tő után ⟨um⟩ (= [ū:]) a toldalék, az összes többi magánhangzós tő után -*Vrum*, melyek közül az utóbbi a tőmagánhangzó nyúlásában és egy azt követő [rū:] szekvenciában valósul meg. A DatAblPlur alakban (ez a két eset a többes számban soha nem különbözik) a toldalék -*īs* a hátsó nem felső magánhangzók után (maguk a magánhangzók szabályszerűen törődnek), első és felső magánhangzók után -*bus*, mássalhangzók után -*ibus*. Néhány *u*-tövű főnév -*bus* helyett -*ibus* végződést mutat, ami egyszerű heteroklízisként elemezhető, ti. ezek az alakok ezt a formát mássalhangzós tőből képezik. A -*bus* végződés kivételesen előfordul néhány *a*-tövű főnéven is, ahol explicit módon meg kell különböztetni a nyelvtani nemet egy megfelelő *o*-tövű alaktól, pl. *deabus* 'istennő', *filiabus* 'lánya' (szemben ezekkel: *deis/dis* 'isten', *filiis* 'fia', mindegyik alak DatAblPlur). Ezeket a végződéseket a (184) táblázat foglalja össze.

(184) A többes szám birtokos, részes esetű és ablativusi végződése

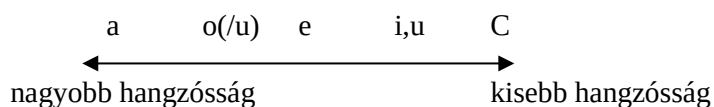
	GENPLUR	DATABLPLUR
ǎ-	Vrum	īs
ö/ű-		bus
ē-		
ĭ-	um	ibus
ū/ű -		
C-		

arārum *arīs*
annōrum *annīs*
diērum *diēbus*
puppium *puppibus*
tribuum *tribubus/portibus*
regum *regibus*

11.4. Morfofonológiai elemzés: allomorfiák a ragozásban és a hangzóssági skála

A tőtípusok mint allomorfiát kondicionáló környezetek elrendezhetők a hangzóssági skálán mind az igei, mind a névszói inflexió esetében (185). A skála egyik végén az [a] van, a legnyíltabb és ezért legnagyobb hangzósságú magánhangzó, a másik végén a mássalhangzók alkotnak az inflexiók allomorfiák szempontjából differenciálatlan csoportot.⁹⁵ A skálának nagy prediktív ereje van az egybefüggőségéből adódóan: ha két, a skálán nem szomszédos környezethez ugyanaz a toldalék-allomorf tartozik, akkor a közöttük lévő összes többi környezethez ugyanaz az allomorf tartozik.

(185) A magánhangzós hangzóssági skála

Ez a skála egyformán érvényes az igei és a névszói inflexióra. Bár az igeragozásban az allomorfiák túlnyomó többsége két típus valamelyikébe tartozik, tehát csak kétféle felosztást hoznak létre a mássalhangzók és [u] vs. [i] vs. nem felső magánhangzók kategóriáin, még az egyedi allomorfiák is ugyanezt a skálát tagolják anélkül, hogy az általánosításunknak ellentmondának. A kötőmód $\bar{e} \sim \bar{a}$ toldalékvariánsai a legnagyobb hangzósságú környezet és az összes többi között húzzák meg a határt (9. számú a 171. táblázatban), az 1Sing toldalék (14. a 171. táblázatban) pedig triviális módon megfelel az elmondottnak, hiszen imperfektum tő után nem váltakozik (kiterjesztett tő után pedig 1. típusú allomorfiát mutat, l. 179).

A névszói inflexióban változatosabb toldalék-allomorfiát látunk, mint az igeragozásban, de az alapvető szabályszerűségek hasonlóak. A GenPlur allomorfia egyértelműen 2. típusú, de a GenSing allomorfia szintén 2. típusú megoszlást mutat a mássalhangzós ([s], [is]) és a magánhangzós ([j], [i:]) változatok között. A DatAblPlur alakokban az $-(i)bus \sim -is$ váltakozás az \bar{e} -tövék és a magánhangzósabb tőtípusok között húzza meg a határt, és ugyanez áll a NomPlur végződésekre (s-t tartalmazó, illetve magánhangzós variánsok). Az élő nemű NomAccPlur alakokban az $-ēs$ csak mássalhangzós tövekhez járul, szemben az összes többi tőtípushoz járuló üres magánhangzós toldalékvariánssal. Az AccSing alakok megkülönböztetnek egy magánhangzó nélküli és egy magánhangzós toldalékvariánst; az AblSing egy üres magánhangzóst és egy valódi magánhangzóst. Az egyetlen voltaképpen ellenpélda az élő NomSing alakoknál látható, ahol a mássalhangzós tövek három lehetséges ragváltozata közül az egyik ugyanúgy zéró toldalék, mint az a -tövéknél.

A névszói és az igei morfológia közötti egyetlen lényeges különbség, amely még mindig nem érinti az általánosítás érvényességét, a zárt magánhangzókat érinti. Amint láttuk, az igéknél az u -tövek mindig azonos módon viselkednek a mássalhangzós tövekkel (ezért aztán föl is merült, hogy ezek valójában mássalhangzós tövek). Ezzel szemben a névszóknál az u -tövek mindig azonos módon viselkednek az i -tövekkel, és mindkét típus egységesen hol a mássalhangzós tövekkel (ez a gyakoribb), hol bizonyos magánhangzós tövekkel viselkedik egyformán.

A (186) táblázat összefoglalja és összehasonlítja az inflexiók allomorfiákat a tövégi szegmentum függvényében mint a névszó-, mind az igeragozásban. A tövégi szegmentumokat egységesen rendeztük felülről lefelé csökkenő hangzósság szerint.⁹⁶

95 De érdemes itt is felidézni, hogy a két legnagyobb hangzósságú mássalhangzó közül a [j] egyáltalán nem fordul elő tövégen, a [w] pedig névszók esetében kizárólag heteroklitikus töveknél ($-vi/-v-$, pl. *clavis* 'kulcs').

96 A DatSing alakot a teljesség kedvéért foglaltuk bele a táblázatba, de ehhez az i -tövék esetében három különböző elemzés is adható (l. fentebb a 92. l. lábjegyzetet). Azt azonban a színezéssel jelöljük, hogy az o -tövék DatSing alakja olyan toldalékot kap, amely nem azonos egyik nagyobb variánssal sem. A nem létező alakok ki vannak húzva a táblázatban (semleges nemű a - és \bar{e} -tövek, élő i -tövé NomPlur).

(186) Az inflexiós allomorfiák összefoglalása

Fn, mn	∅	j	īs	j, ī	m	j, ī	Vrum	Vs	m	V	ē	Ige
ā					X									ā
ō/ū														ō, (fore)
ē					X									ē
ī				X										ī
ū/ū														u
C	∅													C
	s, ēs	ī	(i)bus	Vs, ēs	∅	(i)s	um	ēs	em	e	ā	
	élő NOM SING	DAT SING	PLURDATABL	PLURélő NOM	NOMACC SINGNEUTR	GEN SING	PLURGEN	élő ACC PLUR	élő ACC SING	ABL SING	1. típus	2. típus	IMPFCONJ	

11.5. A magánhangzók hangzósága

Láthattuk az eddig elmondottakból, hogy a magánhangzók hangzósága (szonoritása) alapvetően meghatározza az allomorfok eloszlását a latin inflexiós rendszerekben. Érdekes tehát fölteni a kérdést, hogy mit is jelent a magánhangzók esetében a szonoritás, és látunk-e párhuzamos példákat más nyelvekben.⁹⁷

A hangzóság általánosabb tárgyalásaiból (Parker 2002, 2012, Kenstowicz 1997, Gordon 2006, De Lacy 2006, Gordon et al. 2012, Miller 2012) a következőket lehet leszűrni. A fonológiai leírások a magánhangzók esetében kétféle kontrasztot állítanak a középpontba, a felső–alsó és a centrális–perifériális dimenziót. Általános az egyetértés abban, hogy az alsó magánhangzók szonoritása nagyobb, mint a felsőké, és a perifériálisaké nagyobb, mint a centrálisaké. A hangzóság fonetikai megfelelői már jóval problémásabbak; az eddig javasolt paraméterek között található az intenzitás, a toldalékcsoport nyitottsága, az időtartam, az akusztikai energia csúcsértéke és a szájüregi nyomás csúcsértéke. Lehetséges, hogy nem egyetlen fonetikai paraméter definiálja a hangzóságot, bár az intenzitás kiemelt szerepet látszik játszani (ehhez l. különösen Parker 2002).

A hangzóság a fonológiai viselkedés különböző formáiban nyilvánul meg, amelyek között természetesen összefüggés is lehet. A szótagsúly vagy a moraikusság, a hangsúlykerülés és a zöngétlenedésre való hajlam egy ilyen skála mentén osztja fel a magánhangzókat több nyelvben is (nyelvállás, periferialitás és hosszúság, l. Gordon 2006: 123 kk., Parker 2012, 2.4. rész). Az ilyen nyelvekben a nagyobb hangzóságú magánhangzók hozzájárulnak a szótagsúlyhoz, míg a kisebb hangzóságúak nem, és/vagy a nagyobb hangzóságú magánhangzók hangsúlyozhatóak, míg a kisebb hangzóságúak nem. Bizonyos nyelvekben a kisebb hangzóságú magánhangzók képesek zöngétlenedni, míg a nagyobb hangzóságúak nem (Miller 2012: 285).

A magánhangzók szonoritási skálája a latinban egyértelműen mutatja a nyelvállás meghatározó szerepét (felső vs. nem felső magánhangzók). A centrális–perifériális kontraszt nem játszik szerepet, hiszen a latinban nincsenek centrális magánhangzók. Az nem egyértelmű, hogy az

97 Spaelti (2004) magától értetődőnek veszi, hogy a tövégi magánhangzók a hangzóság alapján oszthatók három csoportra az inflexiós allomorfiák környezeteiként, de a hangzóságot mint olyat egyáltalán nem tárgyalja, így érvelni sem érvel ezzel kapcsolatban. Emonds és Spaelti (2005)-ben és Emonds (2014)-ben a hangzóság fogalma föl sem merül, bár az előbbiben egy helyen (17. o.) találunk egy utalást „nagyobb hangzóságú” (vagyis nem felső nyelvállású) magánhangzókra.

elől vs. hátul képzettségnek van-e bármi szerepe ebben a tekintetben. Láttuk, hogy a névszói inflexióban az [u] és az [i] között nincs különbség allomorfiák kondicionálása tekintetében, míg az igéknél az [u] és a mássalhangzóra végződő tövek között nincs különbség. Ebből vagy az a következtetés adódik, hogy az [u] hangzósága kisebb, mint az [i]-é, vagy az, hogy az igék esetében valóban nincsenek [u]-ra végződő tövek, és az ilyenként ismert igék valójában mássalhangzós (vagyis [uw]-) tövek mind az imperfektumban, mind a perfektumban.

A hangzóságnak megfelelő fonetikai tulajdonságok a latinban többnyire nem rekonstruálhatók, bár bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a felső nyelvállású magánhangzók rövidebbek lehettek, mint a nem felső nyelvállásúak. Konkrétan Sen (2015) amellett érvel, hogy az [i:] fonetikailag rövidebb volt a többi hosszú magánhangzónál; ha hasonló érvek nem szólnak az [u:] relatív rövidege mellett, akkor ez egy gyenge jele lehet a két magánhangzó közötti aszimmetriának.

Ami a magánhangzók viselkedését illeti, az eltérő minőségű szegmentumok nem mutatnak eltérést sem a szótagsúlyhoz való hozzájárulásuk, sem a hangsúlyozhatóságuk tekintetében; magánhangzó-zöngétlenítő folyamatok pedig nem léteztek a latinban. Úgy tűnik tehát, hogy a klasszikus latinban a magánhangzók hangzóságának az egyetlen funkciója az, amit az inflexiós morfológiában látunk. Érdekes, hogy ennek párhuzamait nemigen találjuk az irodalomban. Vannak esetek, ahol az allomorfok megválasztásában szerepet játszik az, hogy a magánhangzók felső vagy nem felső nyelvállásúak (pl. az udiheben, l. Nevins 2011), ez azonban egyetlen bináris jegy; Anttila (1997) említi a finn többes birtokos ragot, amelynek az allomorfjait a szókészlet egy kis részében a tővégi magánhangzó szonoritása (azaz nyíltsága–zárttsága) alapján választja meg a nyelvten, de itt más tényezők is szerepet játszanak (szóhosszúság, hangsúly és szótagsúly), és a hatás még így sem szisztematikus, hiszen egyetlen morfémat érint egy igen gazdag morfológiai rendszerben. A latinban ezzel szemben a magánhangzók hangzósága az egész inflexiós rendszer allomorfikus váltakozásainak alapvető szervező elve.

Bibliográfia

- Ackerman, Farrell, Rob Malouf (2016). Inferential organization in grammar systems. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében (<http://www.nytud.hu/archiv/eloadasok/ackerman2016.pdf>)
- Adamik, Béla (2009), *A latin nyelv története*. Argumentum, Budapest.
- Aikhenvald, Alexandra (2005), *Evidentiality*. Oxford University Press, Oxford.
- Anderson, Stephen R. (1992). *A-morphous morphology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Anttila, Arto (1997), Deriving variation from grammar. In: Hiskens, Frans L. et al. (eds), *Variation, Change and Phonological Theory*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 35–68.
- Aronoff, Mark (1994), *Morphology by Itself*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Babby, Leonard H. (1987) Case, Prequantifiers, and Discontinuous Agreement in Russian. *Natural Language and Linguistic Theory* 5(1): 91–138.
- Baldi, Philip (2002), *The Foundations of Latin*. Gruyter, Berlin – New York.
- Bauer, Laurie (2003²) *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Bauer, Laurie (2004) *Morphological Productivity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Campbell, Lyle (2004) *Historical Linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Chomsky, Noam, Morris Halle (1968). *The sound pattern of English*. Harper and Row, New York.
- Clackson, James (2007), *Indo-European Linguistics. An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Clackson, James – Horrocks, Geoffrey (2007), *The Blackwell History of the Latin Language*. Blackwell, Oxford.
- CLCLT-5 – Library of Latin Texts by Brepols Publishers, Release 2002.
- Cser, András (2009), *The Phonotactics of Classical Latin Consonants*. Habilitációs disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Cser, András (2010), *A likvidák fonológiájához: a klasszikus latin esete*. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 101–114.
- Cser, András (2012), The role of sonority in the phonology of Latin. In: Parker 2012: 39–63.
- Cser, András (2015), *A latin inflexiós allomorfiák morfofonológiája*. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 35–63.
- Dixon, Robert M. W (1994) *Ergativity*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Durand, Jacques (1990) *Generative and Non-linear Phonology*. Longman, London.
- Emonds, Joseph Embley (2014), The phonological basis of Latin case patterns. *Topics in Linguistics* 14 (oldalszámozás nélkül; DOI: 10.2478/topling-2014-0011).
- Emonds, Joseph – Spaelti, Philip (2005), Fully Distributing Morphology: The Phonology and Syntax of Latin Case Inflections. *Theoretical and Applied Linguistics at Kobe Shoin* 8: 1–20.
- Goldsmith, John (1990), *Autosegmental and metrical phonology*. Blackwell, Oxford–Cambridge, MA.
- Gordon, Matthew (2006), *Syllable Weight. Phonetics, Phonology, Typology*. Routledge, New York – Oxford.
- Gordon, Matthew – Ghushchyan, Edita – McDonnell, Bradley – Rosenblum, Daisy – Shaw, Patricia A. (2012), Sonority and central vowels: A cross-linguistic phonetic study. In: Parker 2012: 219–256.
- Juret, Claude (1913), *Dominance et résistance dans la phonétique latine*. Winter, Heidelberg.
- Keller, Rudi (2003³[1990]), *Sprachwandel*. Francke, Tübingen–Basel.
- Kenstowicz, Michael (1997), Quality-sensitive stress. *Rivista di Linguistica* 9: 157–188.
- Kiefer, Ferenc (2000) A szóösszetétel. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 519–567.
- Kiefer, Ferenc, Ladányi Mária (2000) A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 137–164 .
- Klaiman, Miriam H. (1991) *Grammatical Voice*. Cambridge University Press, Cambridge.

- de Lacy, Paul (2006), *Markedness: Reduction and Preservation in Phonology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Leumann, Manu (1977), *Lateinische Laut- und Formenlehre*. Beck, München.
- Lüdtke, Helmut (szerk., 1980), *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.
- Matthews, Peter H. (1974), *Morphology: An Introduction to the Theory of Word Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Meiser, Gerhard (1998), *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Meiser, Gerhard (2003), *Veni vidi vici. Die Vorgeschichte des lateinischen Perfektsystems*. Beck, München.
- Miller, Brett (2012), *Sonority and the larynx*. In: Parker 2012: 257–288.
- Moralejo, José-Luis (1991), *Vocalis ante vocalem: corripitur an distrahitur?* In: Coleman, Robert (ed.) *New Studies in Latin Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 35–45.
- Nevins, Andrew (2011), *Phonologically conditioned allomorph selection*. In: Van Oostendorp, Marc et al. (eds), *The Blackwell Companion to Phonology*. Wiley-Blackwell, Malden, MA/Oxford. 2357–2382.
- Parker, Stephen George (2002), *Quantifying the Sonority Hierarchy*. Doctoral dissertation. University of Massachusetts, Amherst.
- Parker, Steve (ed.) (2012), *The Sonority Controversy*. De Gruyter, Berlin.
- Sen, Ranjan (2015), *Syllable and Segment in Latin*. Oxford University Press, Oxford.
- Sihler, Andrew (1995), *New Comparative Grammar of Greek and Latin*. Oxford University Press, Oxford.
- Siptár, Péter (1994) *A mássalhangzók*. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Siptár, Péter (1995) *A magyar mássalhangzók fonológiája*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Spaelti, Philip (2004), *Some Phonological and Morphological Patterns in the Latin Noun Declension System*. *Theoretical and Applied Linguistics at Kobe Shoin* 7: 131–137.
- Spencer, A. (1991). *Morphological theory: an introduction to word structure in generative grammar*. Blackwell, Oxford.
- Steriade, Donca (s. a.), *The cycle without containment: Latin perfect stems*. *Language*.
- Touratier, Christian (2005), *Système des consonnes*. In: Touratier, Christian (ed.) (2005), *Essais de phonologie latine*. Université de Provence, Aix-en-Provence. 61–134.
- Uhlenbeck, Christianus Cornelius (1901) *Agens und Patiens im Casussystem der idg. Sprachen*. *Indogermanische Forschungen* 12: 170–171.
- de Vaan, Michiel (2008), *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Brill, Leiden.
- Weiss, Michael (2009), *Outline of the Historical and Comparative Grammar of Latin*. Beech Stave Press, Ann Arbor.